

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТЕЛЬМАЩУК ХРИСТИНА РОМАНІВНА

УДК 159.923.2:159.944.4-058.862

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ
ДІТЕЙ-СИРИТ**

19.00.01– загальна психологія та історія психології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Х.Р. Стельмащук

Науковий керівник – Бородій Дана Іванівна,
кандидат психологічних наук, доцент

Львів – 2019

Стельмахук Х. Р. Психологічні чинники особистісної стресостійкості дітей-сиріт. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2019. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2019.

Дослідження за темою дисертації виконувалося впродовж 2014-2018 років в межах науково-дослідницьких тем кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Психологічний вимір соціального буття особистості» (державний номер реєстрації № 0106U005912) та «Багатовимірність особистості: психологічний ракурс» (державний номер реєстрації № 0112U003261), «Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-політичної трансформації українського суспільства» (державний номер реєстрації № 0115U003560).

Дисертаційна робота є самостійним, цілісним і завершеним дослідженням, в якому представлено теоретичні та практичні аспекти феномену стресостійкості та визначено психологічні чинники особистісної стресостійкості дітей-сиріт. Робота містить нові науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати, що є суттєвим внеском у розвиток вітчизняної психології.

У дисертації подано теоретичне узагальнення та емпіричне розв'язання наукової проблеми визначення змісту психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт. Узагальнення результатів дослідження дали можливість зробити такі висновки.

Аналіз наявних концепцій та наукових підходів різних авторів дав підстави вважати, що стресостійкість слід розглядати як динамічну, інтегративну властивість особистості, яка: формується в процесі зіткнення особистості зі стресогенними факторами, що багаторазово повторюються в різних ситуаціях (структурований досвід подолання складних ситуацій);

залежить від розуміння життєвої ситуації, її раціональної оцінки й можливості прогнозувати свої дії; адекватних суджень при інтерпретації життєвої ситуації (відсутність ірраціональних суджень); формує здатність обирати адекватні засоби та способи додання стресу або копінгову поведінку; є результатом опрацювання, самоаналізу особливостей ситуації, самооцінки, самозвіту.

Структура стресостійкості є динамічною, залежно від характеру діяльності структурні компоненти займають у ній різні «рангові місця», при цьому «питома вага» складових компонентів не завжди однакова, вони перебувають у певному взаємозв'язку, де можлива компенсація одних за рахунок інших. Стресостійкість взаємодіє з усіма структурними компонентами психіки як під час, так і після дії стресогенних факторів, отже є інтегральним утворенням. Вказано, що основа складових структурних компонентів стресостійкості у конкретної людини не може бути однакова, оскільки неможливо бути стійким до всього.

Встановлено, що у психологічній науці в підходах до трактування стресостійкості чітко окреслюються три напрямки: традиційно-аналітичний, системно-регулятивний і системно-структурний. Окрім того, описано ресурси стресостійкості та вказано на їх роль в адаптації дитини-сироти до різних умов життєвої ситуації.

В дослідженні надано психологічну характеристику дітей-сиріт та представлено особливості переживання стресу дитиною-сиротою в умовах інтернатного закладу. Розкрито відмінності в переживанні стресу між дітьми-сиротами, що виховуються в інтернаті та дітьми, які від народження виховуються у повних сім'ях. Виявлено, що психологічний стрес та нервово-психічна напруга у сиріт значно вищі, а показники самоствалення і самооцінки – нижчі у порівнянні з дітьми із повних сімей. Як висновок, дітям-сиротам притаманно: відсутність очікувань позитивного ставлення до себе від оточуючих, невпевненість в можливості контролювати своє життя, відсутність інтересу до власних почуттів, думок, свого внутрішнього світу, сумнів в тому,

що можна бути комусь цікавим, конфліктність стосовно себе, неприйняття свого Я.

Наголошено, що переживання стресу дитиною-сиротою ускладнюється життєвою ситуацією, яка за своєю суттю, змістом діяльності і міжособистісними взаєминами – специфічна й стресогенна. Зрозуміло, це позначається на процесах розвитку і становлення особистості дитини та впливає на її соціалізацію. Життєва ситуація дитини-сироти – це не лише суб'єкт і зовнішні обставини життя, а конкретна дитина-сирота, що перебуває всередині цієї ситуації, оцінює, інтерпретує і розуміє її як важку для себе. До того ж така оцінка дещо спотворюється внаслідок соціальної ізоляції, адже діти-сироти не мають змоги спостерігати різноманіття шаблонів (варіантів) та моделей поведінки при стресі. Наскільки ситуація буде сприйматись як важка, залежить, по-перше, від індивідуальної специфіки сприйняття і когнітивної оцінки ситуації; по-друге, від особистісних ресурсів стресостійкості та варіантів їх використання дитиною. Врахувавши різні аспекти впливу стресу на дитину-сироту, поставлено акцент на дослідженні чинників особистісної стресостійкості дитини-сироти, що виховується в закладі інтернатного типу.

В авторському розумінні, стресостійкість дитини-сироти розглядається як властивість, основними компонентами якої є: психофізіологічний, когнітивно-рефлексивний, емоційно-вольовий, мотиваційно-ціннісний та комунікативний. Ця властивість має багаторівневу детермінацію і зумовлена як особистісними характеристиками, так і умовами зовнішнього середовища.

На основі ґрунтовного аналізу проблеми, оглядово-критичного аналізу наукової літератури та емпіричного дослідження визначено *психологічні чинники* особистісної стресостійкості дітей-сиріт – *самооцінка, самокерування, прийняття іншими, емоційний фон у взаєминах з учителями, підтримка близького оточення* та розкрито характер їх впливу на стресостійкість.

Особистісну стресостійкість дітей-сиріт *підвищують*: *висока самооцінка* (адекватне ставлення до себе, реальна оцінка своїх можливостей, умінь та здібностей, упевненість у собі); *високий рівень здатності до самокерування*

(спроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку і керувати ними, самодисципліна, самоконтроль, саморефлексія); *прийняття іншими* (задоволення потреби в прийнятті, в емоційних контактах); *позитивний емоційний фон у взаєминах з учителями* (відсутність страхів і тривоги в спілкуванні з ними); *підтримка близького оточення* (високий рівень довіри до осіб, які допомагають у розв'язанні різноманітних життєвих проблем та надають психологічну підтримку).

Натомість, *низька самооцінка* (невпевненість у своїх силах, сором'язливість, бажання залишатися в тіні і не проявляти ініціативу); *низька здатність до самокерування* (неспроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку, низький рівень самодисципліни, самоконтролю, саморефлексії); *неприйняття іншими* (незадоволеність потреби в прийнятті оточенням, почуття відстороненості, ізолюваності, знехтування іншими); *негативний емоційний фон у взаєминах з учителями* (страх не відповідати еталону успішного учня, страх негативної оцінки та страх бути знехтуваним); *брак підтримки близького оточення* (базова недовіра, почуття незахищеності, психологічний дискомфорт, соціальна депривація) *знижують* особистісну стресостійкість дітей-сиріт.

Отримані результати покладено в основу рекомендацій щодо психолого-педагогічної роботи з підвищення рівня особистісної стресостійкості дітей-сиріт. Визначено етапи такої роботи (діагностичний, консультативно-інтерпретаційний, формувальний), мету та зміст її на кожному з них. Розкрито зміст комплексної діагностичної роботи та охарактеризовано її специфіку для практичних психологів, соціальних педагогів, педагогічних та медичних працівників, що дозволить визначити рівень стресостійкості дитини-сироти та постане основою для складання психолого-педагогічної характеристики такої дитини. Консультативно-інтерпретаційний етап включає в себе аналіз результатів діагностики та розробку комплексу рекомендацій дитині-сироті, вихователям та педагогам, щодо створення умов підвищення стійкості до стресу. Формувальний етап передбачає зниження впливу стресових факторів, з

одного боку, і розвиток когнітивно-рефлексивного, емоційного, мотиваційно-ціннісного і комунікативного компонентів стресостійкості, з іншого. Така робота може здійснюватися за допомогою таких засобів як соціально-психологічний тренінг, групи підтримки, організовані за сімейним типом та інші.

Ключові слова: стресостійкість, психологічні чинники стресостійкості, самооцінка, самокерування, прийняття іншими, підтримка оточення, емоційний фон у взаєминах, діти-сироти.

Stelmashchuk Kh.R. Psychological Factors of Personal Stress Resistance of Orphaned Children. - As manuscript.

Thesis for the Candidate of Psychological Sciences degree in the specialty 19.00.01 "General Psychology, History of Psychology". – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2019. – Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The study on the topic of the thesis was being carried out during 2014-2018 within the framework of the research topics of the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy at Ivan Franko National University of Lviv "Psychological Dimension of the Personality's Social Being" (state registration number No. 0106U005912) and "Multidimensionality of Personality: Psychological Perspective" (state registration number No. 0112U003261), "Psychological Determinants of Personality Development in the Conditions of Social and Political Transformation of the Ukrainian Society" (state registration number No. 0115U003560).

The thesis is an individual, integral and completed study, in which theoretical and practical aspects of the stress resistance phenomenon and psychological factors of personal stress resistance of orphaned children have been presented. The paper contains new scientifically grounded theoretical and practical results, being a significant contribution to the domestic psychology development.

The thesis contains theoretical generalization and empirical solution of the scientific problem of determining the essence of psychological factors of personal

stress resistance in orphaned children. Summarizing the findings enabled to draw the following conclusions.

The analysis of existing concepts and scientific approaches by different authors gave reason to believe that stress should be considered as a dynamic, integrative feature of an individual, which: 1. Is formed in the process of an individual's contact with the stress factors, repeated on multiple occasions in different situations (structured experience of overcoming difficult situations); 2. Depends on understanding the life situation, its rational assessment and the ability to predict your actions; adequate judgments when interpreting a life situation (lack of irrational judgments); 3. Forms the ability to choose adequate means and ways of overcoming stress or coping behavior; 4. Is a result of processing, self-analysis of the situational peculiarities, self-esteem, self-report.

The stress resistance structure is dynamic; depending on the nature of the activity the structural components occupy different "rank positions" in it, while the "specific gravity" of the components is not always the same, they are in certain interrelations, where the compensation of some components is possible at the expense of others. Stress resistance interacts with all the structural components of psyche both during and after the influence of stressors. Thus, stress resistance is not just a sum of components, but an integral formation. The basis of the constituent structural components of stress resistance in a particular person can not be the same, since it is impossible to be resistant to everything.

It has been established that in psychological science three areas are clearly outlined in the approaches to the interpretation of stress resistance: traditional and analytical, systemic and regulatory, systemic and structural.

In addition, the resources of stress resistance have been described and their role in adaptation of an orphaned child to different real-life situations has been indicated.

The thesis research provides the psychological characteristics of orphaned children and presents the peculiarities of suffering from stress by an orphaned child in the conditions of a group home. Differences between orphaned children raised at the orphanages and children brought up in the nuclear families have been revealed. It has

been found that psychological stress and neuropsychological stress suffered by orphaned children is significantly higher, while their self-conception and self-esteem indicators are lower as compared to children from nuclear families. Thus, it may be concluded that orphaned children are largely characterized by: the lack of expectations of positive attitude from others, lack of confidence in the ability to control their lives, lack of interest in their own feelings, thoughts, their inner world, doubts that they may be interesting to someone, conflictness in relation to themselves, self-rejection.

It has been emphasized that suffering from stress by an orphaned child is aggravated by a life situation, which in its essence, matter and interpersonal relationships is specific and stressful. It is clear that this affects the processes of personal development and formation of children and affects their socialization. The life situation of an orphaned child is not only a subject and external life circumstances, and a particular orphaned child, being in such situation, evaluates, interprets and understands it as difficult for him/herself. In addition, this assessment is somewhat distorted due to social isolation, since orphaned children are not able to observe the diversity of behavior patterns (variants) and models under stress. How much the situation will be perceived as difficult, depends, firstly, on the individual specificity of perception and cognitive assessment of the situation; and secondly, on the personal resources of stress resistance and the options for their use by the child. Taking into account different aspects of the influence of stress on an orphaned child, the emphasis is made on studying the factors of personal stress resistance of an orphaned child, raised in residential care facilities.

In the author's understanding, the stress resistance of an orphaned child is considered as a property, the main components of which are: psychophysiological, cognitive-reflexive, emotional-volitional, motivational and axiological, and communicative. This property has a multi-level determination and is conditioned both by personal characteristics of the individual, and conditions of the environment.

On the basis of a thorough analysis of the problem, critical analysis of scientific literature and empirical research, *psychological factors* of personal stress

resistance of orphans are determined - *self-esteem, self-management, acceptance of others, emotional background in relationships with teachers, support of the close environment* and the nature of their influence on the stress resistance is revealed.

The personal stress resistance of the orphans *is increased by: high self-esteem* (adequate attitude towards oneself, real assessment of their capabilities, skills and abilities, self-confidence); *high level of self-management* (ability to properly estimate their own mental states, behavior and control them, self-discipline, self-control, self-reflection); *acceptance of others* (satisfaction of the need for acceptance, in emotional contacts); *positive emotional background in relationships with teachers* (lack of fears and anxiety in communicating with them); *support of the close environment* (high level of trust to people who help with solving of the various life problems and providing psychological support). *A low self-esteem* (uncertainty in their strength, shyness, the desire to stay in the shadow and not to be initiative); *low self-management ability* (inability to properly estimate their own mental states, behavior, low level of self-discipline, self-control, self-reflection); rejection of others (dissatisfaction with the need to be accepted by the environment, a sense of detachment, isolation, neglect by others); *a negative emotional background in relationships with teachers* (a fear not to correspond to the standard of a successful student, the fear of negative evaluation and fear to be neglected); *the lack of support from the close environment* (basic distrust, feeling of insecurity, psychological discomfort, social deprivation) *reduce* the personal stress resistance of orphans instead.

The obtained results are the basis for recommendations on psychological and pedagogical work on raising the level of personal stress resistance of the orphans. The following stages of work (diagnostic, consulting-interpretive, forming), purpose and content of it on each of them are determined. The content of comprehensive diagnostic work is revealed and its specificity is described for practical psychologists, social pedagogues, pedagogical and medical workers, which will determine the level of stress resistance of the orphans and will provide the basis for compilation of the psychological and pedagogical characteristics of such a child. The consultative-

interpretative stage includes an analysis of the results of diagnosis and the development of a set of recommendations for the orphan, educators and teachers regarding the creation of conditions for increasing the stress resistance. The formation stage involves reducing the influence of stress factors, on the one hand, and the development of cognitive-reflexive, emotional, motivational-value and communicative components of stress resistance, on the other. Such work can be carried out using such means as social psychological training, support groups, organized by the family type and others.

Key words: stress resistance, psychological factors of stress resistance, self-esteem, self-management, acceptance of others, support of the environment, emotional background in relationships, orphans.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

1. Стельмащук Х. Р. Психологічні аспекти формування довірливих стосунків у дітей-сиріт як одна із умов стресостійкості / Х. Р. Стельмащук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 28. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С.539-551
2. Стельмащук Х. Р. Психологічні фактори подолання стресу / Х. Р. Стельмащук // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України – Вип. 29. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С.671-685
3. Стельмащук Х. Р. Особливості мотиваційно-ціннісної сфери дітей-сиріт / Х. Р. Стельмащук // Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського «Наука і освіта». – 2015. – №7 – С. 94-100.
4. Стельмащук Х. Р. Фактори, які впливають на особистісне становлення різних категорій дітей-сиріт / Х. Р. Стельмащук // Науковий журнал «Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія: Психологія» – Том.21 – Вип. 1 (39). – Одеса: «Астропринт» , 2016. – С. 187-198
5. Стельмащук Х. Р. Особливості самоствавлення та міжособистісної взаємодії у дітей сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу / Х. Р. Стельмащук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія

«Психологічні науки» – Том.1. – Вип.4. – Херсон: «Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 91-96.

6. Стельмащук Х. Р. Психологічні компоненти стресостійкості дитини-сироти / Х.Р. Стельмащук // Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. – N 7. – Вип. 17. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. – С. 136-151.

Публікації у зарубіжних наукових виданнях:

7. Стельмащук К. Р. Стрессоустойчивость как феномен: особенности стрессоустойчивости различных категорий детей-сирот / К. Р. Стельмащук // *Навукова-тэарэтычны і навукова-метадычны часопіс «Адукацыя і выхаванне»* – Вип. 11 (299). – Минск: РУП «Выдавецтва “Адукацыя і выхаванне”», 2016. – С. 18-23.

Б) Оpubліковані праці апробаційного характеру:

1. Стельмащук Х.Р. Психологічні особливості стресостійкості дітей-сиріт // *Психологічні проблеми сучасності : тези XI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених з міжнародною участю, (м. Львів, 15-16.05.2014).* – Львів, 2014. – С. 118-121.

2. Стельмащук Х. Р. Психологічний механізм стресостійкості підлітків-сиріт. / Х.Р. Стельмащук // *Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал.* – 2014. – No 4. – С. 189-199.

3. Стельмащук Х.Р. Психологічні особливості стресостійкості дітей-сиріт // *Стан та перспективи розвитку педагогічних наук (м. Київ, 3.10.2014).* – К.:ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. – С. 90-93.

4. Стельмащук Х.Р. Стресостійкість як необхідна умова адаптації до закладів інтернатного типу // *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (23-24. 01.2015 р., м. Одеса)* – Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2015. – С. 29-32.

5. Стельмащук Х.Р. Чинники стресостійкості дітей-сиріт // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік / Відп. за випуск Л. Рижак. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 151-153.

6. Стельмащук Х.Р. Психологічний аналіз понять психологічної, емоційної та стресостійкості // Психологічні проблеми сучасності: Тези XII науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Львів, 14-15 травня 2015 року. – Львів, 2015. – С. 51-54.

7. Стельмащук Х.Р. Проблема стресостійкості дітей-сиріт // Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – С. 285-289.

8. Стельмащук Х. Р. Психологічні аспекти особистісного становлення різних категорій дітей-сиріт // Психологічні проблеми сучасності: Тези XIII науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Львів, 11-12 травня 2016 року. – Львів, 2016. – С.53-55.

9. Стельмащук Х. Р. Психологічні аспекти особистісного становлення різних категорій дітей-сиріт // International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences: Conference Proceedings, June 28-30, 2016. Kielce: Holy Cross University. – P. 113-116.

10. Стельмащук Х.Р. Суб'єктивна оцінка стресу та її роль в стресостійкості // Medzinárodná vedecká konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty», Sládkovičovo, Slovak Republic 28–29 októbra, 2016. – P. 117-120.

11. Стельмащук Х.Р. Психологічний механізм стресостійкості особистості // Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя кафедри психології / Відп. за випуск С.Грабовська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – С. 165-168.

12. Стельмахук Х.Р. Самоставлення як чинник стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу // Тези XIV науково-практичної конференції студентів та молодих вчених: «Психологічні проблеми сучасності» – Львів, 2017. – С.53-55.

13. Стельмахук Х.Р. Структура стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу // Тези звітної наукової конференції філософського факультету / Відп. за випуск Л. Рижак, О. Квас. – Дрогобич :ТзОВ «Трек-ЛТД», 2017. – С. 270-273.

14. Стельмахук Х. Р. Психологічна характеристика дітей-сиріт із різним рівнем стресостійкості // Психологічні науки: теорія і практика сучасної науки: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17-18 серпня 2018 р. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. – С. 29-35.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ.....	25
1.1. Теоретичний аналіз проблеми стресу в сучасних психологічних дослідженнях.....	25
1.2. Особливості переживання стресу дитиною-сиротою в умовах інтернатного закладу.....	32
1.3. Сутність стресостійкості як психологічної категорії: структура, функції, механізми, чинники стресостійкості особистості.....	40
1.4. Теоретична модель чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт.....	55
Висновки до першого розділу.....	63
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ.....	65
2.1. Програма дослідження психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт.....	65
2.2. Формування та обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт	68
2.3. Характеристика групи досліджуваних.....	79
Висновки до другого розділу.....	88
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ.....	90
3.1. Особливості прояву особистісної стресостійкості дітей-сиріт.....	90
3.2. Зміст психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт.....	110

3.3. Узагальнена емпірична модель психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт.....	131
3.4. Рекомендації щодо підвищення особистісної стресостійкості дітей-сиріт, які виховуються в закладах інтернатного типу	147
Висновки до третього розділу.....	156
ВИСНОВКИ.....	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	163
ДОДАТКИ.....	198

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасних соціально-економічних умовах перед людиною на різних вікових етапах її життєвого шляху виникають неочікувані ситуації, як правило стресові, які вимагають адекватного і невідкладного їх опанування, підвищення здатності протистояти таким впливам без шкоди для здоров'я.

Проблема стресу та стійкості особистості до нього привертає увагу багатьох дослідників протягом не одного десятиліття (Л.Аболін, І.Аршава, Р.Бенджамін, В.Березін, Е.Геллгорн, Р.Грін, Л.Китаєв-Смик, В.Корольчук, Р.Лазарус, В.Маріщук, Е.А.Мілерян, Е.Носенко, О.Саннікова та ін.). В психологічній науці існують різні підходи до визначення стресостійкості, однак, незважаючи на велику кількість праць із даної проблематики, немає однозначності в розумінні сутності, структури, чинників стресостійкості.

Стресостійкість як структурно-функціональна, динамічна, інтегративна властивість особистості (М.Корольчук, В.Крайнюк), що визначає здатність людини протистояти стресовому впливу, долати чи пристосовуватись до стресових ситуацій, (Б.Варданян, В.Маріщук, К.Судаков) має багаторівневу детермінацію. В якості чинників, що її зумовлюють, виділяють: індивідуальну витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем організму (В.Небиліцин), здатність до контролю емоцій та стійкі ознаки емоційності в структурі індивідуальності (Л.Китаєв-Смик, С.Кравчук, О.Саннікова), індивідуальний життєвий досвід особистості (О.Лактіонов, Т.Титаренко) та значущість події для неї (Л.Єрмолаєва, Н.Левітов, Ю.Сосновікова), суб'єктивну оцінку особистістю ситуації (Н.Наєнко, Ю.Некрасова, М.Тишкова); суб'єкту активність (В.Татенко); урівноваженість, впевненість у собі, низький рівень особистісної тривожності, вольовий самоконтроль (В.Крайнюк) та інші.

Найбільш вразливими, інтолерантними до негативних зовнішніх впливів, схильними до стресу є діти, й особливо така соціально й психологічно вразлива

категорія, як діти-сироти (Г.Бевз, С.Березін, Ю.Бохонкова, Я.Гошовський, А.Махнач, , Н.Сирота, В.Ялтонський, та ін.).

Широкий спектр таких стресогенних факторів, як психологічна травма втрати батьків (М.Солодунова, О.Чистяк), наслідки батьківської деривації (Г.Бевз, Я.Гошовський, А.Машкаринець-Бутко), відсутність соціальної підтримки (О.Смук), ізоляція від соціуму (Х.Джаримова, Й.Лангмеєр), складні стосунки з оточенням (М.Лісіна) є причиною того, що дитина-сирота перебуває в повсякденному стресі. У зв'язку з цим набуває актуальної значущості проблема визначення змісту психологічних чинників, які впливають на особистісну стресостійкість дітей-сиріт та пошуку засобів її підвищення.

Попри значну увагу науковців до проблеми й досі бракує ґрунтовного вивчення психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт. Наукова значущість та практична гострота цієї проблеми визначили мету та завдання наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснювалось у межах науково-дослідницьких тем кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Психологічний вимір соціального буття особистості» (номер держреєстрації №0106U005912) та «Багатовимірність особистості: психологічний ракурс» (номер держреєстрації №0112U003261), «Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-політичної трансформації українського суспільства» (номер держреєстрації №0115U003560). Тему дисертації затверджено вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 22/1 від 29.10.2014) та узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 322 від 17.05.2017 р.).

Мета роботи полягає у виявленні змісту психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт та визначенні засобів її підвищення.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі **завдання дослідження**:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження психологічних чинників особистісної стресостійкості та окреслити особливості переживання стресу дитиною-сиротою.

2. Побудувати теоретичну модель чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт, на основі якої розробити програму та процедуру дослідження цих чинників.

3. Виявити емпіричні характеристики психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт, розкрити їх зміст, характер впливу та побудувати узагальнену емпіричну модель досліджуваного явища.

4. Визначити основні напрями психологічної роботи з дітьми-сиротами та дати рекомендації щодо підвищення особистісної стресостійкості дітей-сиріт, які виховуються в закладах інтернатного типу.

Об'єкт дослідження – стресостійкість як динамічна інтегративна властивість особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники особистісної стресостійкості дітей-сиріт.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань було застосовано комплекс методів, серед яких:

– теоретичні: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для комплексного опису досліджуваного феномену; індуктивний – для встановлення закономірностей, систематизації, типологізації на основі результатів емпіричного дослідження; теоретичне моделювання – для побудови припущень щодо взаємодії досліджуваних явищ;

– емпіричні: для вивчення психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт було використано стандартизовані психодіагностичні методики: «Шкала психологічного стресу PSM-25», методика «Оцінка нервово-психічного напруження» (Т. Немчин), тест самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона, тест на визначення

стресостійкості особистості (Н. Кіршева, Н.Рябчикова), особистісний опитувальник ЕРІ Г. Айзенка, експрес-діагностика рівня самооцінки (Н. Фетіскін), опитувальник самоствалення (В. Столін, С. Пантілеєв), методика «Діагностика соціально-психологічної адаптації» (К. Роджерс, Р.Даймонд), методика діагностики рівня шкільної тривожності А. Філліпса, методика оцінки локусу контролю Дж. Роттера (в модифікації А. Грецова), експрес-діагностика соціальних цінностей особистості (Л. Почебут), методика для діагностики навчальної мотивації (М. Матюхін, модифікація Н. Бадмаєвої), дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі, модифікація Л. Собчик), методика на визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко), діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні (В.Бойко).

– математико-статистичні: якісний та кількісний аналіз емпіричних даних опрацьовано за допомогою комп'ютерної програми STATISTICA 8.0 із застосуванням параметричного критерію Стюдента – для встановлення відмінностей між дітьми-сиротами та дітьми із повних сімей; факторного аналізу із визначенням головних компонент та обертанням результуючої нормативної матриці факторних навантажень методом Varimax – для з'ясування та пояснення того, як саме групуються взаємозалежні психологічні параметри в досліджуваних групах; дискримінантного аналізу – для визначення змінних, які найтісніше пов'язані зі стресостійкістю дітей та вказують на значення тих чи інших психологічних чинників у формуванні стресостійкості; регресійного аналізу – для визначення ступеню важливості кожного із чинників у детермінації досліджуваного явища.

– інтерпретаційні – для пояснення досліджуваних феноменів на основі теоретичної моделі та систематизації результатів якісного і кількісного аналізу дослідницького матеріалу.

Наукова новизна отриманих результатів:

Вперше:

– *визначено* психологічні чинники особистісної стресостійкості дітей-сиріт – самооцінка, самокерування, прийняття іншими, емоційний фон у взаєминах з учителями, підтримка близького оточення та *встановлено* характер їхнього впливу:

- підвищують особистісну стресостійкість *висока самооцінка* (адекватне ставлення до себе, реальна оцінка своїх можливостей, умінь та здібностей, упевненість у собі); *високий рівень здатності до самокерування* (спроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку і керувати ними, самодисципліна, самоконтроль, саморефлексія); *прийняття іншими* (задоволення потреби в прийнятті, в емоційних контактах); *позитивний емоційний фон у взаєминах з учителями* (відсутність страхів і тривоги в спілкуванні з ними); *підтримка близького оточення* (високий рівень довіри до осіб, які допомагають у розв’язанні різноманітних життєвих проблем та надають психологічну підтримку);

- знижують особистісну стресостійкість *низька самооцінка* (невпевненість у своїх силах, сором’язливість, бажання залишатися в тіні і не проявляти ініціативу); *низька здатність до самокерування* (неспроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку, низький рівень самодисципліни, самоконтролю, саморефлексії); *неприйняття іншими* (незадоволеність потреби в прийнятті оточенням, почуття відстороненості, ізольованості, знехтування іншими); *негативний емоційний фон у взаєминах з учителями* (страх не відповідати еталону успішного учня, страх негативної оцінки та страх бути знехтуваним); *брак підтримки близького оточення* (базова недовіра, почуття незахищеності, психологічний дискомфорт, соціальна депривація).

Поглиблено уявлення:

– про феномен стресостійкості – здійснено аналіз змісту, структури, основних компонентів, детермінант, функцій і механізмів стресостійкості особистості;

– про особливості прояву особистісної стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, які ґрунтуються на виявлених

індивідуально-психологічних особливостях та проявляються в здатності до подолання стресогенних впливів, включаючи особистісні ресурси і соціальний досвід, вміння інтеріоризувати досвід інших.

Набули подальшого розвитку:

- поняття психологічної, емоційної стійкості та стресостійкості в контексті їхнього становлення та розвитку в дітей-сиріт;
- зміст психолого-педагогічної роботи з підвищення рівня особистісної стресостійкості дітей-сиріт.

Практичне значення очікуваних наукових результатів полягатиме у можливості використання розробленої моделі психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт практичними психологами, соціальними працівниками, педагогами при вибудовуванні стратегій психолого-педагогічної роботи та надання соціальної допомоги різним категоріям дітей-сиріт із підвищення їхньої особистісної стресостійкості. Отримані емпіричні результати дослідження будуть корисними для вироблення рекомендацій із психологічної корекції, включаючи самокорекцію, спрямовану на підвищення стійкості до деструктивного впливу стрес-факторів. Основні положення дослідження можуть бути використані в навчальних курсах із загальної, соціальної, вікової, педагогічної, диференційної психології та соціальної педагогіки.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати емпіричних досліджень були представлені на: міжнародній науково-практичній конференції (23-24.01.2015 р., м. Одеса); на XIV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (2015 р., м. Переяслав-Хмельницький); на четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (25 квітня 2016 року); International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences: Conference Proceedings (June 28-30, 2016. Kielce: Holy Cross University);

Medzinárodná vedecká konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (28–29 októbra, 2016, Sládkovičovo, Slovak Republic); на науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (2014-2016 рр., м. Львів); на звітній конференції кафедри психології ЛНУ ім. І. Франка (2015-2018 р., м. Львів); на конференції «Стан та перспективи розвитку педагогічних наук» (3.10.2014, м. Київ).

Результати дослідження узагальнено і систематизовано у вигляді циклу лекцій, практичних занять та тренінгів (курс «Психологічні особливості стресостійкості дітей-сиріт», 18 год.), які **було впроваджено**:

- на постійно діючих курсах підвищення кваліфікації працівників закладів інтернатного типу, що функціонують при Інституті післядипломної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 58 від 03.05.2018);

- в психолого-педагогічному циклі для підготовки фахівців на філософському факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка таких спеціальностей: «Загальна психологія», «Вікова психологія» та «Педагогічна психологія» (довідка № 1985-В від 02.05.2018);

- в планових науково-методичних семінарах (з періодичністю 1 раз в квартал) для директорів та заступників директорів із виховної роботи у школах-інтернатах та дитячих будинках, що функціонують при обласному управлінні освіти. (довідка № 01.10/1813 від 05.05.2018);

- в навчальних курсах «Практична психологія» та «Соціальна робота», що викладаються для студентів напрямку підготовки «Соціальна педагогіка». В Педагогічному коледжі Львівського національного університету ім. І. Франка (результати впровадження були заслухані на засіданні циклової комісії викладачів педагогіки та психології (Протокол № 3 від 16 квітня 2018 р.) та на Педагогічній раді коледжу (Протокол №6 від 22 травня 2018 р.);

- в навчально-методичному семінарі для сестер-черниць та волонтерів, що працюють із дітьми-сиротами при Церкві «Всіх святих українського народу», який діяв протягом 2 років;

- на виїзних семінарах, практичних тренінгах, що проводились на базі Сколівської школи-інтернат (м. Сколе, Львівська обл.), для вихователів і практичних психологів, які працюють у дитячих будинках та закладах інтернатного типу.

Публікації. Основний зміст роботи відображено у 7 одноосібних публікаціях, із них 6 статей – у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, і 1 – у зарубіжному науковому виданні.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 217 сторінки, основний зміст роботи викладено на 150 сторінках. Робота містить 18 рисунків та 17 таблиць. Список використаних джерел налічує 323 найменування, із них – 58 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ

У розділі представлено аналіз теоретичних підходів до вивчення стресу і стресостійкості та з'ясовано стан дослідження даної проблеми в науковій літературі. Здійснено психологічний аналіз змісту, основних компонентів, детермінант, функцій і механізмів стресостійкості особистості. Конкретизовано співвідношення понять «стресостійкість», «психологічна стійкість» та «емоційна стійкість». Проаналізовано особливості переживання стресу та стресостійкості дітей-сиріт. Представлено теоретичну модель чинників стресостійкості дітей-сиріт.

1.1. Теоретичний аналіз проблеми стресу в сучасних психологічних дослідженнях

Дослідження стресу має тривалу історію, впродовж якої досліджувалися різні його аспекти, фактори, механізми. В перекладі з англійської мови, стрес – напруга. Всесвітня організація охорони здоров'я (1972 р.) прийняла таке визначення: «Стрес – це неспецифічна (тобто одна й та сама на різні подразники) реакція організму на будь-яку висунуту до нього вимогу. Стрес – це відповідь на загрозу, реальну чи уявну» [128, с. 350].

Г. Сельє визначав стрес як «стан, що проявляється в характерному синдромі неспецифічних змін у біологічній системі», і підкреслював неселективний і неспецифічний характер фізіологічних реакцій [200, с. 12]. Вимога навколишнього середовища, що порушує гомеостаз організму, викликає з боку останнього трифазну структуру відповіді: перша фаза – реакція тривоги, друга – фаза стабілізації, третя – фаза виснаження, в подальшому це послужило підставою ввести поняття, яке Г. Сельє назвав «загальним

адаптаційним синдромом». Таким чином, він продемонстрував, що «здатність організму до пристосування, або адаптаційна енергія, не безмежна», і запропонував розрізняти еустрес, відповідно, як позитивний фактор, джерело радості, підвищення активності та дистрес – як надмірний стрес, коли переважає почуття безпорадності, безнадійності. Якщо дія стресу продовжується і людина не спроможна адаптуватися, це може виснажити ресурси тіла; настає знесилення, вразливість до втоми, які призводять до хвороб і навіть до загибелі організму [200, с.4-27].

І. Ващенко, О. Антонова вважають, що стрес – це нормальна психологічна реакція людини на незвичайну ситуацію, яка виконує функцію самозбереження й дозволяє сконцентрувати всю увагу на реальній небезпеці, мобілізуватися й підготуватися до дій щодо її запобігання [36]. В той же час Л. Гіссен акцентує, що в центрі проблеми формування стресу стоїть конкретна людина. А тому вплив схожих зовнішніх умов – різний, і вони відображаються й опрацьовуються внутрішніми індивідуальними особливостями особистості, її ставленням до ситуації, її емоційною реакцією [51], тому реакція на одну і ту ж стресову ситуацію в кожній людині індивідуальна.

В свою чергу В. Шадриков обґрунтовує думку про те, що «у людини найчастішим стресором є емоційні подразники» [261, с. 18], що дало підстави Л. Китаєву-Смику ввести поняття «емоційний стрес» і аргументувати, що він детермінований різноманітними психологічними впливами [86]. Для розуміння особливостей переживання стресу суттєве значення має аналіз емоційного стресу, адже він викликає широке коло змін психічних і поведінкових проявів, що супроводжуються вираженими неспецифічними змінами біохімічних, електрофізіологічних показників та іншими реакціями (М. Русалова [195], Г. Кассіль [85]). Своє трактування емоційного стресу Ю. Александрівський пов'язує з напругою бар'єру психічної адаптації, а патологічні наслідки – з його проривом [4]. Б. Доренвенд розглядає стрес як стан організму, в основі якого лежать як адаптивні, так і дезадаптивні реакції у відповідь на внутрішні і зовнішні стимули, що розвиваються до певного порогового рівня, за яким

психологічні і фізіологічні здатності й можливості порушуються [287, с. 294-302].

Свій підхід розуміння стресу пропонують М. Епплі, Р. Трумбулл [272], які розглядають його як індивідуально-приспосувальну реакцію людини до ускладненої ситуації, що дає пояснення індивідуальним проявам поведінки в стресовій ситуації.

Отже, фокус інтересів в підходах до трактування стресу зміщується від гомеостатичних моделей регуляції до процесуального аналізу індивідуально-психологічних чинників, які обумовлюють динаміку стресу.

Д. Механік в розумінні стресу центральним елементом виокремлює поняття і механізми адаптації [308]. В свою чергу Д. Вільямс вважає, що не кожна життєва зміна повинна проходити через тривалий процес адаптації до неї. Зміни, пов'язані зі зміною зовнішнього довкілля чи зі зміною життєвої ролі особи у повсякденному житті або серед її соціального оточення, обумовлюють реконструювання бачення власної особи та навколишнього світу, можуть потребувати адаптації і пристосування до них особистості. Він окреслює умови, котрі допомагають результативно пристосуватися до життєвих змін, це: емоційна безпека, задовільний стан здоров'я, попередній досвід та вміння результативно і позитивно адаптуватися до змін, підтримка процесів перцепції й адаптації до змін [320].

Проте Р. Лазарус висвітлює проблему більш широко і акцентує: «Стрес як особливий психічний стан пов'язаний із проявом емоцій, що не вичерпується лише емоційними феноменами, а детермінується і відображається в когнітивних, мотиваційно-вольових, характерологічних та інших структурних компонентах особистості. Стрес – реакція не стільки на фізичні властивості ситуацій, скільки на особливості взаємодії між особистістю та навколишнім середовищем» [112, с.179-180]. На його ж думку, стрес має фізіологічну природу – це безпосередня реакція організму, що супроводжується вираженими фізіологічними зрушеннями та залежить від інтенсивності агента, що впливає [112].

Власне тому у психологічній літературі розмежуються поняття «фізіологічний стрес» та «психологічний стрес». Фізіологічний стрес – це стрес, що виникає в результаті впливу зовнішніх факторів, як-от: температура, біль, голод, водночас його перебіг може супроводжуватися психологічними змінами, оскільки організм є єдиною системою, і дія на одну її складову впливає на іншу. Хоча стрес не можна розглядати лише як фізіологічну реакцію на соціально-психологічні стимули, а потрібно брати до уваги залежність цих реакцій від природи стосунків і мотивів поведінки індивіда. Саме це підкреслив Г. Вольф, вказавши, що стресові реакції виникають як від явних фізичних, так і від символічних небезпек [321, с.24-43].

Найбільш повно в науковій літературі подано обґрунтування психологічного стресу, який розглядається як стан, що виникає, коли людина сприймає ситуацію, в якій перебуває, як складну, загрозливу, що викликає появу таких емоцій, як тривога, страх, гнів. Різні дослідники намагалися описати і пояснити психологічний стрес з таких позицій: ролі провідних мотивів і ставлень особистості (Б. Вяткін [47], В. Мерлін [135]), співвідношення певних особистісних характеристик (Е. Калінін [81], В. Лисенко [123]), психодинамічних і нейродинамічних властивостей індивіда (Б. Вяткін [47], В. Мерлін [135] і ін.), статевого диморфізму (Д. Міщук [143]), біологічних ритмів, зокрема, явища десинхронозу (В. Доскін [66]) і ін.

На думку В. Бодрова, будь-який різновид психологічного стресу (особистісного, міжособистісного, сімейного, професійного тощо) в своїй основі має інформаційні фактори: повідомлення, інформацію про поточний (реальний) і передбачуваний, ймовірний вплив несприятливих подій, їх загрозу, або «внутрішню» інформацію у формі минулих уявлень, які в пам'яті збереглися як «травмуючі» психіку події чи ситуації та їх наслідки [22, с. 35-37]. А. Каган, Л. Леві підтверджують, що поява захворювань, головним чином тілесних, відбувається під впливом несприятливих соціальних і психологічних факторів [301].

Зокрема, С. Ваде, С. Тавріс встановили, що не лише біологічні умови можуть спричинити хворобу. Не можна не брати до уваги, що:

– по-перше, між стресором і стресом ще знаходиться така ланка, як *індивідуальна оцінка події* – одна людина може сприйняти подію як неприємну, інша як приємну чи нейтральну. Власне, індивідуальна оцінка події формується як із врахуванням характеристик самої ситуації, так і з врахуванням особистісних особливостей людини (мотивів, цілей, цінностей...). В такій оцінці може переважати емоційний або раціональний компонент;

– по-друге, важливим є те, як *індивід долає стрес*. Не кожна людина у стані стресу поводиться однаково. При сильному психотравмуючому факторі (катастрофа, пожежа) визначальну роль у виникненні дистресового стану (частіше всього афекту) відіграє не стільки оцінка ситуації, скільки різка емоційна реакція людини на подію [317].

Тому, зрозуміло, що для такого виду стресу мають значення і умови різного ієрархічного рівня, а саме: тріада показників стресу (суб'єктивні переживання, вегетативні порушення, зміна діяльності), що проявляється тільки за умов вищого рівня високою активною мотивацією. До більш низького ієрархічного рівня умов, що визначають стрес, відносяться нейродинамічні властивості індивідуума, властивості нервової системи і темпераменту. І такої ж думки дотримуються Г. Горбунов і Ю. Сосновікова, акцентуючи, що психологічний стрес виникає на рівні мотивів, спрямованості особистості, на рівні ставлень, властивостей темпераменту (активність, реактивність), порушення цілісності організму (клітинного рівня, біохімічних регуляторів) [52; 210].

Схоже розуміння сутності стресу пропонує Дж. Мак-Грат: «Стрес – сприйнятий значущий дисбаланс між вимогливістю і можливістю прогнозування реалізації вимоги в умовах, коли виконати її неможливо» [307, с.1352], обґрунтовуючи її такими аргументами: (1) когнітивні оцінки подій визначають їх стресогенність; (2) успішний попередній досвід послаблює, а невдалий посилює негативні ефекти стресу (при подальших зіткненнях зі

стресором); (3) інтенсивність стимуляції навколишнього середовища має криволінійну залежність з переживаним стресом; (4) соціальна підтримка здатна пом'якшувати стресові події.

С. Брезнітз вважає: «Стрес – супутник життя, і подолання його пов'язане з подоланням межі між можливим і актуальним» [276, с. 230]. Визначити ці «межі переходу» можна за об'єктивними та суб'єктивними критеріями (параметрами), які виділили В. Абабков і М. Перре для опису стресової ситуації (див. табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Об'єктивні та суб'єктивні параметри стресу (за В. Абабковим та М. Перре)

Характеристики стресу	Об'єктивні параметри стресу	Суб'єктивні параметри стресу
1. Валентність	Ступінь стресогенності, умовна складність, важливість ситуації.	Суб'єктивне значення ситуації, яке впливає на її стресогенність, суб'єктивна оцінка значущості ситуації
2. Контрольованість	Можливість зміни ситуації, контроль над нею, залежність її результату від дій індивіда	Суб'єктивна оцінка здатності особистості керувати стресовою ситуацією, здійснювати вплив на неї та на результат
3. Мінливість	Вірогідність мимовільної зміни ситуації в результаті власної динаміки	Суб'єктивна оцінка вірогідності того, що стресова ситуація зміниться самостійно, без участі і втручання суб'єкта
4. Невизначеність	Ступінь інформативності факторів, які визначають ситуацію, можливості для ясного розуміння її сенсу та значення для особистості	Суб'єктивна оцінка неясності ситуації
5. Повторюваність	Ймовірність повторення стресової ситуації	Суб'єктивна оцінка повторюваності стресової ситуації
6. Обізнаність		Ступінь особистісного досвіду в подібних ситуаціях

Об'єктивні параметри дозволяють дати умовно об'єктивну характеристику ситуації на підставі критеріїв зовнішньої (експертної) оцінки; суб'єктивні, відображають суб'єктивну інтерпретацію ситуації в контексті особливостей особистого життєвого досвіду і системи ставлень [1, с. 34-41].

В свою чергу М. Перре, Р. Бергер, П. Вільгельм наголошують на *діапазоні валентності* (значущості) стресорів від низького до високого та *час*, необхідний на реадаптацію. Залежно від цього вони виділяють повсякденні труднощі, критичні життєві події та хронічні стресори, водночас вказують, що *чим вища негативна значущість події, тим більше часу потрібно на реадаптацію* [цит. по 35, с. 10-11].

Власне, Л. Вассерман систематизує стресові ситуації на: а) критичні життєві або травмуючі; б) повсякденні труднощі, неприємності, мікростресори (dailyhassles); в) хронічні стресори [35, с. 15-17].

Отже, із наведеного огляду вище можна зробити висновок, що більшість стресових реакцій створюються самою людиною, базуються на ролі суб'єктивної пізнавальної оцінки загрози чи несприятливого впливу і оцінки наявних можливостей для подолання стресу і тривають стільки, скільки людина їм дозволяє. За Р. Лазарусом, така загроза розглядається як стан очікування суб'єктом шкідливого, небажаного впливу зовнішніх умов і стимулів певного виду. До цього твердження приєднуються Дж. Еверлі та Р. Розенфельд, які вказують, що при перетворенні подразників – зовнішніх чи внутрішніх – у стресори певну роль відіграє їх емоційна і розумова оцінка [263]. За умови, що будь-які стимули, які сприймаються людиною як загрозливі, де при цьому визначальним, на думку Ф. Александера, є емоційний фактор, обов'язково виникатимуть фізіологічні та психологічні наслідки, особливо при наявності схильності до вразливості [267].

Проаналізувавши різні підходи до трактування стресу, доходимо висновку, що стрес – стан, реакція і напруга, які пов'язані з впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, стимулів і умов, які зумовлюють певні психологічні і фізіологічні наслідки та супроводжуються порушеннями функцій організму; стрес завжди носить індивідуальний характер. До того ж, життя без стресу не існує, стрес є природнім наслідком того, що ми реально живемо в світі.

1.2. Особливості переживання стресу дитиною-сиротою в умовах інтернатного закладу

Проблема особистісної стресостійкості дітей-сиріт, які виховуються в дитячих будинках, школах-інтернатах, соціальних притулках, набуває особливої значущості, адже сирітство, як таке є стресом для дитини. За даними офіційної державної статистики за 2017 рік в інтернатних закладах живе та виховується 106 тис. дітей, або 1,5% усього дитячого населення країни. Кожні три дні 250 дітей потрапляють до інтернатних закладів. Щонайменше 600 тис. дітей проживають у неблагополучних родинах, і вони, по суті, «стоять у черзі» на потрапляння до інтернатних закладів [73]. Як свідчить державна статистика, всиновлюють лише 10 % дітей від загальної потреби [258].

Аналіз наукових джерел показує, що найбільшими стресовими подіями для дітей-сиріт є: рання травмованість внаслідок смерті біологічних батьків або відмови батьків від дітей, жорстоке ставлення чи експлуатація дітей, фізичні і психічні травми раннього дитинства, зловживання дітьми з боку дорослих та інше.

Варто взяти до уваги, що реакція на втрату близької людини не виникає у дитини відразу, а є відтермінованою в часі. У деяких випадках прояви горя через втрату близької людини фіксувалися у дітей через рік після трагічної події. Тобто, у такий спосіб організм допомагає дитині пережити втрати. Та все ж таки захисні сили дитини не безмежні. Коли у ситуації несприятливого оточення, повсякденних травмуючих переживань, дитина залишається без захисту та підтримки близьких їй людей, у неї зникає бажання встановлювати міжособистісні контакти, знижується рівень мотивації, вона втрачає надію на сприятливе майбутнє, може зупинитися в своєму розвитку і навіть регресувати (що є поверненням на ту стадію розвитку, в якій дитина почувала себе комфортніше).

Переживання стресу дитиною-сиротою посилюється життєвою ситуацією. Життєва ситуація дитини-сироти – це не лише суб'єкт і зовнішні

обставини життя, а дитина-сирота, що перебуває всередині цієї ситуації, оцінює, інтерпретує і розуміє її як важку для себе. До того ж така оцінка дещо спотворена внаслідок соціальної ізоляції, адже діти-сироти не мають змоги спостерігати різноманіття шаблонів (варіантів) та моделей поведінки при стресі. Наскільки ситуація буде сприйматись як важка, залежить, по-перше, від індивідуальної специфіки її сприйняття і когнітивної оцінки, по-друге, від особистісних ресурсів стресостійкості та варіантів їх використання дитиною.

Отож, ситуація, в якій опинилась дитина, сприймається нею як усвідомлення загрози її благополуччю (або цілісності), коли організм усвідомлює загрозу, але не може знайти її уникнення [282]. Проте, не можна не брати до уваги, що наявні в розпорядженні дитини-сироти засоби пристосування чи захисту іноді неефективні, обмежені, недостатні, невідповідні вимогам ситуації. І це, як підтверджує К. Погодаєв, призводить до напруги або перенапруги процесів метаболічної адаптації головного мозку, що ведуть до захисту чи пошкодження організму на різних рівнях його організації [174]. Аналогічну думку висловлюють С. Улріч [316], М. Арнолд [273], Г. Комендантов і Н. Разсолов [90].

Тому в контексті дослідження психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт актуальним є розгляд особливостей життєвої ситуації дитини-сироти, що виховується в закладах інтернатного типу.

В цьому дослідженні акценти зроблено на наслідках материнської депривації (М. Айнсворз, Дж. Боулбі, Р. Ліптон, С. Прованс, Р. Шпіц); психологічних проблемах адаптації дітей-сиріт до закладів інтернатного типу (А. Прихожан, Н. Толстих); соціальних проблемах адаптації дітей-сиріт (І. Дементєва, В. Мухіна, І. Яковлева, В. Тімашков); специфіці міжособових стосунків із значимим дорослим (Н. Авдєєва, І. Дубровіна, І. Залісіна, Т. Землянухіна, С. Мещерякова, А. Прихожан, Е. Смірнова, Н. Толстих); особливостях Я-концепції дітей-сиріт (І. Дементєва, І. Назарова, Н. Радіна, І. Яковлева); саморегуляції дітей-сиріт (І. Залісіна, С. Мещерякова, А. Прихожан,

Є. Смірнова, Н. Толстих, Л. Царегородцева); поведінці дітей-сиріт у важких життєвих і стресових ситуаціях (Т. Аргентова, Е. Тополова).

Сирітство – це глибока психологічна травма, окрім того, до прибуття в інтернат у більшості дітей нагромадився непростий особистісний досвід, наслідком якого є втрата дитиною почуттів довіри, захищеності, потрібності. Із цим багажем особистих травм, проблем і невизначеностей дитина потрапляє в не менш стресові умови інтернату, де чужа обстановка, чужі люди, уже сформовані й усталені міжособові стосунки. Сам момент прибуття в інтернат для дитини вже стресогенний фактор, а поселення – частіше всього сприймається як соціальна та просторова ізоляція. В одній кімнаті часто проживає від 2 до 5 осіб, де кожен має свій визначений простір – ліжко, полиця в шафі, тумбочка, тут усе має суворий графік і послідовність. Дитина не може підлаштовувати час під особисте самопочуття, настрої чи інтерес та розпоряджати собою в цьому жорсткому розпорядку дня. Вона відчуває, що не належить собі, а перебуває в резервації і повній ізоляції від світу.

Аналізуючи дослідження відомих психологів [26; 67; 115; 121;148; 178; 255; 259 та ін.] знаходимо підтвердження, що психічні і особистісні особливості дітей-сиріт обумовлені умовами життя в інтернатному закладі. Ці умови позначаються на розвитку когнітивної, емоційної, поведінкової та особистісної сфер вихованців і провокують певні спотворення психічного, інтелектуального розвитку, обумовлюють бідність емоційної сфери та впливають на формування навичок саморегуляції.

Важливим для розуміння стресового стану дитини-сироти є врахування її особистої «психобіологічної програми», яка визначається «схильністю до реагування за певним типом», що зумовлено, з одного боку, спадковістю, а з іншого боку – минулим досвідом, навчанням та суб'єктивним сприйняттям стресової ситуації. Як свідчать психогенетичні дослідження, реакція на ті чи інші фактори зовнішнього середовища на 30-40% визначається генетичним кодом, отриманим від біологічних батьків, та на 60-70% залежить від виховання, власного життєвого досвіду і умов життя.

Психічний розвиток дитини-сироти проходить в умовах, які не можуть не позначитись на її особистісних особливостях та всіх сферах всебічного розвитку загалом:

- інтелектуальній сфері (інтелектуальний розвиток дітей-сиріт відповідає віковим нормам, однак умови життя вносять свої корективи: їх розумова діяльність, як правило, не надто самостійна і активна, спостерігається шаблонність мислення, мінімальна вираженість пізнавальних потреб, знижений інтерес до аналізу абстрактних ідей, пошуків помилок і логічних протиріч в судженнях. Як свідчать дані, наведені в науковій літературі, діти-сироти мають труднощі при самостійному використанні теоретичних знань в навчальній діяльності та життєвих ситуаціях, і, як підтверджують дослідження Н. Маланкіної [126], найчастіше не вміють застосовувати наявні знання для вирішення життєвих проблем, що постають перед ними);

- мотиваційно-ціннісній сфері (плановість, режимність і монотонність інтернатного життя дають розмиті й неконкретизовані уявлення про цінності; мало не однією з найголовніших цінностей для таких дітей є заслужити схвалення і увагу дорослого; у них явно домінує потреба у самовираженні та самоствердженні, що проявляється найчастіше у крайніх, безглузких, з точки зору дорослого, формах; переважають бажання і потреби, пов'язані безпосередньо з повсякденним життям, мотиви пов'язані з виконанням режимних моментів, правил поведінки тощо);

- розвитку «Я-концепції» (відсутність можливості бути самостійними притуплює бажання бути самостійними і незалежними; іноді невпевненість і нерішучість інтегруються в характер дитини-сироти; часто ці діти більш інфантильні, залежні у проявах поведінки і оцінки від навколишніх; визнають необхідність опіки та контролю над собою; у них явно виражені наслідки депривації батьківської любові);

- становленні самооцінки (самостварення у дітей-сиріт залежить від оцінки навколишніх; нівелювання «Я» та гіперболізація «Ми»; спостерігається

дискомфорт від успіху, оскільки дітям важливіше зберегти звичне ставлення до себе, нехай навіть негативне, ніж мати разове схвалення);

- у міжособових зв'язках та спілкуванні з дорослими й однолітками: спілкування обмежене, примітивне, несформовані повноцінні емоційно насичені контакти; домінує почуття недовіри, підвищена тривожність і очікування зради, що призводить до частих і неадекватних випадків прояву агресії.

- емоційній сфері (знижений фон настрою і схильність до швидкої й спонтанної його зміни; імпульсивність, афективні реакції; бідна гама емоцій та стереотипність їх прояву; підвищена схильність до тривоги, страху; нестабільність емоційних контактів з навколишніми; нерозуміння емоційного стану інших людей).

Варто зазначити, що у дітей-сиріт в розвитку інтелектуальної сфери є серйозні проблеми, які проявляються в низькому рівні сформованості пізнавальних процесів і зниженні пізнавальної активності, що веде до пасивності розумової діяльності, бажання діяти за шаблоном, безпорадності.

На це вказують Й. Лангмеєр та З. Матейчик, відзначаючи, що для вихованців дитячих будинків характерний специфічний, особливий тип відхилень – «деприваційна ретардація», яка проявляється у дисгармонійному розвитку інтелекту (переважанні вербального інтелекту над невербальним), формальному характері засвоєних знань, інтелектуальній пасивності [115]. Варто зазначити, що інтелектуально пасивні діти зустрічаються чи не в кожному класі звичайної школи, проте їх порівняно мало. Особливістю дітей з інтернату є те, що «інтелектуальна пасивність» проявляється у них не тільки в навчальних ситуаціях, але і, як вказує Н. Маланкіна, при вирішенні життєвих задач і проблем [126, с. 265]. У школі-інтернаті таких дітей багато і, судячи з наявних даних, це характерно для закритих дитячих установ загалом.

Водночас численні дослідження науковців підтверджують відсутність у дітей мотивів і уявлень, пов'язаних і з майбутнім, і з минулим. Зверненість у майбутнє – одне з найважливіших психологічних новоутворень підліткового

віку [24], яке у сиріт практично відсутнє. Ставлення до майбутнього, життєві плани, часова перспектива багато в чому визначаються «соціальною ситуацією розвитку» підлітків (Л. Виготський; Л. Божович).

Як було зазначено вище, сирітство накладає серйозний відбиток на емоційно-вольову сферу дітей, що проявляється у підвищеній тривожності, постійній нервовій напрузі, психічній втомі, агресивності, недовірливості, нестриманості, а з іншого боку – емоційній холодності, пасивності й депресії.

Оскільки у дітей-сиріт соціалізація та адаптація до різних стресових впливів проходить у специфічних умовах, відповідно емоційне реагування часто не відповідає ситуації. І, як наслідок, діти, що зростають в державних інституціях, не набувають достатніх навичок для успішної соціальної інтеграції. Статистика в Україні показує, що лише 10% повністю інтегруються в суспільство, 20% випускників інтернатів мають судимість, 14% займаються проституцією, 10% впродовж двох років після випуску здійснюють самогубство [215].

А. Машкаринець-Бутко, В. Старцева, аналізуючи стан сучасних вітчизняних дитячих будинків, з тривогою відзначають, що у дітей зростає жорстокість, брутальність і агресивність, що є наслідком незадоволеності (фрустрованості) потреби в батьківській/материнській любові [132; 214].

У дітей-сиріт відсутні способи соціального підкріплення уявлень про власну цінність, і, як відзначає А. Пашина, за цих умов глибокий емоційний дискомфорт переходить, як правило, в агресію. Вона вважає, що людина народжується з потенціалом конструктивної агресивності, тобто з прагненням освоїти і змінити навколишній світ, творчо реалізувати себе [168]. За нормального розвитку конструктивна агресивність веде до творчості і гармонійного вдосконалення дитини. За несприятливого виховання конструктивна агресивність перетворюється в деструктивну, оскільки потенціал агресії має знайти свій вихід для збереження фізичного та психічного здоров'я індивіда. Це підтверджує концепція агресивності В. Ротенберг і С. Бондаренко, які також виділяють конструктивну та деструктивну агресію [192].

Й. Лангмесер та З. Матейчик зазначають, що ізоляція дітей від стимулюючого соціального середовища, їх сепарація, тобто припинення уже усталених соціальних зв'язків, ведуть до того, що їхні найважливіші потреби залишаються незадоволеними. Глибина соціальної депривації залежить від віку, в якому дитина була позбавлена повноцінних соціальних контактів, а також від тривалості і глибини порушених контактів. Особливою формою соціальної депривації є емоційна депривація – позбавлення емоційних контактів із значимими людьми, особливо близькими. Найчастіше наслідком *материнської депривації* є вкрай вразлива дитина, яка захищає себе за допомогою агресії та ворожості до інших людей [115].

Я. Гошовський констатував, що внаслідок переживання деприваційного синдрому відбувається зниження загальної вітальної стійкості та рівня психосоціальної збалансованості дитини, а процес його становлення характеризується звуженням комунікативної активності, психоемоційною фрагментарністю й тенденціями до соціальної аутизації, астенії, депресії тощо [54].

Дослідження Р. Калініна та Е. Ковалевської виявили, що найбільш вираженими стратегіями поведінки в стресогенних ситуаціях у дітей-сиріт є екстрапунітивна й імпунітивна реакції, що є свідченням прагнення звинувачувати інших та обставини, а також недооцінювати серйозність стресової події. Дослідниця вказує, що найбільш типовою реакцією на стресову ситуацію у дітей, що виховуються в закладі інтернатного типу, зазвичай, є фіксація на самозахисті [82].

Ще однією причиною домінування агресивних реакцій дітей-сиріт є своєрідна ситуація становлення ідентичності. О. Кожевнікова, зокрема, вказує на наявність дифузної ідентичності [87].

До того ж Я. Гошовський вважає, що депривована особистість відчуває страх утрати самоідентичності, який породжує широку гаму захисних стратегій, що можуть викривити й деформувати образ Я, щоб забезпечити збереження позитивного самоствавлення [55, с. 24].

І. Назарова зауважує ту важливу обставину, що діти із закладів інтернатного типу дуже часто не ототожнюють себе з суспільством, з навколишніми людьми, а навпаки протиставляють себе їм [150]. Це підтверджують дослідження А. Прихожан і Н. Толстих, які відзначають, що для дітей-сиріт притаманним є формування залежної та реактивної особистості, для якої характерна несформованість образу «Я», наявність феномену «ми» [178].

На феномені «ми» акцентує В. Мухіна, підкреслюючи, що це особливе психологічне утворення, при якому діти без батьків розділяють світ на «своїх» і «чужих», на «ми» і «вони» [148]. Почуття «ми» дивовижним чином актуалізується у сиріт, коли вони потрапляють за межі інтернату. Байдужі, навіть ворожі один до одного, в цій ситуації сироти стають одностайними, у них прокидається інтернатське «ми», на відміну від «усіх інших», і вони часто готові відстоювати своїх. Та, відмежувавшись від «чужих», вони не позбавлені здатності використовувати ситуацію на свою користь. І. Коробейников, В. Слуцкий наголошують на феномені загальної власності, адже вихованцями інтернатів не лише речі сприймаються як спільні, загальні, а й всі події, навіть людські взаємини [96].

За тиждень перед очима дитини-сироти в інтернаті проходить близько двадцяти п'яти різних дорослих. Тому відсутність однієї постійної значущої особи часто призводить до зниження активного ставлення до життя; є перешкодою для формування соціально значущих цінностей та орієнтирів; сприяє конформізму, схильності уникати прийняття самостійних рішень, пасивності та ін.. Тому дітям-сиротам притаманна несформованість форм співпраці з дорослими, невміння диференціювати успішні та неуспішні дії, поведінку, яка схвалюється і не схвалюється.

Відсутність досвіду довірливої взаємодії з дорослими, обмежені можливості бачити особливості поведінки та ставлення один до одного, до інших людей, до чоловіків і жінок, сприймати сімейні стосунки і брати в них участь негативно позначається на розвитку соціальних контактів дитини-сироти з однолітками. Живучи великим колективом, здавалось би, діти-сироти мають

дружити, допомагати один одному, проте вони часто не помічають один одного, не вступають в ігрову взаємодію, не чутливі до ініціативи та емоційного стану однолітків. Тому спілкування з однолітками дуже часто вибудовують по вертикалі – одні наказують, інші підпорядковуються. Таку модель діти наслідують від працівників інтернатного закладу. І як наслідок, дитина обирає або пасивну позицію підлеглого, або активну – лідера [218].

Отож, життєва ситуація дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, – специфічна, яка за своєю суттю, змістом діяльності і міжособистісними взаєминами – стресогенна і, зрозуміло, це позначається на процесах розвитку і становлення особистості дитини та впливає на її соціалізацію. Відтак, проаналізувавши різні аспекти впливу стресу на дитину-сироту, поставлено акцент на дослідженні стресостійкості дитини-сироти та її психологічних чинників, що виховується в закладі інтернатного типу.

1.3. Сутність стресостійкості як психологічної категорії: структура, функції, механізми, чинники стресостійкості особистості

У словнику А. Ребера «стійкий» розуміється як характеристика індивіда, поведінка якого відносно надійна і послідовна [189]. Стійкість – це комплексна системна характеристика особистості. Розрізняють психологічну стійкість, емоційну стійкість та стресостійкість.

Психологічна стійкість – це сукупність адаптаційних процесів, що забезпечують інтегрованість особистості у плані збереження узгодженості основних функцій, стабільність їх виконання. Причому, стабільність виконання не обов'язково передбачає стабільність структури функцій, а швидше припускає її достатню гнучкість. Власне, В. Крайнюк розуміє психологічну стійкість, як складну якість особистості, в якій об'єднані: рівноваженість (рівновага); стійкість, стабільність (постійність); опірність (резистентність) [106]. Цей набір складових представляє всі рівні організації людини, рівні її буття: біологічний, психологічний і соціальний. В свою чергу П. Зільберман

[77], Л. Куликов [109], В. Мерлін [135], В. Пономаренко [176] стійкість розглядають як функцію двох змінних: навколишнього середовища і особливу організацію існування людини як цілісної системи, що забезпечує максимально ефективно її функціонування, в основі якої лежить взаємодоповнювальна єдність стабільності особистості та її мінливості. В структурі особистості К. Платонова стійкість проявляється відносно незалежно від змісту діяльності індивіда і обумовлюється темпераментом та індивідуальними особливостями психічних процесів [173].

Розуміння стресостійкості багатоаспектне, і в багатьох трактуваннях ототожнюється з емоційною стійкістю. В. Бодров зазначає, що на даний час бракує ясності і чіткості в розумінні стресостійкості, і більшість авторів як синонім вживають термін «емоційна стійкість», механізми і сутність якої вивчені краще [23]. І тут доцільно наголосити, що емоційну стійкість із стресостійкістю пов'язує Е. Мілерян і трактує її як здатність до контролю емоцій [138]. А. Черкашин констатує, що емоційна стійкість виражається не в тому, що людина перестає переживати сильні емоції, а в тому, що ці емоції досягають оптимального ступеня інтенсивності [254]; Дж. Гілфорд емоційну стійкість розглядає як урівноваженість, оптимістичність, самовладання [295]; а П. Фресс акцентує увагу на протилежному і визначає її як невротичність, що характеризується мірою чутливості суб'єкта до емоціогенних ситуацій, а також мірою збудливості [243].

Згідно з теорією «Big 5» (американська теорія особистості “Велика п'ятірка”, де емоційна стійкість виступає одним з головних утворень особистості), чинниками емоційної стійкості можуть виступати екстравертованість, нейротизм, відкритість досвіду, здатність йти на компроміс, саморегуляція тощо [275; 286; 309].

Окрім емоційної стійкості, В. Норахідзе приділяє увагу емоційній нестійкості як частій зміні емоцій протилежних знаків [155], а Е. Носенко та Н. Коврига розглядають нестійкість як підвищену вразливість, впертість, негативізм, замкнутість, загальмованість [156].

С.Кравчук відзначає, що емоційна стійкість зменшує негативний вплив сильних стресових факторів і виражається в здатності особистості забезпечувати можливість збереження певної спрямованості дій в емоціогенній ситуації за допомогою саморегуляції та самоконтролю [102].

Отже, спільним у трактуванні поняття емоційної стійкості є те, що, висока або сильна емоційна стійкість визначає високу або підвищену продуктивність діяльності в умовах стресу, а низька й слабка емоційна стійкість призводить до зниження продуктивності.

Стресостійкість у психологічній літературі представлена в рамках теорій особистості (Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттел, К. Роджерс та ін.), теорії мотивації досягнення (Д. Макклеланд), теорії гомеостазу (У. Кеннон) і стресу (Г. Сельє), теорії адаптаційно-трофічного значення симпатичної нервової системи (Л. Орбелі), теорії темпераменту і властивостей нервової системи (І. Павлов, В. Небиліцин і ін.) теорії надійності діяльності (Б. Ломов та ін.), теорії інтегральної індивідуальності (В. Мерлін), концепції професійної самосвідомості (Л. Мітіна). В. Петровский стресостійкість пов'язував з надситуативною активністю [171]; В. Ротенберг, В. Аршавский – із пошуковою активністю [191]; С. Карвер, М. Шаєр [278], А. Антоновський [270] із опірністю; Ф. Василюк [34], В. Кабрін [80] – з творчою поведінкою, що не прив'язана до біологічних факторів; С. Кобаса, М. Пучетті, С. Мадді – з витривалістю (життєстійкістю) [302].

Дослідники в аналізі феномену «стресостійкість» роблять акценти на різних її характеристиках. Одні розуміють стресостійкість – як властивість, якість особистості. Зокрема, Б. Варданян акцентує, що стресостійкість «... можна більш конкретно визначити як властивість особистості, що забезпечує гармонійне співіснування між усіма компонентами психічної діяльності в емоціогенній ситуації і, тим самим, сприяє успішному виконанню діяльності» [33, с. 24]. Схожу думку висловлює П. Зільберман, зазначаючи, що стресостійкість – інтегративна властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних та мотиваційних

компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній емотивній обстановці [77, с. 152], а С. Субботін робить акцент на тому, що стресостійкість – індивідуальна психологічна особливість, яка полягає в специфічному взаємозв'язку різнорівневих властивостей інтегральної індивідуальності, що забезпечує біологічний, фізіологічний і психологічний гомеостаз системи і веде до оптимальної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем в різних умовах життєдіяльності і діяльності [227, с. 48].

Інші науковці наголошують на здатності особистості до контролю, самоконтролю та адекватного реагування в умовах стресової ситуації. Так, Т. Циганчук розкриває стресостійкість як психологічну особливість, яка, з одного боку, регулює структуру особистості та впливає на переживання суб'єктом стресової ситуації, а з іншого – знаходиться в основі успішної діяльності та соціальної активності, реалізується за допомогою функцій самоконтролю, саморегуляції, емоційної стійкості, впливає на рівень розвитку емоційного інтелекту та емоційної компетентності [251; 252]. Я. Рейковский у поняття «стресостійкість» включає параметр чутливості до емоціогенних подразників і наголошує на залежності емоційної стійкості від властивостей нервової системи, регуляторних структур особистості і пошуку особливого механізму у вигляді самоконтролю [190]. Цікавою є думка В. Писаренка, який стресостійкість розуміє як «... здатність відповідати на напружені ситуації зміною емоційного стану, який призводить не до зменшення, а до збільшення працездатності», тобто стійкість до стресу супроводжує високий ступінь автоматизації [172, с. 63].

Л. Дика, О. Конопкін, В. Моросанова, Р. Сагієв у свою чергу основою стресостійкості вважають саморегуляцію людини, яка складається з певних ланцюгів, якими є психотравмуючі ситуації, так що їх вплив може призводити до дезадаптивних або психосоматичних розладів [63; 94; 146; 147]. Пізніше В. Евдокимов і В. Марищук розширили трактування даного поняття і розглянули його в іншому аспекті: «Стресостійкість – це здатність керувати своїми

емоціями, зберігати високу працездатність, здійснювати складну або небезпечну діяльність без напруженості, незважаючи на емоціогенний вплив» [129, с. 43]. Так, П. Оллонен, аналізуючи функціональні позиції особистості, розглядає стресостійкість через особливості реагування на стрес і розуміє її як «феномен, що впливає на продуктивність, результативність, збереження та стабільність, успішність у діяльності» [310]. В свою чергу С. Кравчук визначає психологічну пружність, як динамічний процес, спрямований на збереження у критичних ситуаціях стабільного рівня психологічного та фізичного функціонування, можливості виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуючись до несприятливих змін [100, с.103], що по-суті дуже близьке до явища стресостійкості.

Низка вчених розглядають стресостійкість через призму адаптації. Зокрема, А. Реан визначає, що провідна роль у системі протидії стресу належить процесу істинної (реальної) адаптації, яка полягає в продуктивному вирішенні проблемних ситуацій і завдань [188]. Г. Нікіфоров розуміє під стресостійкістю здатність до соціальної адаптації; збереження значущих міжособистісних зв'язків; забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей; збереження працездатності; збереження здоров'я [154].

Окремі дослідники в аналізі стресостійкості роблять акцент на ролі особистісних властивостей особистості. Зокрема, Г. Мигаль, О. Протасенко пояснюють стресостійкість як здатність, зумовлену індивідуальним комплексом вроджених і набутих психологічних властивостей і процесів [137]. На думку В. Абабкова, М. Перре, стресостійкість особистості залежить не лише від якості стресорів, а більшою мірою від особистісних властивостей та компетентності в подоланні навантажень [1]. Близька до них у своєму баченні Я. Вилканова, яка вказує, що стресостійкість пов'язана з особливостями нейродинаміки не сама по собі, а залежить від цілого ряду індивідуальних і особистісних особливостей – мотивів, особливостей психічних процесів [46].

Глибоке розуміння проблеми стресостійкості знаходимо в Ю.Александровського, К. Судакова, В. Суворової, які підкреслюють, що

здатність людини формувати стійкість до стресової напруги й протидіяти їй пов'язана зі здатністю вищих відділів мозку підтримувати активність симпато-адреналової системи, вираженістю її стимулюючих впливів на систему “гіпофіз – кора наднирок”, функціональними можливостями останньої. Низькі функціональні можливості структур мозку, що запускають симпато-адреналову і гіпофізарно-надниркову системи, слабкість самих цих систем призводять до швидкого виснаження організму та обмежують стресову реакцію [4; 228; 229].

Проаналізувавши різноманіття поглядів і підходів щодо трактування «стресостійкості», наявних в сучасній психологічній науці, виділяються такі характеристики цього феномену:

- стресостійкість ототожнюється з емоційною стійкістю (В. Мільман [139], В. Норакидзе [155], В. Марищук [129], О. Чернікова [256], Р. Кеттел [279], Дж. Гілфорд [295], П. Фресс [243] і ін.);

- стресостійкість – якість, риса, властивість, що впливає на характер діяльності (С. Оя [163], К. Платонов [173], Я. Рейковский [190], Е. Мілерян [138], В. Писаренко [172], А. Реан [188], О. Сиротін [203] та ін.);

- стресостійкість як інтегральна, комплексна характеристика, що включає різні психологічні, фізіологічні та поведінкові компоненти (Б. Варданян [33], В. Суботін [227]);

- стресостійкість – якість, здатність керувати своїми емоціями, зберігати високу працездатність, здійснювати складну чи небезпечну діяльність без напруженості, незважаючи на емоціогенний вплив (К. Платонов [173], В. Марищук [129]).

Однак, найбільш повне і всебічне трактування пропонує В. Крайнюк: «Стресостійкість – це структурно-функціональна, динамічна, інтегративна властивість особистості – результат трансактного процесу зіткнення індивіда зі стресогенним фактором, що включає процес саморегуляції, когнітивну репрезентацію, об'єктивну характеристику ситуації та вимоги до особистості. Адекватність оцінки ситуації та власних ресурсів визначає інтенсивність реакцій, спрямованих нею на зміну компонентів стресової ситуації, зміну

когнітивної репрезентації, ставлення, мотиваційної, вольової орієнтації, копінгової поведінки, які здійснюються через провідну її функцію – когнітивно-феноменологічної перспективи та функції її окремих структурних компонентів, що зумовлюють рівень стресостійкості під час і після травматичних подій» [104, с. 179].

Отже, із вище сказаного і проаналізованого можна зробити висновок, що стресостійкість [217]:

- формується в процесі зіткнення особистості зі стресогенними факторами, що багаторазово повторюються в різних ситуаціях (структурований досвід подолання складних ситуацій);

- залежить від розуміння життєвої ситуації, її раціональної оцінки й можливості прогнозувати свої дії; адекватних суджень в інтерпретації життєвої ситуації (відсутність ірраціональних суджень);

- формує здатність обирати адекватні засоби та способи додання стресу або копінгову поведінку;

- є результатом опрацювання, самоаналізу особливостей ситуації, самооцінки, самозвіту.

Відповідно, стресостійкість можна вважати одним із видів психологічної стійкості, що формується при дії стрес-факторів.

Стресостійкість дослідники (М. Секач, Г. Михайлов, О. Привалова, В. Долгова) розуміють як динамічну структуру, основними компонентами якої є: *емоційний*, нагромаджений у процесі подолання складних ситуацій і проявляється у впевненості, в почутті наснаги та задоволення від виконаного завдання; *вольовий* – виражається у самовладанні, самоконтролі, свідомій саморегуляції дій, приведенні їх у відповідність до вимог ситуації. Окрім того, вольовий компонент виконує контрольну-оцінну функцію збереження і відновлення та доцільної регуляції діяльності; *інтелектуальний* – відображає розумову працездатність, стиль мислення [65; 142; 199].

У свою чергу, С. Козлов, В. Власов виділяють такі структурні компоненти стресостійкості: *фізіологічний компонент* – визначає запас

енергетичних можливостей організму; *операційний (моторний)*, об'єднує і забезпечує володіння способами і прийомами діяльності, необхідними навичками і вміннями та ін.; *комунікативний компонент*, що характеризує соціально-психологічний аспект діяльності особистості, стан готовності до взаємодії; *мотиваційний* – відображає спрямованість особистості на виконання поставленого завдання, він представлений проявом різних мотиваційних тенденцій, що виконують спонукальну, змістово-творчу і регулятивну функцію; *пізнавальний* – характеризує ступінь усвідомлення і розуміння певного завдання і забезпечує функцію створення, структурування, поточний аналіз та прогнозування динаміки розвитку ситуацій [40; 88].

Але, незважаючи на відмінність точок зору щодо ієрархії компонентів, більшість авторів єдині в думці, що *стресостійкість – це не просто сума компонентів, а інтегральне утворення*. Адже основа складових структурних компонентів стресостійкості у конкретної людини не може бути однакою, неможливо бути стійким до всього. Стресостійкість – це не стійкість взагалі. Показником стресостійкості є варіативність, яку А. Анцупов і Є. Зеліченко розглядають як гнучкість, швидкість пристосування до постійно мінливих умов життєдіяльності, високу мобільність психіки при переході від одного завдання до іншого [11; 76].

Тобто, *структура стресостійкості є динамічною*, залежно від характеру діяльності структурні компоненти займають у ній різні «рангові місця», при цьому «питома вага» складових компонентів не завжди однакою, вони перебувають у певному взаємозв'язку, де можлива компенсація одних за рахунок інших. Стресостійкість взаємодіє з усіма структурними компонентами психіки як під час, так і після дії стресогенних факторів.

Що стосується структурно-функціонального аналізу стресостійкості, то розрізняють такі підходи: *системний* (Б. Ананьєв [6], А. Карпова [83], Б. Ломов [122], К. Платонов [173], В. Шадриков [261]); *проблемно-орієнтований* (С.Олдвін, Т. Ревенсон [266]); *процесуальний* (Л. Дика [63], В. Марищук [129],

В.Медведев [133], А. Прохоров [181] та ін.); *ресурсний* (К. Абульханова-Славська [2], В. Бодров [23], В. Мільман [139]).

Зі сказаного вище випливає висновок, що на даний час у психологічній науці в підходах до трактування феномена стресостійкості чітко виділяються три напрямки: традиційно-аналітичний, системно-регулятивний і системно-структурний.

Представники *традиційно-аналітичного* напрямку психологічні детермінанти стресостійкості розкривають через індивідуальні оцінки стійкості окремо взятих психічних процесів і властивостей.

Представники *системно-регулятивного* напрямку передбачають «виокремлення» психічних процесів у зв'язку з їх безпосередньою функцією в регуляції діяльності, адже кінцевий результат будь-якого акту довільної активності, його успішність, надійність, продуктивність залежить від ступеня досконалості процесів регуляції.

Представники *системно-структурного* напрямку передбачають наявність ознаки стійкості як здатності зберігати себе, свою цілісність в умовах мінливого середовища.

Вище наголошувалося, що стресостійкість має багаторівневу детермінацію і зумовлена як особистісними характеристиками особистості, так і характеристиками навколишнього середовища.

В якості різноманітних чинників стресостійкості, від яких залежить швидкість виникнення стресового стану, розглядають переживання, особливості поведінкових реакцій особистості, що мають різне походження і характеризуються як фізіологічні, психічні, нейродинамічні. До них відносять: емоційну стійкість та здатність до контролю емоцій (Е. Мілерян [138], Л. Китаєв-Смик [86]), індивідуальну витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем організму (В.Небілицин [152]), бар'єр психічної адаптації (Ю. Александровський [4], А. Вальдман [32], В. Лебедев [116], Л. Гримак [58]), силу-слабкість нервової системи (В. Небилицин [152]), толерантність особистості (Н. Левітов [117]; Б. Теплов [233]), наявний досвід

особистості в переживанні «напружених» ситуацій (М. Дьяченко [69], В. Пономаренко [176], Л. Кандилович [70]), значущість події для особистості (Л. Єрмолаєва [72], Н. Левітов [117], Ю. Сосновікова [210]), суб'єктивна оцінка особистістю ситуації (Н. Наєнко [149], Ю. Некрасова [153], М. Тишкова [237]), цінності (К. Абульханова-Славська [2], Л. Анциферова [10]), особистісний сенс (М. Денисов [61], А. Прохоров [181]) та ін.

На думку В. Крайнюк, стійкість до стресу зумовлена нервово-психічною стійкістю, рівень розвитку якої зумовлює толерантність до стресу; самооцінкою, що є ядром саморегуляції і визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; наявністю соціальної підтримки, що сприяє переживанню почуття власної значущості для навколишніх (особистісна референтність); особливостями побудови контактів з іншими людьми, що характеризують рівень конфліктності особистості; досвідом соціального спілкування, що виявляє потребу у спілкуванні і можливістю побудови контактів з навколишніми на основі власного досвіду; моральною нормативністю особистості, що характеризує ступінь орієнтації на існуючі у суспільстві норми і правила поведінки; орієнтацією на дотримання вимог колективу (рівень групової ідентифікації) [106].

Узагальнивши наукові підходи щодо чинників стресостійкості, М. Черпіта, А. Гурич зробили висновок про зовнішні і внутрішні чинники. Згідно з їх класифікацією, *до зовнішніх чинників належать*: оцінка стресової ситуації, що охоплює об'єктивні, або екстернальні, і суб'єктивні, або інтернальні, параметри стресової ситуації; стратегії подолання стресу, або копінг-поведінку; вплив на особистість травматичних подій і ступінь переробки травматичного досвіду; соціальну підтримку; професійний та особистісний досвід; психологічну підготовку до діяльності в екстремальних умовах [257].

Відповідно, *до внутрішніх чинників належать*: врівноваженість, самоконтроль, самовладання, Я-концепція особистості, упевненість у собі, розвиненість комунікативної сфери, інтернальний локус контролю, особистісна тривожність; певні характеристики мотиваційної сфери (мотивація соціальної

значимості, трудової діяльності, професійної майстерності, досягнення), готовність до дій та інше [257].

Проведений аналіз теоретичної літератури дає підстави виділити загальні чинники стресостійкості особистості:

1. Чинники, які сприяють стресостійкості особистості:

- індивідуально-психологічні особливості (високий рівень емоційної стабільності, вольової саморегуляції, активність, впевненість у собі);
  - наявність функціональних можливостей нервової системи;
- досвід розв'язання подібних проблем у минулому і позитивний прогноз на майбутнє;
- позитивний емоційний фон (як успішне досягнення мети);
  - здатність до адекватної когнітивної оцінки ситуації;
  - схвалення з боку соціального оточення;

2. Чинники, що негативно впливають на стійкість особистості до дії стресогенних факторів:

- індивідуально-психологічні особливості: низький рівень емоційної стабільності, врівноваженості, високий рівень невротизації, вразливості, особистісної та ситуативної тривожності;
- надмірний вплив стресогенних, психогенних чи фізичних факторів, що перевищують адаптаційні можливості людини;
- велика тривалість стресогенного впливу, що призводить до виснаження адаптивних можливостей організму;
- емоційно-когнітивні фактори (недостатній рівень необхідної інформації, негативний прогноз ситуації, почуття безпорадності перед проблемою (ситуацією)).

З цього випливає, що для з'ясування суті явища стресостійкості визначальним є не лише розуміння його структури та чинників, але і визначення механізму [216].

Функціонування організму людини в умовах стресу забезпечують три основні типи адаптаційних механізмів: фізіологічні, біохімічні і психологічні, що активізуються.

Стресостійкість особистості, як показано в дослідженні В. Крайнюк, залежить як від генотипу (первинної стресостійкості), так і характеристик зовнішнього, особистісного і соціального впливу або досвіду [105].

Психологічні механізми стресостійкості можуть бути представлені у таких трактуваннях:

- прояв волі, результати застосування прийомів аутогенних тренувань, здатність долати стан емоційного збудження в ході виконання складної діяльності (В. Марищук та ін.);
- інтеграція різних процесів і явищ емоційного, вольового, мотиваційного, інтелектуального компонентів (Б. Варданян, П. Зільберман, А. Столяренко, О. Чебикін);
- емоційну стійкість пов'язують із резервами нервово-психічної енергії: особливостями темпераменту, силою нервової системи, співвідношенням збудження і гальмування, рухливості, лабільності нервових процесів (Ю. Блудов, В. Небиліцин, К. Гуревич, В. Русалов та ін.);
- О. Алексєєв, О. Чернікова та ін. вважають, що ані вольовий, ані пізнавальний процеси, ні тим більше властивості особистості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), незважаючи на взаємозв'язок, не входять до складу цього процесу. Визначальними є характеристики стійкості, якостей і властивості самого процесу; оцінка ситуації, передбачення ходу і результатів діяльності; досвід особистості (образи, минулі переживання подібних ситуацій), рівень і інтенсивність емоцій [69, с. 106-112].

У формуванні механізмів стресостійкості найважливішими, на думку низки авторів [33; 94; 105; 134], є наступне:

- Я-концепція є найважливішим особистісним ресурсом подолання стресу; індивідуальні стилі подолання стресу співвідносні з певними типами Я-концепції;

- взаємний вплив Я-концепції та копінг-механізмів дає змогу зберегти стійкість системи Я і послабити негативний вплив стресу на організм;
- формування активних копінг-стратегій і позитивної Я-концепції потенціє взаємний розвиток, сприяє успішній стресостійкості індивіда;
- формування пасивних стратегій подолання стресу й негативної Я-концепції справляє негативний взаємовплив і знижує рівень стресостійкості індивіда.

Як зазначає американська дослідниця Ш. Мельник, якщо з самого початку стресової ситуації людина буде впевненою в собі, зможе конструктивно мислити, це дасть можливість їй контролювати свою реакцію на стрес, тоді вона в стресовій ситуації зможе досягти оптимального результату. Це все відбувається завдяки певним змінам у суб'єктивній оцінці стресової ситуації, світогляді та у ставленні до проблеми і свідчить про високий рівень стресостійкості: мотивуюча/стимулююча подія → оптимальна реакція на стрес → думки: «Я контролюю ситуацію» → енергійність/врівноваженість → ефективність: концентрація/рівновага; нові ідеї → мотивуюча/стимулююча подія [134].

Цим обумовлена особлива роль і значимість психологічних ресурсів у формуванні стресостійкості особистості. Під *ресурсами* прийнято розуміти внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості.

Н. Водопьянова дає таке визначення ресурсів – це «внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях; це емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні і поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресогенних ситуацій», це «інструменти, які вона використовувала для трансформації взаємодії зі стресогенною ситуацією» [42, с. 290].

У концепції стресу С. Хобфолля ресурси визначаються як щось значуще для людини, що допомагає їй адаптуватися в складних життєвих ситуаціях. До ресурсів автор відносить: матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальна підтримка,

сім'я, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні, інтраперсональні змінні (самоповага, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань та ін.); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні і енергетичні характеристики, що необхідні (прямо чи опосередковано) для виживання або збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях, або які слугують засобами досягнення особисто значущих цілей [297].

Особливістю ресурсного підходу є принцип «консервації», який передбачає можливість людини отримувати, зберігати, відновлювати, примножувати і перерозподіляти ресурси відповідно до власних цінностей. За допомогою такого розподілу ресурсів людина має можливість адаптуватися до варіативного ряду умов життєвого середовища. У концепції С. Хобфолля втрата ресурсів розглядається як первинний механізм, що запускає стресові реакції. Втрата внутрішніх і зовнішніх ресурсів веде за собою втрату суб'єктивного благополуччя, переживається як стан психологічного стресу, негативно позначається на стані здоров'я людини [297].

Л. Куліков до особистісних ресурсів відносить активну мотивацію подолання, ставлення до стресу як до можливості набуття особистого досвіду і можливості особистісного зростання; силу Я-концепції, самоповагу, самооцінку, почуття власної значущості, «самоцінність»; активну життєву настанову; позитивність і раціональність мислення; емоційно-вольові якості; фізичні ресурси – стан здоров'я і ставлення до нього як до цінності [109].

П. Вонг розробив модель ресурсів та визначив такі ресурси: психологічні, інтелектуальні, духовні, соціальні, фізичні, фінансові, культурні, умови середовища. Важлива особливість цієї моделі полягає в тому, що в ній надається особливого значення проактивним вимірам. Якщо людина постійно розвиває свої ресурси і розумно уникає ризиків, то вона тим самим зменшує вірогідність розвитку у неї стресу [323]. Він зазначав, що в доборі ресурсів для подолання стресу важливе значення має: по-перше, адекватна оцінка, яка повинна відображати реальну ситуацію, а по-друге, вибрані стратегії, які повинні відповідати характеру стресу.

Автор визначив критерії, за якими оцінюється подолання стресу: доцільність витрат енергії та ресурсів, ефективність у досягненні бажаної мети; протидія стресу і відновлення функціонального балансу організму і психіки; особистісний розвиток у вигляді активізації здібностей, розвитку самоповаги і почуття благополуччя [322].

В науковій літературі прийнятий поділ ресурсів на два класи: психологічні і соціальні. *Психологічні ресурси* (особистісні, професійні, фізичні) являють собою навички та здібності людини, *соціальні ресурси* відображають можливості та доступність особистості отримувати допомогу (інструментальну, моральну, емоційну) в соціальному середовищі (з боку членів сім'ї, друзів, товаришів по службі) і матеріальне забезпечення життя.

Психологічні ресурси можуть бути представлені як система здібностей людини щодо усунення її протиріч з життєвим середовищем, подолання несприятливих життєвих обставин за допомогою трансформації ціннісно-сислової сфери, що задає особистості її спрямованість і створює основу для самореалізації [30, с. 158]. Інакше кажучи, психологічні ресурси виступають як системна, інтегральна характеристика особистості, яка забезпечує можливість долати важкі життєві ситуації. Зазначена характеристика актуалізується і проявляється в процесах самодетермінації особистості.

Відносно стабільними особистісними характеристиками, що забезпечують психологічний фон для подолання стресу є копінг-ресурси, що сприяють розвитку копінг-стратегій. Копінг-стратегії – це актуальні відповіді особистості на сприйняту загрозу. Поведінка індивіда, регульована і сформована за допомогою використання копінг-стратегій з урахуванням копінг-ресурсів, визначається як копінг-поведінка.

Таким чином, для подолання стресу кожна людина використовує власні стратегії (копінг-стратегії) на основі наявного в неї особистісного досвіду, сформованих навичок і психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси) [15; 268]. Окрім копінг-стратегій, важливе значення в подоланні стресу мають набутий досвід переживання аналогічних ситуацій та

індивідуальний сценарій стресової поведінки, який, як зазначав Е. Берн, засвоюється в дитинстві [20].

1.4. Теоретична модель чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт

Всебічний аналіз життєвої ситуації дитини-сироти, умов і особливостей її проживання в умовах інтернату дають підстави констатувати, що є більш ніж достатньо факторів, які призводять до загострення внутрішньої психічної напруженості цих дітей, виснаженості ресурсів, потрібних для адаптації, а відсутність досвіду вирішення стресових ситуацій, невміння правильно її оцінити й осмислити та відійти від поведінкових стереотипів ставлять дитину у безвихідь, і вона вимушена вдаватися до самозахисту.

Вживання в таких умовах спонукає дітей-сиріт застосовувати різні механізми захисної поведінки. Зокрема, Ю. Володіна, Н. Матяш, Н. Юшкова дають своє бачення механізму захисної поведінки дітей, який реалізуються в копінг-стратегіях і способах управління стресом, та виділяють *особистісний потенціал* дитини, який пов'язують з психологічною стійкістю до стресогенних ситуацій, здатністю до подолання стресогенних впливів, включаючи особистісні ресурси і соціальний досвід, а також зі здатністю інтеріоризувати досвід інших, наявністю соціальної підтримки та смисложиттєвих орієнтацій [43]. Відповідно, основними інструментами захисту виступають відповідні психологічні механізми та стресостійкість, які формуються як результат подолання кризової життєвої ситуації.

Проаналізувавши погляди, концепції та наукові підходи різних авторів щодо інтерпретації та розуміння стресостійкості, враховуючи індивідуально-психологічні особливості віку, специфіку життєвої ситуації та наявного індивідуального досвіду дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, обґрунтовано теоретичну модель чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт (структуру та основні чинники) (див. рис. 1.1.).

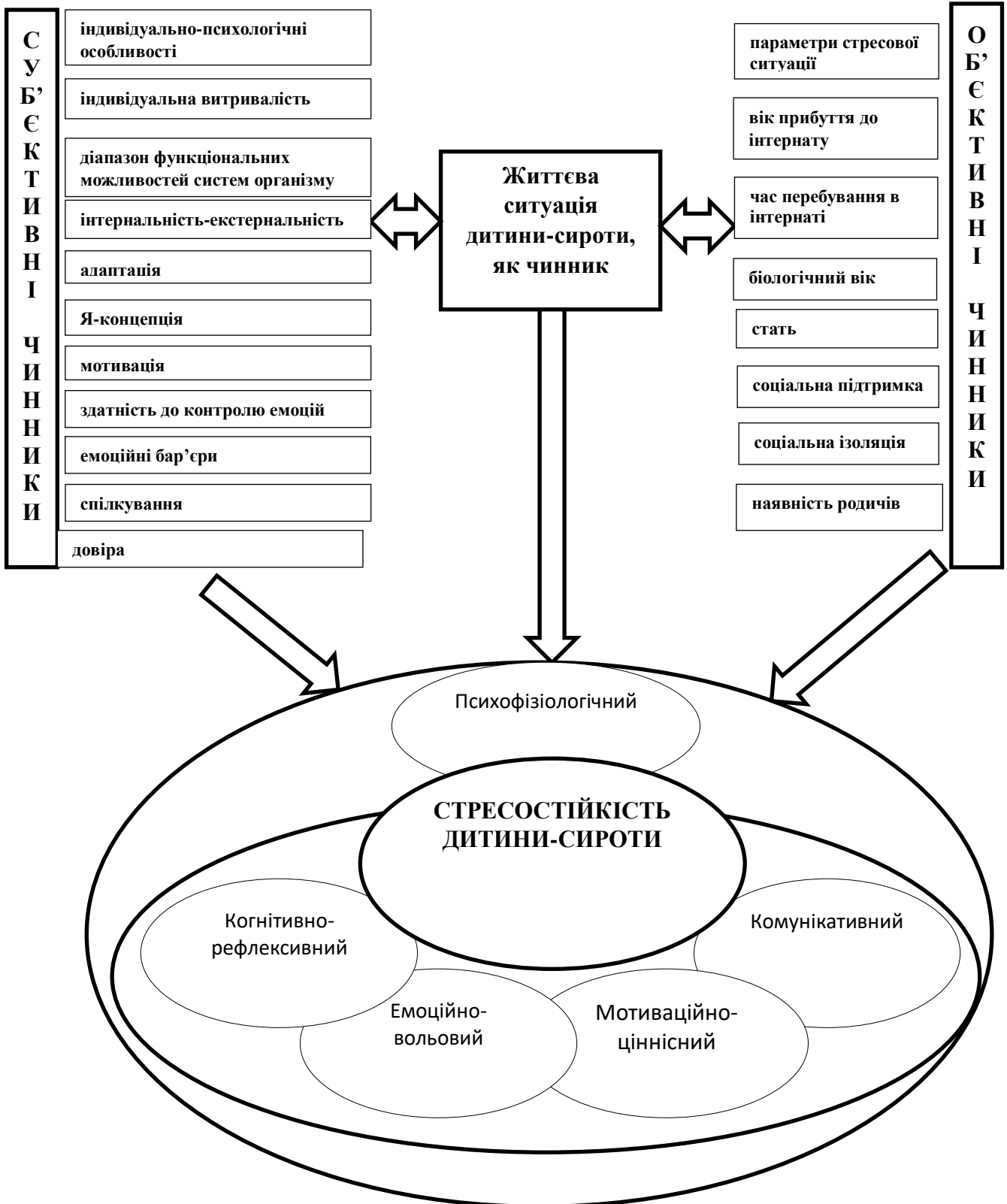

Рис. 1.1. Теоретична модель чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт

Всебічний аналіз проблеми дозволив виокремити групи чинників, що зумовлюють стресостійкість дитини-сироти, яка виховується в закладах інтернатного типу.

Припускаємо, що суб'єктивними (психологічними) чинниками стресостійкості дитини-сироти виступають: індивідуально-психологічні особливості, індивідуальна витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем організму, інтернальність-екстернальність, здатність до адаптації, Я-концепція, мотивація, цінності, здатність до контролю емоцій, емоційні бар'єри спілкування, довіра. До об'єктивних чинників відносимо: параметри стресової ситуації, вік прибуття до інтернату і час перебування в ньому, біологічний вік, стать, соціальну підтримку, ізоляцію, наявність родичів та ін.

Під життєвою ситуацією дитини-сироти розуміється природний сегмент її соціального життя, який визначається включеними людьми, місцем проживання, навчальною та іншими видами діяльності. Життєва ситуація залежить від рівня аналізу і фокусування уваги дитини на «об'єктивному» або «суб'єктивному» аспектах цієї ситуації. Вона впливає на стресостійкість дитини-сироти і є вагомим її чинником.

Аналізуючи різні підходи щодо структури стресостійкості, взято до уваги трактування М. Хуторної, яка виділяє такі компоненти: особистісний компонент, що визначає розвиток когнітивної, мотиваційної та емоційно-регулятивної функцій, та поведінковий компонент, що включає актуалізацію та застосування антистресових стратегій» [248, с.14].

Спираючись на виділені компоненти та, враховуючи специфіку стресостійкості дітей-сиріт, в теоретичну модель ми включили такі структурні компоненти стресостійкості, як психофізіологічний, когнітивно-рефлексивний, емоційно-вольовий, мотиваційно-ціннісний і комунікативний (рис. 1.1.).

Психофізіологічний компонент інформує про запас енергетичних можливостей організму; тип та властивості центральної нервової системи, він є

вродженим. Нервова система, за І. Павловим, представляє той субстрат, який детермінує психофізіологічні характеристики поведінки [165].

«Сила-слабкість» нервової системи в дітей своєрідно проявляється в умовах інтернатного закладу. Як свідчать дослідження, наукові спостереження, представники сильного типу досить енергійні й активні, впевнені в своїх силах, що дозволяє їм справлятися з різноманітними завданнями і порівняно легко витримувати значні нервово-психічні навантаження. З іншого боку, активність і енергійність можуть призводити до виникнення проблем у поведінці, особливо в підлітковому віці, а впевненість переростати в самовпевненість.

Діти-сироти зі слабким типом нервової системи мають тенденцію до більшої стомлюваності, невпевненості в собі, зайвої рефлексії, зосередженості на своїх недоліках, переважно зниженому настрої, частих проявах тривожності. Всі ці показники свідчать про низьку стресостійкість. Разом з тим «слабкість» має і переваги: висока чутливість, невпевненість і тривожність можуть бути стимуляторами діяльності. Ці школярі можуть успішно вчитися. Результати досліджень А.Ольшаннікової та І. Пацявічуса показали, що люди зі слабким типом нервової системи мають переваги в саморегуляції поведінки, а також в деяких видах спілкування (з друзями і близькими) [158].

К. Гуревич та Е. Борисов показали, що в умовах стресової ситуації діти з рухливістю нервових процесів відрізняються високою працездатністю. Інертність, у свою чергу, є індикатором низької стресостійкості [60].

На думку Я. Рейковського, порушення врівноваженості нервових процесів супроводжується зниженням стресостійкості [190]. Проаналізувавши наведені вище підходи, можна припускати, що у сиріт з переважанням в нервовій системі збудливих процесів над гальмівними у стресових ситуаціях найчастіше спостерігається сильне хвилювання, яке призводить до дезорганізації поведінки, швидкої зміни емоційних станів, нестійкості уваги, помилок, незібраності, ослабленості процесів пам'яті (запам'ятовування, впізнавання, збереження, відтворення, забування). Все це свідчить про наявність дистресу у таких дітей.

До складу психофізіологічного компонента відносимо: силу/слабкість нервової системи, збудливість/гальмування нервових процесів, урівноваженість нервових процесів, функціональну готовність до виконання дій; керування психоемоційним станом відповідно до умов та ін.

Когнітивно-рефлексивний компонент передбачає вміння здійснювати самоаналіз, усвідомлювати позитивні й негативні аспекти власної діяльності, самокорекцію поведінки у стресових ситуаціях, оцінку та самооцінку особистісних якостей.

Високий рівень рефлексії дозволяє дитині визначити існуючі труднощі в навчальній діяльності, свої слабкі і сильні сторони, побачити шляхи подолання виникаючих проблем. Низький рівень рефлексії ускладнює як постановку реальних цілей, так і пошук шляхів їх досягнення, призводить до неадекватних реакцій на події, що відбуваються.

Рефлексія проявляється в осмисленні і переживанні людиною своєї окремої дії чи вчинку, що неможливо без включення самооцінки. І. Кон вважає, що самооцінка «є спільним знаменником, підсумковим виміром «Я», що виражає міру прийняття чи неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення до самого себе» [91, с. 38].

Неадекватна самооцінка, на думку багатьох дослідників, пов'язана з низьким рівнем рефлексії, який перешкоджає розвитку самосвідомості, процесу пізнання власної особистості, своїх слабких і сильних сторін, своєї поведінки в різних життєвих ситуаціях. Низький рівень рефлексії блокує потребу в самоаналізі, в результаті діти-сироти не помічають невдачі в навчальній діяльності чи в спілкуванні, що дозволяє їм підтримувати самоповагу, оберігаючи себе від стресу, але не вирішувати існуючі проблеми.

Адекватна самооцінка дозволяє дитині-сироті максимально використовувати наявні у неї можливості, повністю розкрити свій потенціал. Адекватна самооцінка і стійкі пізнавальні інтереси сприяють саморегуляції, підвищують стійкість до стресів. Таким чином, розвиток рефлексії, формування адекватної самооцінки підвищують стійкість до стресів дітей-сиріт.

До когнітивно-рефлексивного компоненту стресостійкості відносимо: уміння здійснювати самоаналіз, об'єктивну самооцінку, самоставлення, самокорекцію, самоповагу, аутосимпатію, самоприйняття, самозвинувачення, самоінтерес.

Емоційно-вольовий компонент полягає у здатності долати емоційну напругу, виважено ставитись до переживань, тривоги, не подавляючи чи спотворюючи їх. Цей компонент виділено, спираючись на дослідження А. Лактіонової і К. Піжова, які відзначають, що адаптація до нової життєвої ситуації викликає у багатьох дітей підвищену тривожність, а часто і появу страхів [114; 186]. У процесі регуляції поведінки і діяльності, емоції і воля можуть виступати в різних співвідношеннях. Емоції (страх, фрустрація), що виникають в стресових ситуаціях, можуть мати дезорганізуючий чи демобілізуючий вплив, тоді воля, а точніше «сила волі», виступає в якості регулятора, компенсуючи негативні наслідки емоцій. В інших випадках емоції, навпаки, стимулюють діяльність (наснагу, радість, а в ряді випадків злість), і тоді вольове зусилля не обов'язкове. З цієї точки зору К. Платонов припускав, що вирішальною є не сама по собі величина емоційної збудливості, а міра її негативного впливу на діяльність людини. Баланс емоційного і вольового компонентів психіки при домінуванні волі над емоціями визначає ступінь самоконтролю.

Втрата емоційного контролю веде до формування психологічної залежності дитини-сироти від ситуації і обмежує її можливості в подоланні стресу. Афективні реакції, демонстровані дітьми, свідчать про те, що вони не можуть знайти адекватний вихід із ситуації. Виходячи зі сказаного, стресостійкість дитини-сироти залежить від саморегуляції, заснованої на знаннях природи емоційних станів, способів регуляції несприятливих станів та вміння відновлювати психофізіологічні ресурси.

До складових емоційно-вольового компоненту відносимо: загальну та шкільну тривожність, переживання соціального стресу, фрустрацію потреби в досягненні успіху, страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, страх

не відповідати очікуванням навколишніх, низьку фізіологічну опірність стресу, проблеми і страхи у стосунках з учителями, вербальну і фізичну агресію, роздратування, негативізм, образу, підозріливість, напруженість, підвищену чутливість, низьку емоційну стійкість, самоконтроль, саморегуляцію, цілеспрямованість, самостійність, терплячість, витримку, сміливість, наполегливість, рішучість.

Не менш важливе значення в системі компонентів стресостійкості вихованців інтернату має *мотиваційно-ціннісний компонент*. Виділення мотиваційної складової також не є випадковим.

Мотиваційний компонент стресостійкості дитини-сироти проявляється в мотивах дій у стресовій ситуації.

С. Шапкін показує, що провідна роль активності суб'єкта обумовлена, перш за все, структурою мотивації, вона задає спрямованість та інтенсивність адаптаційних процесів [262]. Таким чином, розвиток внутрішньої мотивації підвищує стійкість до стресу дитини-сироти, знижує стресовий вплив, зумовлений умовами інтернатного закладу, навчальною діяльністю та соціальною ізоляцією. Переважання у структурі мотивації зовнішніх мотивів знижує стійкість до стресу: в стресових ситуаціях такі діти-сироти можуть обирати стратегію свідомого відходу від проблем на основі мотивів уникнення невдачі. Така мотиваційна структура буде, з одного боку, сприяти зниженню кількості стресових ситуацій за рахунок свідомого відходу від їх вирішення, але, з іншого боку, перешкоджати розвитку (формуванню) якостей, які допомагають долати труднощі, в тому числі, сприятимуть стресостійкості.

Власне, мотиваційні процеси належать до розряду регулятивних компонентів, що ініціюють поведінковий акт і надають йому внутрішньо суб'єктивного забарвлення.

С. Гані і А. Рудаков провідним компонентом стресостійкості вважають саме мотиваційний компонент, відзначаючи при цьому зв'язок між навчальною мотивацією та успіхами в навчальній діяльності [49; 193]. Мотиваційний компонент представлений проявом різних мотиваційних тенденцій, що

виконують спонукальну, сенсотворчу і регулятивну функції, відображає спрямованість особистості на виконання поставленого завдання.

До мотиваційно-ціннісного компоненту було включено: мотиви (обов'язку і відповідальності, самовизначення і самовдосконалення; благополуччя, афіліації, престижу, досягнення успіху, уникнення невдачі, навчально-пізнавальні, комунікативні, творчої самореалізації) та цінності (фінансові, соціальні, духовні, фізичні, інтелектуальні).

Для цього дослідження важливим є виділення **комунікативного компоненту** стресостійкості, який характеризує соціально-психологічний аспект різносторонніх зв'язків особистості, стан готовності до взаємодії, до адаптації в новому колективі.

У сиріт він проявляється у вмінні будувати міжособові стосунки; здатності до відкритої комунікації, вільного спілкування, соціальної згуртованості.

У своїх наукових дослідженнях Г. Андреева, Л. Петровська, Є. Руденський наголошують, що розвиток особистості не можливий без побудови якісного процесу спілкування, оскільки саме в процесі міжособової комунікації відбувається не лише обмін певною інформацією, а й реалізація особистістю своєї суб'єктності, яка, в свою чергу, пов'язана з наявністю у неї необхідного рівня комунікативної компетентності, досвіду рольової самоорганізації [8; 170; 194]. Розвиток емпатії, терпимості до чужої думки підвищує стійкість до стресів. А. Захаров відзначав, що психогенні зміни є наслідком невдалого і драматично пережитого досвіду міжособових стосунків [75].

Складовими комунікативного компоненту можуть бути: наявність комунікативних здібностей, навичок і вмінь, прийомів та засобів розв'язування комунікативних задач; соціальна спрямованість; дружелюбність; товарииськість; терпимість; довірливість; соціально-психологічна адаптація.

Висновки до першого розділу

У результаті аналізу й узагальнення існуючих підходів, моделей і концепцій щодо феномену «стрес», представлених у науковій літературі, зроблено висновок, що стрес – це стан, реакція і напруга, які пов'язані з впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, стимулів і умов, що викликають психологічні і фізіологічні наслідки та супроводжуються порушеннями функцій організму; стрес завжди носить індивідуальний характер.

Життєва ситуація дітей-сиріт – втрата сім'ї, різноманітний, далеко не позитивний особистісний досвід, постійна напруга й очікування повторення ситуації, фрустрація, апатія, що веде до внутрішньоособистісних і міжособових конфліктів, до соціальної дезадаптації і психічних розладів, підкреслює особливу гостроту та актуальність стресу у житті дітей-сиріт. До того ж, саме сирітство – це уже стрес. Оскільки причини стресу залежать не тільки від самої ситуації, в якій опинилась дитина-сирота, а й від індивідуальних властивостей особистості, її життєвого досвіду, здатності оцінювати ситуацію, впевненості у собі, вікової готовності до вирішення тих чи інших завдань.

В підходах до трактування стресостійкості чітко окреслюють три напрямки: традиційно-аналітичний, системно-регулятивний і системно-структурний. Аналіз наявних концепцій та наукових підходів різних авторів дає підстави вважати, що стресостійкість потрібно розглядати як структурно-функціональну, динамічну, інтегративну властивість особистості, яка:

- формується в процесі зіткнення особистості зі стресогенними факторами, що багаторазово повторюються в різних ситуаціях (структурований досвід подолання складних ситуацій);
- залежить від розуміння життєвої ситуації, її раціональної оцінки й можливості прогнозування своїх дій; адекватних суджень в інтерпретації життєвої ситуації;
- здатності обирати адекватні засоби та способи додання стресу або ефективну копінгову поведінку;
- опрацювання, самоаналіз особливостей ситуації, самооцінку, самозвіт.

На основі аналізу наукових праць В. Крайнюк, Б. Варданяна, В. Суботіна, Л. Аболіна, Я. Рейковського, В. Писаренка, В. Марищук, О. Чернікової, К. Судакова, Л. Дикої, О. Конопкіна, В. Моросанової, Р. Сагієва, Г. Нікіфорова, Є. Ігнатової, Л. Куликова, В. Мерліна, В. Пономаренка та ін. зроблено спробу розробити теоретичну модель чинників стресостійкості дітей-сиріт.

Грунтовний аналіз проблеми і оглядово-критичний аналіз наукової літератури з даної проблематики дозволив виокремити такі групи чинників:

- **суб'єктивні (психологічні) чинники стресостійкості дитини-сироти:** індивідуально-психологічні особливості, індивідуальна витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем організму, інтернальність-екстернальність, адаптація, Я-концепція, мотивація, цінності, настанови, здатність до контролю емоцій, емоційні бар'єри спілкування, комунікативність, довіра.
- **об'єктивні чинники:** параметри стресової ситуації, вік прибуття до інтернату і час перебування в ньому, біологічний вік, стать, соціальну підтримку, ізоляцію, наявність родичів, та ін.
- **життєва ситуація дитини-сироти.** Під життєвою ситуацією дитини-сироти розуміється природний сегмент її соціального життя, який визначається включеними людьми, місцем проживання, навчальною та іншими видами діяльності. Життєва ситуація залежить від рівня аналізу і фокусування уваги дитини на «об'єктивному» або «суб'єктивному» аспектах цієї ситуації.

Основні здобутки розділу висвітлено в 3 публікаціях, які входять у перелік фахових психологічних видань [216 – 218].

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ

У цьому розділі представлено програму та висвітлено питання організації емпіричного дослідження психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт. Обґрунтовано добір психодіагностичного інструментарію дослідження стресостійкості, охарактеризовано групу досліджуваних та представлено аналіз емпіричних даних

2.1. Програма дослідження психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт

Розробка методологічних засад дослідження базується на поняттєвому апараті психологічного змісту стресостійкості, психологічних дослідженнях особистості в стресових ситуаціях, стратегіях долаття стресу, механізмах захисту і протидії стресогенним факторам, об'єктивним і суб'єктивним детермінантам та характеристикам сприйняття стресогенних факторів.

Емпіричне дослідження проводилося у три етапи.

На I етапі – підготовчому – проаналізовано теоретичні аспекти проблеми стресу і стресостійкості у психологічній літературі; зібрано необхідну інформацію з дослідження проблеми; проведено конструктивний теоретико-методологічний аналіз і на цій основі розроблено програму дослідження (обґрунтовано проблему, визначено об'єкт, предмет, завдання, здійснено відбір методів та методик дослідження), визначено і виокремлено на основі розробленої теоретичної моделі психологічних чинників особистісної стресостійкості емпіричні показники стресостійкості. Це дало змогу перейти до пілотного емпіричного дослідження.

Метою пілотного дослідження було перевірити надійність методик та процедури основного дослідження, схеми його організації і проведення. У процесі пілотного дослідження відпрацьовувався найбільш оптимальний варіант діагностичних методик, уточнювалась зрозумілість респондентами змісту запитань, вибиралась оптимальна структура опитувальника.

У пілотному дослідженні були використані такі методики: Шкала психологічного стресу PSM-25 [111], Методика «Оцінка нервово-психічного напруження» (Т. Немчин) [111], Тест самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона [111], Тест на визначення стресостійкості особистості Н. Кіршева, Н. Рябчикова [111], Особистісний опитувальник ЕРІ (методика Г. Айзенка) [118], Експрес-діагностика рівня самооцінки [242], Опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантілеєв) [166], Діагностика соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд) [242], Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса [99], Діагностика локусу контролю (в модифікації А. Грецова) [242], Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості (Л. Почебут) [242], Методика для діагностики навчальної мотивації (М. Матюхін, модифікація Н. Бадмаєвої) [242], Особистісний опитувальник Р. Кеттела [16], Дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі, модифікація Л. Собчик) [206], Експрес-діагностика довіри (за шкалою Розенберга) [242], Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко) [242], Діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні (В. Бойко) [242].

Проведене пілотне дослідження дало змогу перевірити підібрані відповідно до емпіричних показників методики та виявити ті, що можуть знижувати якість дослідження. Так, був вилучений із подальшого дослідження особистісний опитувальник Р. Кеттела, що входив до переліку опитувальників, через великий обсяг та складність формулювання тверджень. Методика «Експрес-діагностика довіри (за шкалою Розенберга)» була вилучена через відсутність надійних результатів. Із методики «Оцінка локусу контролю (в модифікації А. Грецова)» у подальше дослідження були включені лише шкали:

«Інтернальність в царині досягнень» та «Інтернальність в царині невдач». Інші шкали, на кшталт «Інтернальність в сфері сімейних стосунків», виключено з етичних міркувань, щоб зайвий раз не травмувати досліджуваних.

Пілотним дослідженням охоплено три групи досліджуваних:

- діти-сироти, які виховуються в закладах інтернатного типу;
- діти-сироти, яких усиновили прийомні батьки;
- діти, які проживають від народження у повних сім'ях (двоє кровних батьків) – група для порівняння.

У пілотному дослідженні взяли участь 264 особи віком 11-16 років, середній вік 14 років, 143 дівчини та 121 хлопець, які чітко ділились на три групи за статусом: діти-сироти, які проживають у закладах інтернатного типу (дс), діти-сироти, яких усиновили (уд) та група для порівняння (пс) – діти, які проживають від народження у повних сім'ях (двоє кровних батьків).

II етап – **основний** – емпіричне дослідження проводилося з метою: визначити рівні і прояви стресостійкості дитини-сироти; визначити чинники та компоненти стресостійкості дитини-сироти.

На цьому етапі дослідженням було охоплено 218 осіб віком 12-16 років, середній вік 14 років, 110 дівчат та 108 хлопців. Надалі групу дітей-сиріт, яких усиновили, було виключено через неможливість сформувати достатній обсяг вибірки та у зв'язку з конфіденційністю та таємницею всиновлення (детальне пояснення надалі в тексті роботи). Тому досліджувались лише діти-сироти, які проживають у закладах інтернатного типу (дс) та група для порівняння (пс) – діти, які проживають від народження у повних сім'ях (двоє кровних батьків).

III етап – **аналіз результатів, формулювання висновків і рекомендацій** – ставили за мету:

- здійснити математико-статистичне опрацювання (з використанням комп'ютерного пакету Statistica 8.0), провести аналіз, інтерпретацію та узагальнення результатів емпіричного дослідження;

– на основі аналізу виокремити групи дітей з різним рівнем стресостійкості, визначити чинники стресостійкості для кожної із виділених груп та обґрунтувати їх;

– виробити практичні рекомендації і поради щодо формування стресостійкості в дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, для психологів та соціально-педагогічних працівників.

2.2. Формування та обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт

Теоретичний аналіз підтвердив, що стресостійкість є складною інтегральною властивістю особистості, в якій об'єднане широке коло різнорівневих явищ. Для цього дослідження визначальним був факт, що стресостійкість, як властивість особистості, досліджується і аналізується в особливій категорії дітей – дітей-сиріт, які перебувають та виховуються в специфічних умовах, зокрема в закладах інтернатного типу. Згідно з нормативно-правовими документами дитина від народження до 18 років, у якої відсутні батьки, вважається «дитиною-сиротою». З точки зору періодизації, прийнятої у віковій психології, віковий період (0-18 років) включає різні вікові періоди дитинства і дорослішання, в тому числі і підлітковий вік. Хоча в цьому емпіричному дослідженні охоплено сиріт підліткового віку, надалі в тексті, все таки, буде вживатись термін «дитина-сирота», опираючись на юридичне визначення соціальних категорій дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначених статтею 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»

Аналогічні дослідження А. Столяренка свідчать, що стресостійкість вихованця закладу інтернатного типу – це складна якість особистості, яка включає в себе: 1) поведінковий досвід в стресогенних ситуаціях 2) знижену

емоційну реактивність на емоціогенні фактори і ситуації, властиві для проживання та виховання у закладах інтернатного типу 3) розвинені вольові якості – здатність до самообілізації, витримку, мужність, хоробрість, сміливість 4) емоційно-вольову стійкість 5) сформовані вміння і навички дій в складних умовах 6) вміння і навички саморегуляції своїх психічних станів і поведінки 7) деякі психофізіологічні якості – збудливість, емоційність, врівноваженість [225].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що в формуванні стресостійкості вихованця беруть участь всі складові структури особистості, які мають знайти відображення в описі критеріїв, показників і рівнів її сформованості у дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу [223].

Дослідження В. Чудновського і Д. Коновалова [93; 260] щодо рівня сформованості стресостійкості у дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, підтвердили думку про те, що стресостійкість має досліджуватись комплексно з урахуванням таких показників, які наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Схема емпіричного дослідження чинників стресостійкості дітей-сиріт

Чинники стресостійкості	Компоненти стресостійкості	Показники	Шкали методик	Методики
<i>Внутрішні</i>	Психофізіологічний компонент	індивідуально-психологічні особливості, індивідуальна витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем організму	Екстраверсія-інтроверсія Нейротизм	Особистісний опитувальник ЕРІ (методика Г.Айзенка)

Продовження таблиці 2.1.

Внутрішні	Когнітивно-рефлексивний компонент	Я-концепція; самоствалення, самоприйняття, самооцінка	Загальне (інтегральне) самоствалення Самоповага Аутосимпатія Очікуване ставлення від інших Самоінтерес Самовпевненість Ставлення інших Самоприйняття Самоконтроль Самозвинувачення Саморозуміння	Опитувальник самоствалення (В. Столін, С. Пантілеєв)
			Рівень самооцінки	Експрес- діагностика рівня самооцінки
	Емоційно-вольовий компонент	Тривожність страхи фрустрація емоційні бар'єри невміння управляти емоціями агресія воля самоконтроль	Загальна тривожність Переживання соціального стресу Фрустрація потреби в досягненні успіху Страх самовираження Страх ситуації перевірки знань Страх невідповідності очікуванням навколишніх Низька фізіологічна опірність стресу Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса
			Невміння управляти емоціями, неадекватний прояв емоцій, нерозвиненість емоцій, домінування негативних емоцій, небажання зближуватися з людьми на емоційній основі	Діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісно му спілкуванні (В. В. Бойко)
			Спонтанність агресії, нездатність гальмувати агресію, невміння перемикаати агресію, анонімна агресія, провокація агресії в оточуючих, схильність до відображеної агресії, аутоагресія, ритуалізація агресії, схильність заражатися агресією наовпу, задоволення від агресії, розплата за агресію	Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. В. Бойко)

Продовження таблиці 2.1.

<i>Внутрішні</i>	Мотиваційно-ціннісний компонент	мотиваційно-ціннісні орієнтації	мотиви: <ul style="list-style-type: none"> • обов'язку і відповідальності • самовизначення і самовдосконалення • благополуччя • афіліації • престижу • уникнення невдачі • навчально-пізнавальні (зміст навчання) • навчально-пізнавальні (процес навчання) • комунікативні • творчої самореалізації • досягнення успіху 	Методика для діагностики навчальної мотивації школярів (методика М. Матюхіної в модифікації Н. Бадмаєвої)
			Професійні цінності Фінансові цінності Сімейні цінності Соціальні цінності Суспільні цінності Духовні цінності Фізичні цінності Інтелектуальні цінності	Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості (Л. Почебут)
		міжособистісні стосунки, інтернальність-екстернальність, соціально-психологічна адаптація	Владно-лідуючий стиль Незалежно-домінуючий стиль Прямолінійно-агресивний стиль Недовірливо-скептичний стиль Покірно-сором'язливий стиль Залежно-слухняний стиль Конвенціональний (налаштований на співпрацю) стиль Відповідально-великодушний стиль	Дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі, в модифікації Л.Собчик)
		загальна інтернальність інтернальність досягнень інтернальність невдач	Діагностика локусу контролю (в модифікації А.Грецова)	
		Адаптація Прийняття іншими Емоційний комфорт Прагнення до домінування	Діагностика соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд)	
	<i>Зовнішні</i>		ситуація буття, параметри стресової ситуації, навчальна ситуація та ін.	

Продовження таблиці 2.1.

Соціально-демографічні		вік, стать, вік прибуття до інтернату та термін перебування в ньому, наявність родичів.		
------------------------	--	---	--	--

Отже, всебічне оцінювання стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, вимагає комплексного підходу, який дав би можливість враховувати індивідуально-психологічні якості і властивості, та умови середовища, в яких перебувають діти-сироти.

При доборі методик для діагностики стресостійкості враховувались їх надійність, валідність та обсяг і зрозумілість тверджень для групи дітей обраного віку. Таким критеріям відповідали дві наступні методики [16; 99; 111; 118; 166; 206; 242]:

1. Тест на визначення рівня стресостійкості особистості Н. Кіршева, Н. Рябчикова [111] складається із 18 тверджень. Досліджуваний оцінює кожне твердження балом від одного до трьох. Що меншу кількість балів набирає досліджуваний, то більший рівень його стресостійкості, і навпаки.

2. Тест самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона [111] дає змогу визначити стресостійкість за рівнями: високий, середній, задовільний, низький, дуже низький.

Враховуючи, що при діагностиці стресових станів важливим є питання співвідношення об'єктивних і суб'єктивних параметрів, при доборі методик перевага надавалась тим, які ґрунтуються на виявленні найбільш характерних проявів стресу в суб'єктивних переживаннях, поведінці та порушенні фізіологічних функцій. Отже, нижче представлені методики оцінки стресу як реакції на стресогенні чинники.

3. Шкала психологічного стресу PSM-25 (Шкала PSM-25 Лемура-Тесьє-Філліон) [111] в адаптації Н. Водоп'янової, призначена для вимірювання феноменологічної структури переживань стресу, дозволяє виміряти стресові відчуття за соматичними, поведінковими і емоційними ознаками. Численні дослідження показали, що PSM наділена достатніми психометричними властивостями. Авторами були виявлені кореляції інтегрального показника PSM зі шкалою тривожності Спілбергера ($r=0,73$), з індексом депресії [Шкала депресії Бека] ($r=0,75$). Величини цих кореляцій пояснюються генералізованим переживанням емоційного дистресу або депресії. При цьому дослідження дивергентної валідності показують, що PSM концептуально відрізняється від методик дослідження тривожності і депресії.

4. Методика «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т. Немчин) [111].

Автор цієї методики Т. Немчин при розробці опитувальника використовував результати багаторічних клініко-психологічних досліджень, проведених на великій кількості досліджуваних, які перебували в екстремальних ситуаціях.

Перший етап розробки опитувальника полягав у складанні і систематизації переліку скарг, симптомів, отриманих від реципієнтів в стресовій ситуації: від 300 студентів під час екзаменаційної сесії та від 200 хворих неврозами з провідною симптоматикою в формі фобій, страху, тривоги. На другому етапі розробки методики з 127 первинних ознак, що відносяться до феноменології нервово-психічної напруги, були відібрані лише 30 ознак, які систематично повторювалися при повторних обстеженнях. Дана методика дозволяє визначити три рівні нервово-психічної напруги.

Відомо, що стресова симптоматика різноманітна і зміна психічного стану може проявлятися у всіх сферах психіки. В емоційній сфері – це почуття емоційного підйому чи, навпаки, загострення тривоги, апатії, депресії, емоційного дискомфорту. У когнітивній – сприйняття загрози, небезпеки, оцінка ситуації як невизначеної. У мотиваційній – мобілізація сил або, навпаки, уникнення, відхід від стрес-факторів, втрата мотивації та інтересів. У

поведінковій – зміна активності, звичних темпів діяльності, часто поява «скутості» у поведінці. Спільним є зсув інтенсивності процесів у відповідній сфері в бік збільшення чи зменшення [42]. Інтенсивність (величина, тривалість) стрес-реакцій має індивідуальний характер і залежить від особистісних і нейротипологічних особливостей, які є тонкими індикаторами психічної стійкості (стресостійкості) і опосередковано характеризують ставлення (когнітивну оцінку) до стрес-факторів. Цим обумовлений вибір наступних методик дослідження.

Так, у комплекс методик психодіагностики проявів стресостійкості включено *особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI)* [118], спрямований на дослідження якостей ВНД та типу темпераменту. В основу свого опитувальника Г. Айзенк (1964) поклав дві основні якості ВНД, котрі, як вважає більшість дослідників, визначають всю різноманітність типів особистості. Автор пов'язує екстра- та інтроверсію з вираженістю процесів збудження й гальмування. Даний тест призначений для оцінки симптомокомплексу екстраверсії-інтроверсії й нейротизму (емоційної стабільності).

Для визначення суб'єктивного контролю в різних життєвих ситуаціях, тобто визначення схильності людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (випадку, іншим людям), чи власним здібностям і зусиллям використано **методику оцінки локусу контролю** Дж. Роттера (в модифікації А. Грецова) [242], яка орієнтована на підлітковий вік. Дана методика включає шкали: інтернальність загальну, інтернальність у сфері досягнень, інтернальність у сфері невдач, інтернальність у формальних взаєминах, інтернальність у міжособових взаєминах, інтернальність у сфері сімейних взаємин, інтернальність у сфері здоров'я.

Рівень суб'єктивного контролю характеризує ступінь незалежності, самостійності і активності людини в досягненні своїх цілей, особистісну відповідальність за свої дії та вчинки.

Проте у цьому дослідженні використовувались лише шкали «Інтернальність у сфері досягнень» та «Інтернальність у сфері невдач», усі інші були вилучені з етичних міркувань, щоб зайвий раз не травмувати досліджуваних.

Методика «Експрес-діагностика рівня самооцінки» [242] дозволяє виміряти рівень самооцінки (занижений, нормативний, завищений).

У методиці пропонується 15 тверджень, за якими необхідно оцінити свій стан за 5-ти бальною шкалою.

Відповіді досліджуваних переводяться у бали так: «дуже часто» – 4 бали; «Часто» – 3 бали; «Іноді» – 2 бали; «Рідко» – 1 бал; «Ніколи» – 0 балів. Щоб визначити рівень самооцінки, потрібно додати всі бали, виставлені по вертикалі, і отримати сумарний бал.

Самооцінка прямо пов'язана з процесом соціальної адаптації та дезадаптації особистості.

Опитувальник самоствавлення (В. Столін, С. Пантілєєв) [166] побудований відповідно до розробленої авторами ієрархічної моделі структури самоствавлення та дозволяє виявити самоствавлення на трьох рівнях: глобальне ставлення до себе, до своїх можливостей; почуття «за» і «проти» себе; інтегральні почуття або вміння особистості диференціювати свої позитивні і негативні риси й готовність до конкретних дій щодо себе.

Методика дослідження соціально-психологічної адаптації К.Роджерса-Р.Даймонд [242], призначена для виявлення особливостей адаптаційного періоду особистості через інтегральні показники: «адаптація», «самосприйняття», «прийняття іншими», «емоційна комфортність», «інтернальність», «прагнення до домінування».

Адаптація виникає як реакція на стресову ситуацію і може приймати активну форму протидії стресору, подолання стресової ситуації або пасивні форми: пристосування чи відхід (від стресового впливу) із залученням захисних механізмів.

Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса [99], яка вимірює такі шкали, як: загальна тривожність у школі, переживання соціального стресу, фрустрація потреби в досягненні успіху, страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, страх невідповідності очікуванням оточення, низька фізіологічна опірність стресу, проблеми і страхи у стосунках з учителями. Рівень тривожності, залежно від отриманих результатів, класифікується як низький, середній чи високий.

Саме ця методика використовувалась через те, що досліджувані постійно перебувають в навчальному колективі, з одними і тими ж людьми, вони не можуть його змінити, не можуть прийти додому і абстрагуватись від нього.

Методи емпіричного дослідження мотиваційно-ціннісної сфери. Виходячи із сучасних психологічних уявлень, під мотиваційною сферою розуміється сукупність стійких мотивів, що мають певну ієрархію і виражають спрямованість особистості.

Ціннісні орієнтації у структурі особистості становлять її особисту спрямованість, яка визначає позиції її мотивації і становить центральний осередок суб'єктності щодо свідомої саморегуляції та самоуправління власною поведінкою та діяльністю. Аспект свідомої саморегуляції протистоїть у психічному механізмі, як відомо, сфері несвідомого та підсвідомого, де основним важелем постають емоційно-стресові, біологічні, за своєю природою, реакції.

Зрозуміло, що дослідження мотиваційно-ціннісної сфери є незаперечним, тому використовувалися наступні методики:

Діагностика навчальної мотивації школярів, розроблена Н. Бадмаєвою на основі методики вивчення мотиваційної сфери учнів М. Матюхіної, модифікована з урахуванням виявлених Н. Бадмаєвою додаткових мотивів навчання (комунікативного мотиву і мотиву творчої самореалізації) [242].

Методика була піддана стандартизації і показала достатню ретестову надійність та змістовну валідність.

Вона дозволяє виміряти такі мотиви: обов'язку і відповідальності; самовизначення і самовдосконалення; благополуччя; афіліації; престижу; уникнення невдачі; навчально-пізнавальні (зміст навчання); навчально-пізнавальні (процес навчання); комунікативні; творчої самореалізації; досягнення успіху.

Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості [242]. Методика сприяє виявленню особистісних, професійних і соціально-психологічних орієнтацій і переваг; вимірює: професійні, фінансові, сімейні, соціальні, громадські, духовні, фізичні, інтелектуальні цінності.

Методи емпіричного дослідження міжособових стосунків дітей-сиріт. В інтернаті дитина-сирота включається в систему міжособових стосунків, де засвоює досвід міжособового спілкування, засвоює моральні цінності і соціальні норми. Міжособові стосунки дитини можуть мати позитивне емоційне вираження, характеризуватися сприйняттям системи стосунків з однолітками, яке виглядає таким чином: включеність у взаємини, сприйняття свого статусу як позитивного. Стресостійкість такої дитини-сироти формується на основі доброзичливості, орієнтації на співпрацю, терпимості до чужої думки.

Міжособові стосунки можуть мати і негативне емоційне вираження, яке проявляється в нетерпимості до чужої думки, висуненні високих соціальних вимог до навколишніх. Стресостійкість таких дітей проявляється відходом від вирішення об'єктивних проблем, захисною агресивністю, що перешкоджає саморозвитку. Тому в даному дослідженні використовувався наступний блок методик, які виявляють різні аспекти міжособових стосунків дітей-сиріт з навколишніми, що можуть впливати на їх стресостійкість.

Методика діагностики міжособистісних стосунків, створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазек в 1954 р. (в модифікації Л. Собчик) [206] і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе, ідеального «Я», а також для вивчення взаємин у малих групах. За допомогою даної методики виявляється переважаючий тип ставлення до людей. Для представлення основних

соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначено чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, дружелюбність-агресивність. Для ще більш тонкого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей.

Л. Собчик у своїй модифікації даної методики не виключала правомірність концептуальної позиції, що лежить в основі оригінального варіанту методики. Важливо відмітити, що багаторічний досвід застосування модифікованого варіанту даної методики дозволив розглядати феноменологію методу в контексті нової концепції з позиції індивідуально-типологічного підходу.

Однак велика кількість даних, одержуваних за допомогою модифікованого варіанту методики, зіставлення цих даних з результатами інших психодіагностичних тестів дозволили виявити деякі нові, більш широкі можливості її використання та інтерпретації з позиції вищеописаної концепції. Модифікована методика Л. Собчик може використовуватися з метою вивчення уявлень і оцінки особистістю як свого реального, так і ідеального соціального Я та може застосовуватись, починаючи з підліткового віку. Дана методика дає можливість визначити такі стилі стосунків: владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний, покійно-сором'язливий стиль, залежно-слухняний, конвенціональний (налаштований на співпрацю), відповідально-великодушний.

Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко) [242] призначена для діагностики схильності особистості до прояву агресії в різних ситуаціях міжособистісного спілкування. Особливістю даної методики є не тільки доступність, але і широта й інтегральність діагностичного діапазону. Крім тонких форм проявів агресивності і потреби в ній, дозволяє визначити ще й ступінь агресивного зараження, здатність до гальмування та способи перемикання агресивності.

Опитувальник дозволяє вивести індекс агресії з урахуванням 11 параметрів, кожен з яких оцінюється окремо в інтервалі від нуля до 5 балів.

Діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні (В. Бойко), [242] спрямована на виявлення рівня емоційної ефективності і типу емоційних перешкод у спілкуванні. Серед емоційних бар'єрів В. Бойко виділяє п'ять підгруп: невміння керувати емоціями, неадекватний прояв емоцій, нерозвиненість емоцій, домінування негативних емоцій, небажання зближуватися з людьми на емоційній основі.

2.3. Характеристика групи досліджуваних

Групою дослідження обрано дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу. Особливістю даної групи є те, що вони пережили втрату сім'ї, мали різний індивідуальний досвід.

Не можна не взяти до уваги особливості підліткового віку як такого, адже це період швидких змін: фізіологічних, психологічних, соціальних.

У цей період відбувається різкий стрибок у фізичному розвитку організму, що виявляється у бурхливому рості, збільшенні фізичної маси, диспропорціях частин тіла та статевому дозріванні. Це часто є причиною поганого самопочуття, головного болю, швидкої втомлюваності, що є причиною підвищеної збудливості, впливає на емоційне реагування та робить психіку підлітка нестійкою [186].

В особистісній сфері підлітка домінуючою є проблема незалежності й усвідомлення себе, інтерес до власної зовнішності, до однолітків, до світу дорослих. Підліток занурений у себе, часто шукає недоліки в собі та прагне відповідати еталонам моди, референтній групі, соціальному статусу. Великий вплив референтної групи підсилюється заклопотаністю своєю фізичною привабливістю для протилежної статі [75]. Тому це може призводити до замкнутості, сором'язливості, невпевненості в собі, формування комплексів. Підлітку властиві сильні коливання емоцій, уявлення, що його не розуміють й

не приймають, тому його поведінка часто буває непередбачуваною. За короткий період підлітки можуть демонструвати абсолютно протилежні реакції: цілеспрямованість – імпульсивність; активність – апатію; самовпевненість – ранимість, непевненість у собі; свавільність – сором'язливість; закоханість – повну байдужість, цинізм; лагідність, спокій – агресивність, жорстокість; бажання контакту, спілкування – відчуженість, усамітнення [237].

Становлення нового рівня самосвідомості, Я-концепції виражається також у прагненні зрозуміти себе, свої можливості й особливості, свою схожість з іншими людьми і свою відмінність – унікальність і неповторність. Пізнання себе відбувається через протиставлення себе іншим, дорослим. Це може породжувати негативізм у ставленні до норм і цінностей дорослих, їх знецінення. «Я не такий як ви! Я ніколи не стану таким!», – ось досить характерні для підліткового віку фрази.

У соціальному аспекті зміни пов'язані з освоєнням соціуму, взаємин з іншими людьми та розуміння свого місця та статусу в соціумі. У підлітка з'являється почуття дорослості: потреба бути, здаватися і вести себе як дорослий, прагнення до незалежності, звільнення від опіки і контролю.

Підлітковому віку притаманна криза, яка найбільше пов'язана із соціальною ситуацією розвитку, що являє собою перехід від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості. Власне, підліток займає проміжне становище між дитинством і дорослістю, чим, зазвичай, зумовлена конфліктність, як внутрішньоособистісна, так і зовнішня.

Тому психічний і особистісний розвиток дітей-сиріт підліткового віку має специфічний характер, адже особливості розвитку визначаються тими умовами, в яких вони живуть. Найбільший відбиток накладає психічна депривація, відсутність близької дорослої людини в ранньому дитинстві та в даний час, яка б беззастережно приймала і любила. До того ж, як було зазначено, умови інтернатного закладу, що є частиною життєвої ситуації дитини-сироти, виступають додатковими стресогенними чинниками.

Визначення психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, дасть змогу мінімізувати психічну напругу, а по можливості уникнути її, що сприятиме формуванню здатності керувати своїми емоціями, доцільно спрямовувати свої дії, адекватно функціонувати.

Емпіричне дослідження стресостійкості дітей-сиріт проводилося *в школах та освітніх установах Львівської області*, а саме: «Підгірцівській спеціальній ЗОШ-інтернаті I-III ступенів», Львівській спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті Марії Покрови, «Краковецькій загальноосвітній спеціальній школі-інтернаті I-II ступенів», Комунальному закладі Львівської обласної ради «Нагуєвицька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів», Комунальному закладі Львівської обласної ради «Червоноградська загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів», Притулку для дітей служби у справах дітей Львівської ОДА, ЗОШ-інтернаті I-III ступенів м. Рава-Руська, Буському районному ДБЗТ «Добре серце», Сколівській ЗОШ-інтернаті I-III ступенів, КЗ ЛОР «Турківська школа-інтернат» I-II ступенів, КЗ ЛОР «Добромільська спеціальна ЗОШ-інтернат I-II ступенів», Стрілківській школі-інтернаті I-III ступенів, Верхньосиньовидненській спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті I-II ступенів «Надія», КЗЛОР «Львівська спеціальна ЗОШ-інтернат I-II ступенів №100»; *В школах і освітніх установах Івано-Франківської області*: Яблунівській спеціальній ЗОШ-інтернаті, Перегінській спеціальній ЗОШ-інтернаті, Калуській спеціальній ЗОШ-інтернаті I-III ступеня №2 Івано-Франківської обласної ради *та в будинках сімейного типу*: Дитячому будинку сімейного типу «Рідна оселя» родини Неволько, Дитячому будинку сімейного типу при монастирі святого Йосипа «Писанка», Дитячому будинку сімейного типу родини Самойленко.

Відбір досліджуваних здійснювався за стратегією наближеного моделювання. Стратегія наближеного моделювання передбачає, що вибрані для дослідження діти-сироти максимально відображають типову поведінку дитини-сироти.

Загалом у дослідженні взяли участь 482 осіб, з них 264 – в пілотному дослідженні і 218 осіб – в основному емпіричному дослідженні психологічних чинників стресостійкості.

Особливістю пілотного дослідження було те, що в групу досліджуваних було включено дітей-сиріт, яких усиновили прийомні сім'ї. Проте надалі дану групу було виключено з дослідження, хоча вона, безумовно, становить науковий інтерес. Причина, згідно із законодавством України, – конфіденційність усиновлення, і тому формування достатнього обсягу вибірки даної групи стало неможливе.

Однак у пілотному дослідженні все-таки була можливість дослідити дітей-сиріт, яких усиновили, хоча і невелику кількість. Це були сироти підліткового віку, всі проінформовані прийомними батьками про їхнє усиновлення. Прийомні батьки дали згоду на проведення дослідження. Як вдалось з'ясувати в бесіді з батьками, усиновлення цих дітей відбувалося в різному віці (віковий діапазон становить від декількох місяців до 13 років), що і підтверджує загальні тенденції усиновлення в Україні. Як свідчить статистика, найчастіше всиновлюють дітей віком до року, це 28% від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей від року до двох – 21%; від 6 до 10 років – 14%; від 11 до 17 років – 15% [258].

В коментарі уповноваженого з прав дитини Юрія Павленка прозвучало, що готується законопроект щодо скасування обов'язкової конфіденційності про усиновлення, і як аргумент він озвучив: «Якщо з дитинства не приховувати від дитини правди, а грамотно і правильно розповісти про все, то в майбутньому можна уникнути травм, а батьки не житимуть в постійному страху, що про усиновлення хтось дізнається і розповість дитині» [164]. У перспективі це уможливить дослідження та вироблення рекомендацій і для такої групи дітей-сиріт, тому що, як показали результати цього дослідження, група усиновлених дітей має свої проблеми і особливості.

Отже, нижче у таблиці 2.2. представлено загальну структуру групи досліджуваних.

Таблиця 2.2.

Структура вибірки

Етапи дослідження	Стать досліджуваних	Діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу	Діти-сироти, яких усиновили прийомні батьки	Діти із повних (кровних) сімей (Група для порівняння)	Σ
Пілотне дослідження	Хлопці	61	21	39	121
	Дівчата	54	29	60	143
	Разом	115	50	99	264
Основне дослідженн	Хлопці	64	-	44	108
	Дівчата	59	-	51	110
	Разом	123	-	95	218
	Разом	238	50	194	482

Для визначення особливостей кожної із досліджуваних груп, їх специфічних характеристик застосовувався порівняльний аналіз (див. дод. А).

Порівняльний аналіз результатів пілотного дослідження за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (метод множинних порівнянь Шеффе) виявив статистично значущі відмінності в групах досліджуваних за такими показниками, які представлено у таблиці 2.3.

Неочікуваними були дані за шкалою психологічного стресу: найвищі результати виявились у всиновлених дітей.

Прийомна сім'я виконує функції, аналогічні до тих, що їх забезпечує біологічна сім'я, зокрема: виховну, рекреаційну, комунікативну, регулятивну, економічну, та є важливим соціальним інститутом становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування.

Переваги виховного потенціалу прийомної сім'ї перед іншими формами державної опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування чи сиротами, обумовлені природністю і тривалістю виховного впливу прийомних батьків на прийомних дітей; емоційними контактами, що ґрунтуються на довірі дітей до дорослих; вихованням у малій групі; комплексним та індивідуальним

підходом до вихованців; а також раціональним поєднанням взаємоприйняття та взаємозацікавленості.

Таблиця 2.3.

Результати порівняльного аналізу пілотного етапу дослідження

Діагностовані показники	Діти-сироти із закладів закритого типу	Усиновлені діти-сироти	Діти, які від народження проживають у повних (кровних) сім'ях
Шкала психологічного стресу	93,212	105,55	79,265
Самоінтерес	4,1154	4,5806	5
Страх ситуації перевірки знань	3,3846	3,4194	2,3235
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	4,1346	3,9355	3,3824
Фінансові цінності	155,48	122,52	141,41
Інтелектуальні цінності	154,81	132,1	119,65
Мотиви комунікативні	0,23077	0	0,05882
Мотиви творчої самореалізації	0,15385	0,41935	0,29412
Мотиви досягнення успіху	0,55769	0,67742	0,82353

Суспільство робить основний акцент на прийомну сім'ю як на засіб вирішення проблеми сирітства, оскільки близько 5,7 млрд. грн. щорічно витрачається на фінансування інтернатів в Україні. І лише 10% цих коштів витрачається безпосередньо на потреби дитини, решта – на оплату праці персоналу, комунальні платежі та інші видатки. Ці кошти можна було б скерувати на підтримку прийомних сімей та уникнути негативних наслідків для дітей. Подолання наслідків виховання дитини в інтернаті є значно затратним для суспільства, ніж підтримка прийомної сім'ї.

У дітей-сиріт, котрих усиновили, важкий період адаптації до нових умов життя, до нової сім'ї, оскільки він руйнує попередньо сформовані стереотипи життя та усталені соціальні зв'язки. Інколи дитина намагається повернутися до

попереднього способу життя: проситься до дітей, з якими раніше спілкувалася, згадує вихователів, ідеалізує біологічних батьків й колишнє життя [213, с. 115].

Як зазначає Г. Соломатіна, яким би не було життя дитини в закладі закритого типу, воно стало для неї вже звичним [209]. Зміна місця проживання, різка зміна соціальної ситуації підсилює у дітей страхи, тривожність, напругу, невпевненість, які є стресогенними факторами.

В суспільстві є усталена думка, що прийомна сім'я забезпечуватиме стійке емоційне благополуччя і почуття захищеності більшою мірою, ніж інтернат чи дитячий будинок. Проте виявилось, що емоційний комфорт в прийомній сім'ї далеко не завжди наявний, що створює напружену, стресову ситуацію для дитини. Це може залежати від багатьох факторів: тривалості життя в прийомній сім'ї, її психологічного клімату, стилю дитячо-батьківських взаємин, особистісних якостей прийомних батьків та ін. З одного боку, потреба в прийнятті та любові, з іншого – конфліктна взаємодія підсилюють страх невідповідності дитини очікуванням дорослих і поверненням її в інтернат. А страх батьків не впоратися з вихованням може провокувати тривогу і надмірний контроль, що підсилює напружену ситуацію і породжує стрес. Власне, тому показники стресу вийшли вищі, навіть у порівнянні з дітьми-сиротами, що перебувають в інтернаті.

До того ж, сприйняття нової сім'ї відновлює травмуючий попередній досвід сироти, що ускладнює процес її повноцінного входження в нове середовище. В цей період сирота може почувати і радість, і тривогу одночасно. Її психічний стан дуже нестійкий, вона не в змозі запам'ятати нових людей, і водночас зовсім несподівано часто згадує біологічних батьків, епізоди, факти з минулого життя, починає спонтанно ділитися враженнями. А, якщо сиріт навмисно запитувати про минуле життя, деякі з них відмовляються відповідати або роблять це неохоче. Це свідчить не про погану пам'ять, а пояснюється надлишком вражень, які дитина не в змозі засвоїти [204, с. 221]. Багато залежить і від віку дитини, і від її особистісних якостей та від складу прийомної сім'ї.

Як свідчать дослідження, особливої уваги потребує вивчення сім'ї, що прагне усиновити дитину, і не лише матеріального аспекту, а психологічного й емоційного стану потенційних батьків, їх мотивів, їхнього освітнього рівня. Відтак, для повноцінного розвитку дитини потрібна сім'я, що психологічно готова до прийняття дитини та володіє внутрішніми і зовнішніми ресурсами, які виступають позитивними індикаторами психологічної готовності батьків до усиновлення. Адже зростання всиновленої дитини в родині з неадекватною мотивацією обумовлює проблеми адаптації та погіршення атмосфери сімейних взаємин аж до відмови від усиновленої дитини. Саме тому в процесі добору сім'ї потенційних усиновителів важливо визначити як позитивні, так і негативні мотиви подружжя до прийняття в сім'ю біологічно нерідної дитини.

Власне, особливу роль для всиновленої дитини відіграє особистість прийомних батьків, їхня здатність налагодити контакт з нею, встановити довірливі взаємини, проявляти терпіння і стриманість, оскільки ці діти дуже чутливі і надмірно вразливі до строгості та будь-яких необдуманих зауважень. Через це дитина може переживати певний шок, тривогу, що є стресогенним для неї. З точки зору дитини (якщо вона вже досить велика), свою кровну сім'ю вона втрачає не в той момент, коли потрапляє на «нейтральну територію» – в інтернат, притулок, а тоді, коли приходить у прийомну сім'ю («спалення мостів»). Часто дитина почуває себе зрадником – «це я в усьому винен» – і потребує особливої підтримки, яка не завжди вміло надається.

Наростання дитячої тривоги відбувається у зв'язку з невизначеним розумінням свого місця і своєї ролі в прийомній сім'ї. Якщо ж прийомні батьки не змогли знайти шлях до серця дитини й встановити з нею контакт, то поглиблюються попередні негативні риси характеру дитини (агресивність, замкнутість) чи нездорові звички (злодійство, паління, прагнення до бродяжництва), тобто кожна дитина намагається власними силами захистити себе від несприятливих зовнішніх чинників та страхів, які у неї виникають.

Процес адаптації до нової сім'ї ускладнюється ще і тривожністю за невизначене майбутнє, за можливість не відповідати еталонам нової сім'ї, бути

неприйнятими іншими членами сім'ї (особливо, якщо у сім'ї є рідні діти), що загострює страх можливості бути повернутим в інтернат. Саме тому за шкалою «Страх ситуації перевірки знань» результати у всиновлених дітей є вищими, ніж у дітей із повних сімей. Однак показник «Проблеми і страхи у стосунках з вчителями» у всиновлених є нижчим, ніж у дітей-сиріт із інтернату. Це свідчить про те, що ці діти вже відчувають захист, підтримку та впевненість.

Цікавою є тенденція зростання самоінтересу у всиновлених дітей. У них він виявився вищий, ніж у дітей-сиріт, що проживають в інтернаті. Власне, це обумовлюється зміною ставлення до почуття власної індивідуальності, що змінюється із входом у прийомну сім'ю. В цих нових умовах діти починають заявляти про свою незалежність, їх цікавить інформація про те, хто вони і в чому полягає їхня унікальність. Їх цікавлять найдрібніші подробиці своєї особистості, в тому числі, зовнішність, індивідуальні особливості, рівень інтелекту, наявність здібностей...

Що стосується показників мотиваційно-ціннісної сфери, то у всиновлених дітей спостерігаються вищі результати за шкалою «Мотиву досягнення успіху» та «Мотиву творчої самореалізації», ніж у дітей-сиріт з інтернату. Це може бути обумовлено бажанням утвердитись в новій сім'ї і всіма силами проявити свою значимість для неї.

Загалом, прийомна сім'я створює умови для різних видів індивідуальної діяльності (творчої та самостійної), яка в умовах інтернату нівельована. А це дає можливість для прояву нахилів, уподобань, розвитку творчих здібностей дитини, що відкриває їй шлях до мотивації досягнення. Мабуть, саме тому у цьому дослідженні мотиви творчої самореалізації найбільш виражені у дітей, котрих усиновили. Це може свідчити про те, що в них зароджується надія, що прийомна сім'я створить необхідні умови для їх творчої самореалізації [220].

Мотивація досягнення успіху має вікові особливості. Найбільш сприятливий період у формуванні мотивації досягнення успіху є підлітковий вік. Необхідною умовою для формування високої мотивації досягнень у

підлітків є наявність зразка для наслідування, який може забезпечити прийомна сім'я.

Діти з високим рівнем мотивації досягнення успіху, як правило, самостійно долають життєві труднощі, досягають вищих успіхів в особистісному розвитку і в професійному становленні, ніж ті, у яких домінує прагнення уникнення невдач. Як свідчить проведений порівняльний аналіз, у дітей-сиріт помітно нижчий рівень сформованості мотивації досягнення успіху порівняно з дітьми із прийомних сімей. Отже, у дітей, які виховуються поза родиною, домінує прагнення уникнення невдач, що, як правило, призводить до низького рівня самостійності, відповідальності за свої вчинки, недисциплінованості, негативізму.

Безумовно, прийомна сім'я є формою опіки та піклування, найбільш наближеною до біологічної сім'ї, де стимулюється всебічний розвиток дитини. Проте, перебування у прийомній сім'ї не вирішує і не знімає в повній мірі проблему стресу дитини-сироти, хоча кращої форми опіки на даний момент у суспільстві немає.

Тому так важливо вивчати чинники стресостійкості сироти, незалежно від місця її перебування – чи в прийомній сім'ї, чи в закладі інтернатного типу.

Однак у зв'язку з недосконалим законодавством, яке зараз не дає права залучити до дослідження значиму кількість всиновлених дітей, в подальшому дослідженні були вимушені перенести акцент лише на дослідження дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Висновки до другого розділу

Було обґрунтовано програму емпіричного дослідження чинників стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Емпіричне дослідження проходило в три етапи, в яких реалізовано виконання дослідницьких завдань дисертаційного дослідження. На першому (підготовчому) етапі розроблено план емпіричного дослідження, здійснено операціоналізацію понять, що відповідають чинникам стресостійкості дітей-

сиріт і здійснено відбір діагностичних методик, сформовано експериментальну вибірку, проведено пілотне дослідження. На другому (основному) – зібрано емпіричні дані, проведено їх статистичне опрацювання з метою визначити рівні стресостійкості дитини-сироти, визначити вплив різних чинників на стресостійкість дитини-сироти. Третій етап – аналіз та інтерпретація отриманих даних.

Емпіричні показники було виокремлено на основі теоретичного аналізу психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу, а також враховувались результати пілотних досліджень. У цьому дослідженні основними діагностованими показниками є: рівень стресостійкості, самооцінка стресостійкості, шкала психологічного стресу, оцінка нервово-психічної напруги, екстраверсія-інтроверсія, нейротизм, самоставлення, самооцінка, тривожність, невміння управляти емоціями, інтегральні форми комунікативної агресивності, мотиви навчальної діяльності, соціальні цінності, типи міжособових стосунків, інтернальність, адаптація, прийняття іншими, емоційний комфорт.

Експериментальну вибірку склали діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу, контрольну (група для порівняння) – діти із повних сімей. На етапі пілотного дослідження було ще включено дітей-сиріт, яких усиновили прийомні сім'ї. Проведений порівняльний аналіз між цими трьома групами виявив, що найвищі результати за шкалою психологічного стресу наявні у всиновлених дітей. Це може бути зумовлено важким періодом адаптації до нових умов життя, до нової сім'ї. До того ж сприйняття нової сім'ї відновлює травмуючий попередній досвід сироти. Проте надалі дану групу було вилучено з дослідження через аргументи чинного законодавства щодо конфіденційності усиновлення.

Основні здобутки розділу, зокрема результати пілотного дослідження, висвітлено у 3 публікаціях, які входять у перелік фахових виданнях [220; 223].

РОЗДІЛ 3.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРИТ

У розділі представлено аналіз результатів емпіричної перевірки теоретичної моделі чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт, визначено зміст психологічних чинників та особливості їхнього впливу на стресостійкість дітей-сиріт. Представлено рекомендації із психолого-педагогічної роботи з підвищення рівня особистісної стресостійкості дітей-сиріт, визначено етапи такої роботи (діагностичний, консультативно-інтерпретаційний, формувальний), мету та зміст її на кожному з них.

3.1. Особливості прояву особистісної стресостійкості дітей-сиріт

Наступним етапом роботи було проведення порівняльного аналізу основного дослідження, який дозволив визначити статистично значущі відмінності між досліджуваною групою та групою для порівняння.

До досліджуваної групи (діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу) увійшло 123 особи, до групи для порівняння (діти із повних (кровних) сімей) – 95 осіб.

Проте склад досліджуваної групи не однорідний (див. табл.3.1.), до нього увійшли: 87 соціальних сиріт (діти, чий батьки позбавлені батьківських прав) та 36 дітей-сиріт (смерть батьків, або діти не знали батьків від народження).

Таблиця 3.1.

Структура групи досліджуваних дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу

Склад сім'ї	Соціальні сироти (87 осіб)	Сироти (смерть батьків, або не знали від народження) – 36 осіб
наявність двох батьків	62	0
наявність одного із батьків	25	0
наявність братів чи сестер	40	8

Порівняльний аналіз за критерієм t-test Стьюдента (див. дод. II) показав, що діти-сироти, які не мають батьків, в більшій мірі стресовані, ніж соціальні сироти. Це продемонстровано на рис. 3.1. і можна пояснити тим, що в соціальних сиріт є уявлення, розуміння, що вони не одні, що у них є батьки, незважаючи на те, що батьки позбавлені батьківських прав, інколи перебувають у зонах позбавлення волі, погано та жорстоко до них ставились та ін. Проте сам факт наявності батьків, нехай навіть не ідеальних, нехай навіть не поруч, виступає своєрідною підтримкою, є підставою для формування уявлення про потрібність, додає впевненості у порівнянні із дітьми, у яких немає взагалі нікого.

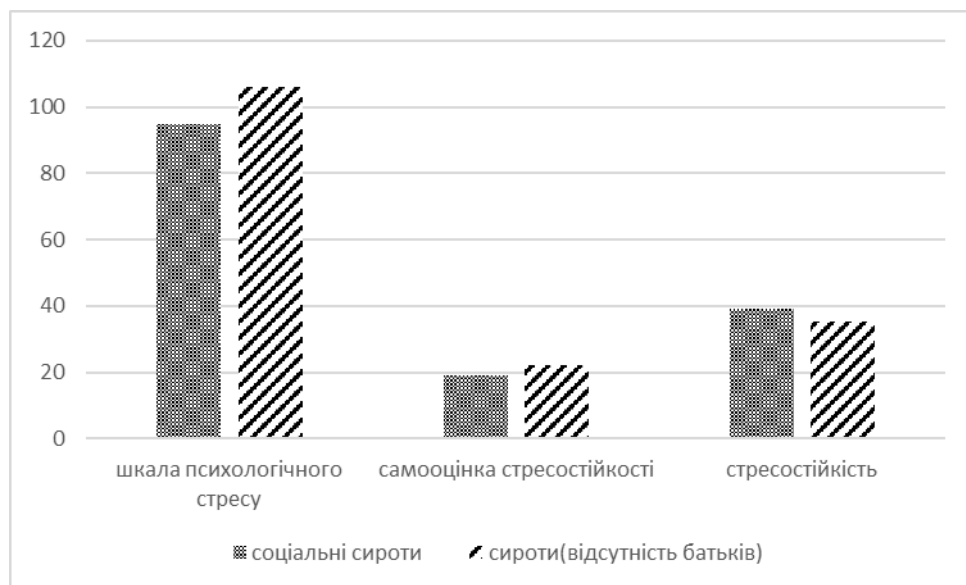

Рис. 3.1. Показники стресостійкості дітей-сиріт та соціальних сиріт

Однак, сирітство – соціальне явище, що характеризує стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза межами сім'ї, потребує захисту чи допомоги з боку держави. Це відбувається внаслідок втрати батьків, а також в ситуації, коли дитина з певних причин чи з власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні. Незважаючи на те, чи дитина втратила батьків, чи вони позбавлені батьківських прав, їй доводиться самостійно вирішувати свої проблеми, відстоювати свої права, знаходити вихід із складних життєвих ситуацій. Тому, досліджувана група надалі не розділялась на підгрупи.

За результатами порівняльного аналізу (t-test Стьюдента) виявлено такі статистично значимі відмінності між досліджуваною групою та групою для порівняння (див.дод. Б).

Найбільш суттєві відмінності виявлено за показниками шкали психологічного стресу, оцінки нервово-психічної напруги та стресостійкості (див. рис. 3.2. та рис. 3.3.).

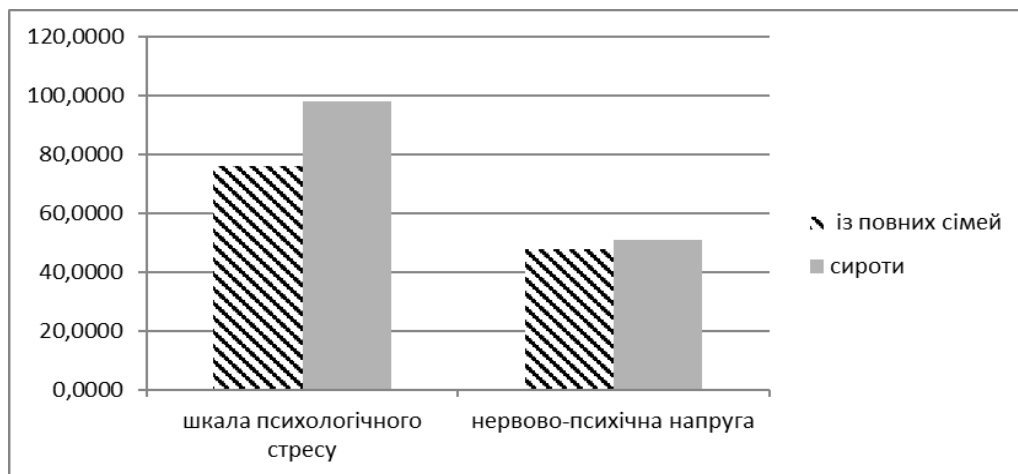

Рис. 3.2. Показники психологічного стресу та нервово-психічної напруги дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Шкала психологічного стресу та нервово-психічної напруги демонструє вищі результати у дітей-сиріт, порівняно з дітьми із повних сімей.

Рис. 3.3. Показник стресостійкості дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Отримані результати дослідження демонструють, що діти-сироти в ситуації стресу значно рідше вдаються до дій, спрямованих на вирішення

ситуації. Вони практично не зосереджуються на проблемі, не вдаються до аналізу ситуації, що склалася, їм важко розставляти пріоритети чи використовувати минулий досвід, вживати заходи до виправлення ситуації. Це свідчить про відсутність чи недостатність проблемно-орієнтованих, інструментальних форм подолання складних ситуацій. І як зазначає Т. Концовський, стійкість до стресу формується на основі життєвої практики, через активну, а не споглядальну позицію особистості, коли та не уникає складних і небезпечних життєвих ситуацій, а іноді, навіть, активно їх шукає [цит. по 175, с. 310].

Натомість, стратегії подолання стресу, які обирають діти-сироти (пріоритет уникання над вирішенням завдань), менш адекватні, ніж копінг-поведінка дітей, що виховуються в сім'ї. У важких життєвих ситуаціях діти-сироти схильні найчастіше вживати агресивні способи для зміни ситуації, що склалася, а в разі неможливості змінити ситуацію – прагнуть подумки відійти від проблем чи здійснити «втечу» від неї. Найрідше вдаються до планування своїх дій щодо зміни ситуації, при цьому не визнаючи своєї ролі у її вирішенні. Отримані дані свідчать, що діти-сироти у своїй захисній поведінці опираються на ті якості і дії, які для них звичні, характерні і щодня апробуються в їх міжособистісній взаємодії. Можливо, це їх звичний спосіб реагування, який мало усвідомлюється, недостатньо диференціюється, і переходить в автоматизм.

В той же час у дітей із повних сімей ширший діапазон вражень і знань про способи реагування на стрес. Вони більш диференційовано реагують на стресові ситуації і на ситуації міжособової взаємодії. В основі стилю їх міжособових стосунків лежать особистісні якості, які базуються на вроджених властивостях темпераменту (реактивності, чутливості, активності, екстравертованості-інтравертованості, емоційній збудливості), інші – соціально обумовлені, сформовані в результаті виховання в сім'ї. До того ж соціальна підтримка від сім'ї, батьків пом'якшує вплив різних стресових факторів і допомагає їм значно менше сприймати їх як такі.

Як зображено на рис.3.4., дітям-сиротам, що виховуються в закладах інтернатного типу притаманний вищий рівень нейротизму ($M=13,9593$; $p<0,017291$), ніж дітям, що живуть у сім'ї ($M=12,6632$; $p<0,017291$). Тобто, діти-сироти менш емоційно стабільні, а це означає, що вони в більшій мірі зазнають на собі вплив стресогенних факторів, схильні їх глибше відчувати і переживати, ніж діти, що живуть у сім'ї. Емоції домінують там, де недостатньо панує свідомо регуляція поведінки: при дефіциті інформації для свідомої побудови дій, при недостатності фонду свідомих способів поведінки.

Слід зазначити, що в емоційному відношенні діти-сироти дуже вразливі, навіть найменше зауваження може викликати гостру емоційну реакцію, не кажучи вже про ситуації, які дійсно викликають емоційне напруження і вимагають стресостійкості. Прояв почуттів дітей-сиріт характеризується, з одного боку, бідністю, а з іншого – гострою афективною забарвленістю, їм властиві вибухи емоцій – бурхлива радість, гнів і в той же час відсутність глибоких, стійких почуттів.

Рис. 3.4. Показник нейротизму дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Порівняльний аналіз дав можливість бачити статистично значущі відмінності, які виявлені за шкалою «Самооцінка» та за шкалами методики визначення самоствавлення С.Пантілєєва: «Самоствавлення», «Очікуване ставлення від інших», «Ставлення інших», «Самоприйняття» та «Самоінтерес». За шкалами методик на визначення самоствавлення (див. рис. 3.5. та рис. 3.6.) та самооцінки (див. рис. 3.7.), діти-сироти, що виховуються в

зкладах інтернатного типу характеризуються нижчими показниками у порівнянні з дітьми із сімей.

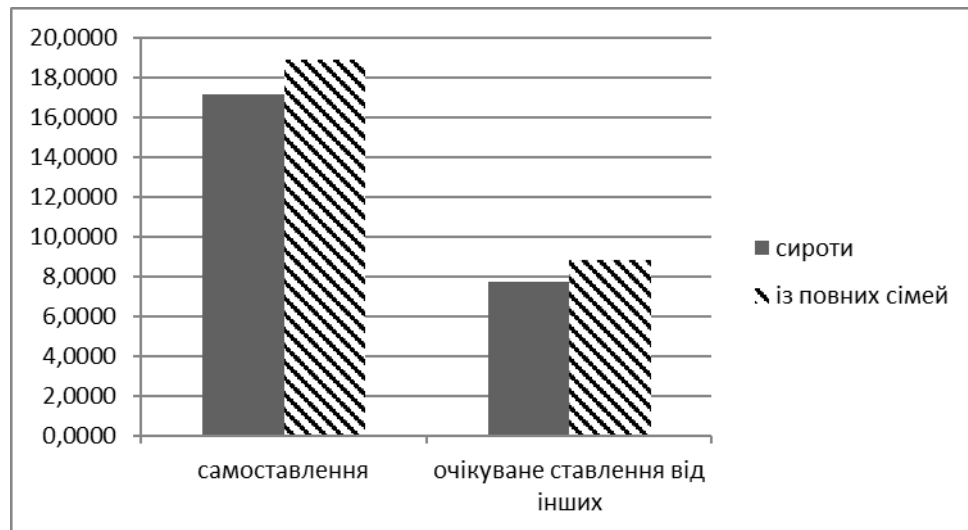

Рис. 3.5. Показники самоставлення дітей-сиріт та дітей з повних сімей

А це дає підстави зробити висновок про ворожість, неприйняття свого Я, конфліктність стосовно себе, відсутність очікувань позитивного ставлення до себе від оточуючих та невпевненість в можливості контролювати своє життя. І як результат – відсутність інтересу до власних почуттів, думок, свого внутрішнього світу, сумнів в тому, що можна бути комусь цікавим. На противагу цьому, домінує готовність до самозвинувачення, страх саморозкриття та поверхнєве ставлення до життя, відсутність психологічної самостійності.

Отже, незгода з собою, сумніви, внутрішні конфлікти протікають на фоні загального емоційно-негативного самоставлення, що призводить до почуття безвиході, схильності звинувачувати у всіх нещастях самих себе, замкненості. Загалом, діти-сироти не готові приймати себе такими якими вони є, відрізняються відсутністю бажаності свого Я, вони конформні, схильні піддаватись тиску оточення. Це пояснюється тим, що починаючи з самого раннього віку розвиток всіх аспектів «Я» (уявлення про себе, ставлення до себе, образ «Я», самооцінка) у дітей-сиріт розвивається своєрідно. Адже дитину, яка росте в сім'ї, приймають, люблять незалежно від оцінок (як навколишніх

людей, так і від її власних) [221]. Наприклад, дитина може досить низько оцінювати свій характер, успіхи в тій чи іншій галузі, але при цьому любити себе («Я погано навчаюсь, але мене все одно люблять»). Виникнення такої системи, на думку М. Лісіної, є результатом засвоєння дитиною двох різних рівнів ставлення до себе з боку дорослих, перш за все батьків, починаючи з самих ранніх стадій онтогенезу: батьки, з одного боку, безумовно, люблять її незалежно від її реальної поведінки, властивостей характеру і т. д., а з іншого боку, об'єктивно оцінюють – добре це чи погано – якою вона є в різних конкретних ситуаціях [120]. Загалом, дітям із сімей властива дружелюбність та поблажливість до себе, свого Я, почуття симпатії та прийняття себе [121, с.12-13].

Емоційне ставлення дитини-сироти до себе – любов чи навіть нелюбов – у неї практично не виражено. Оскільки, вона позбавлена першого з цих рівнів – безумовної любові, тому для неї характерне просте, одномірне, нерозчленоване ставлення до себе, яке зводиться лише до оцінки, по суті, повторює оцінку оточуючих. Іноді це звучить майже в парадоксальній формі, коли у відповідь на прохання написати «Яким я здаюся собі» дитина-сирота пише: «Мій вихователь каже, що я дуже погана, завжди встаю пізно, не дуже розумна» [259].

До того ж фрустрація потреби в батьківській любові зумовлює у дитини почуття невпевненості в собі, яке призводить до неповноцінного формування уявлення про себе або ж, взагалі, заперечення образу себе, що згодом стає стійкою характеристикою особистості вихованця дитячого будинку.

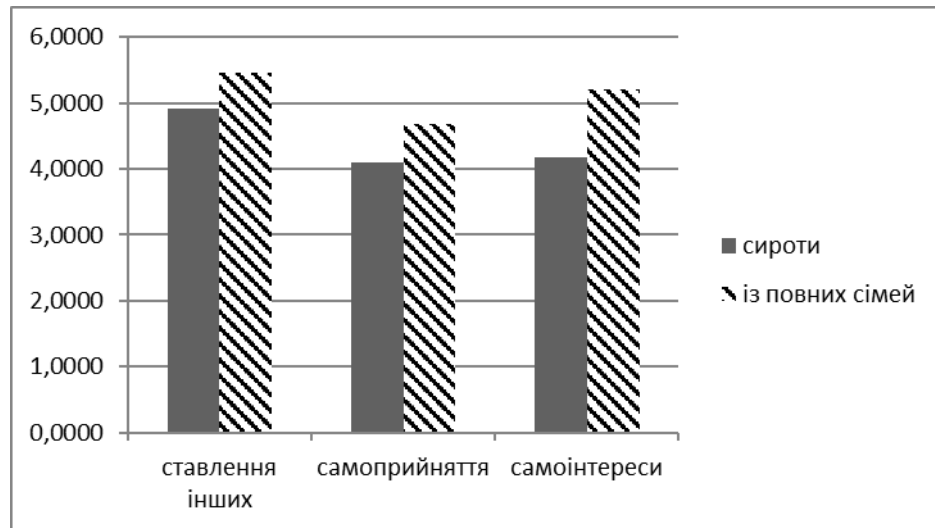

Рис. 3.6. Показники самоствавлення дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Найжахливіше, що у таких дітей присутнє почуття відкинутості, занедбаності, яке призводить до озлобленості та недовіри до людей і, як підсумок, до реального неприйняття себе і оточуючих. В ході подальших взаємин з оточуючими негативне ставлення до себе посилюється [222]. Власне, нестача безумовної любові (любові не за щось, а просто тому, що дитина) і є причиною формування негативного «Образу себе». М. Лісіна відзначала, що часто джерело спотворень і відхилень в самоствавленні дитини-сироти криється в її несприятливих взаєминах з дорослими [121, с. 27].

У дітей-сиріт переважають суб'єктивні характеристики, що є наслідком недостатності соціальних груп, до яких залучені діти, та в подальшому позначається на структурах системи «Я»-образів. Тобто, не об'єктивні життєві позиції визначають складові «Я», а особистісні характеристики складають систему самоідентифікації дітей, які перебувають в умовах соціальної депривації. Соціальна депривація означає порушення взаємодії індивідуума з середовищем, тобто неможливість реалізувати себе в конкретних мікросоціальних умовах, проявити свою позитивну роль, що відповідає можливостям, а результатом цього стає ізоляція, позбавлення або втрата основної потреби в повноцінному розвитку та самореалізації [62]. Такий стан може призвести до психологічного стресу, який посилюється в ситуаціях

загрози, небезпеки.

Спілкування з однолітками, порівняння себе з іншими, інтерес до власної особи, своїх здібностей, можливостей, зумовлюють важливість потреби дитини знайти і зайняти своє місце у товаристві ровесників, самоствердитись. А негативне самоставлення, на думку С. Куперсмита, є джерелом різних труднощів у спілкуванні, оскільки дитина з таким ставленням до себе заздалегідь упевнена в тому, що навколишні до неї ставляться погано [283, с. 188-191]. Таким дітям важко з цим змиритися, тому, проблема гідності, цінності свого «Я» майже повністю поглинає увагу, при цьому рівень активності дитини надмірно підвищується, що ускладнює вибір адекватного способу взаємодії і поведінка стає ригідною та неконтрольованою, зокрема в незбалансованій системі заохочень і покарань.

Як показано на рис. 3.7., результати за шкалою «Самооцінки» виявились також нижчими у дітей-сиріт із закладів інтернатного типу ($M=33,6016$; $p<0,025137$). Наслідком нестачі батьківської любові є відсутність у дитини почуття впевненості в собі, яке, виникнувши на ранніх стадіях вікового розвитку, згодом стає стійкою характеристикою особистості вихованців дитячого будинку.

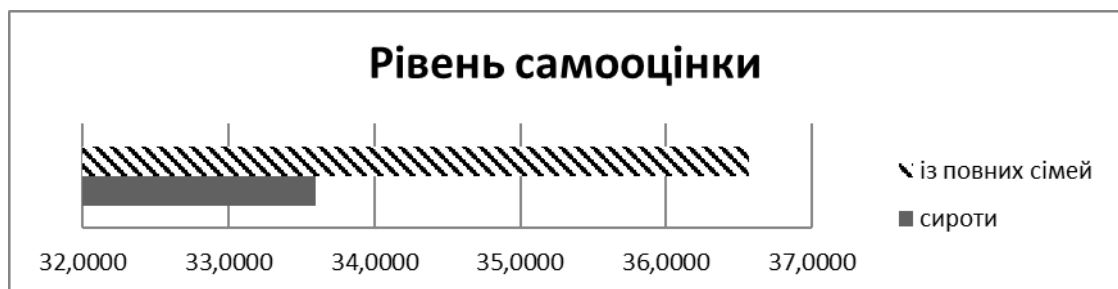

Рис. 3.7. Показник самооцінки дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Нижчий рівень самооцінки у дітей-сиріт проявляється в їх нерішучості, пасивності, ліні, невпевненості в незнайомій ситуації, низькій ініціативності, в прагненні вибирати такі життєві завдання і ситуації, які гарантували б їм успіх і уникати тих, які невизначені. Нерідко способом компенсації низької самооцінки стає зовнішня агресія.

Занижена самооцінка призводить до нездатності реалізувати свої задатки і здібності. Як показано Н. Соколовою, головною причиною становлення заниженої самооцінки, негативного ставлення до себе виступає відсутність довіри до соціального світу, нерозвиненість взаємин прихильності між матір'ю і дитиною, яке в подальшому перетворюється в стабільне відкидання особистістю власного «Я» [207, с.61-62]. Це призводить до відкидання досвіду, коли окремо пережиті епізоди не стають подіями життя, не засвоюються і не входять в особистий психологічний досвід. Для дітей-сиріт характерно також ситуативне, «по-хвилинне» проживання радостей життя.

У дітей із сімей ($M=36,5684$; $p<0,025137$), навпаки, із-за постійної підтримки та схвалення батьків виникає стійке, позитивне ставлення до себе. Часто закріплюється ідеалізоване уявлення про свою особистість, про свої можливості. У діяльності такі діти нерідко йдуть на ігнорування своїх невдач, заради збереження звичної для них самооцінки. Будь-який неуспіх вони трактують як наслідок несприятливого ставлення до них. Не бажають визнавати свої помилки.

Цікавим є той факт, що результати цього дослідження виявили статистичні відмінності між дітьми-сиротами та дітьми із повних сімей, за усіма шкалами методики, яка вимірює стиль міжособових стосунків.

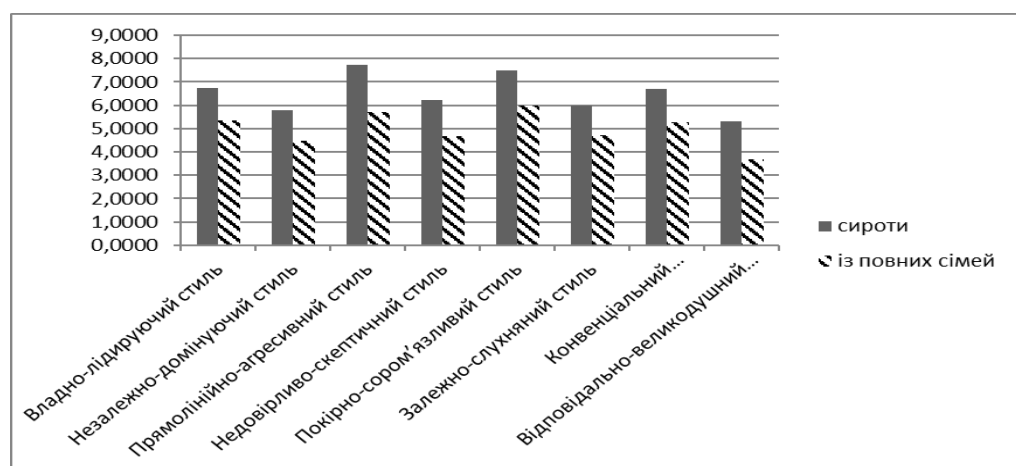

Рис. 3.8. Показники стилів міжособистісних взаємин дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Надалі, аналіз спрямовано лише на ті шкали, у яких величина індексу – більше середнього, що є свідченням вагомості відповідної характерологічної тенденції. Зокрема, це: «Владно-лідуючий стиль», «Прямолінійно-агресивний стиль», «Недовірливо-скептичний стиль», «Покірно-сором'язливий стиль», «Конвенціональний» (див. рис.3.8.)

Із отриманих результатів можна зробити висновок, що для дітей-сиріт у міжособових взаєминах важливу роль відіграє прояв власного лідерства та влади. Вони орієнтовані на себе, така позиція та відчуженість до ворожого і злого світу (як вони його часто сприймають, через соціальну ізоляцію та негативний життєвий досвід) зумовлена ієрархічною побудовою міжособистісних стосунків в інтернаті – виграє завжди сильніший, і кожен повинен себе відстоювати сам. Тому, як правило ці діти прагнуть бути з усіма, але одночасно в стороні від усіх, схильні до суперництва; іноді жорсткі та ворожі до навколишніх, їх агресивність може доходити аж до асоціальної поведінки.

Оскільки, здебільшого діти-сироти мають сформовані, чіткі цілі й бажання, вони знають власні потреби та розуміють, що задля їх задоволення і реалізації в умовах інтернату, їм потрібні «корисні» міжособистісні взаємини. Отож, з іншої сторони, у певних ситуаціях вони можуть проявляти зовсім протилежне ставлення до навколишніх – бути покірними, схильними до самоприниження, допускати догоджання, конформізм. Усе це заради того, щоб знайти опору і підтримку в кому-небудь більш сильнішому, авторитетнішому, впливовішому. Результати за шкалою «співробітно-конвенційний стиль міжособової поведінки» це лише підтверджують. Факт, що часина дітей-сиріт хоч і проявляє недовіру в міжособовій комунікації, в той же час шукає співпраці, порозуміння, допомоги.

Діти-сироти живуть і постійно перебувають в групі з іншими дітьми, найчастіше – однолітками-сиротами. М. Лісіна вказує, що головною умовою повноцінного розвитку спілкування з однолітками є задоволення потреби в спілкуванні з дорослим [120, с.169]. Однак, у спілкуванні з навколишніми

кидається у вічі специфіка типів міжособової взаємодії дітей, що живуть в закладах інтернатного типу, яка проявляється в тому, що у спілкуванні домінує настирливість і сильна потреба в любові та увазі, тобто в стосунках з дорослими – діти орієнтовані на прийняття і соціальне схвалення, прагнуть задовольнити всі свої потреби і вимоги, «бути хорошим» для всіх без винятку та урахування ситуації.

А дефіцит спілкування з дорослими в умовах закритої установи зумовлює виникнення відхилень в розвитку міжособової взаємодії з однолітками. Численними дослідженнями підкріплено, що незважаючи на підвищену значимість однолітків, вихованці інтернатного закладу менш успішні у розв'язанні конфліктів в спілкуванні з ними, ніж «домашні» діти.

Цікаво те, що у розмові дітей-сиріт надзвичайно рідко зустрічається слово друзі, мабуть, специфіка взаємодії з однолітками в умовах інтернатного закладу не сприяє розвитку почуття дружби та усвідомленню її цінності. Їх агресивність, прагнення звинуватити навколишніх, невміння і небажання визнавати свою провину, по суті – це домінування захисних форм поведінки в конфліктних ситуаціях, яке є причиною відсутності вміння конструктивно вирішувати конфлікти [39].

Необхідність адаптації до великого числа однолітків у інтернаті створює емоційне напруження, тривожність, посилення агресії, власне, тому у них переважає домінування негативних емоцій (див. рис. 3.9.). Контакти з ровесниками носять короткочасний, здебільшого «діловий» характер.

Дослідження, проведене з дітьми, більшість яких стали сиротами через смерть батьків від ВІЛ в Мпумаланга, в одній з африканських провінцій, присвячене проблемі психологічних травм у дітей-сиріт. За матеріалами цього дослідження, психологічна травма у дітей може виражатися у вигляді горя, депресії, гніву або провини. Горе переживається як страждання і сум, хоча часто є комбінацією емоцій афективних структур, до яких належать страх, почуття провини і гніву [цит. по 37, с.21].

Домінування негативних емоцій у дітей-сиріт може мати і інше походження: негативні емоції породжуються більш або менш усвідомленою реальною чи уявною неможливістю задоволення комплексу особистісних потреб або ж з спадом ймовірності їх задоволення порівняно з прогнозом, який дитина мала раніше.

Рис. 3.9. Показник домінування негативних емоцій дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Отже, це дослідження підтвердило, що індивідуально-психологічні особливості вихованців інтернатів проявляються в першу чергу в системі їхніх міжособових стосунків з навколишніми людьми, де має місце: поверховість почуттів, моральне утриманство (звичка жити за вказівкою), переживання своєї ущербності, а досвід стосунків із дорослими та однолітками, заснований на практичній корисності, формує «здатність не заглиблюватися в прихильності».

До цього слід додати, що навички практичної та мовної комунікації розвинені недостатньо, а також явно виражені неадекватні емоційні реакції, нездатність до конструктивного вирішення проблем, нерозвиненість емпатії.

Натомість, діти із сімей легко вступають в контакт з іншими людьми, мають добре чуття ситуації і вміють до неї пристосовуватись, стійкі до зовнішніх впливів, схильні до ризикованих вчинків, свою комунікативну діяльність будують більш гнучко, враховуючи особливості поведінки дорослих. Вони не тільки чуйно реагують на увагу, але тонко диференціюють похвалу й осуд, в той час як діти в інтернатах слабо розрізняють відтінки в оцінках дорослими своїх дій.

За наступним блоком шкал, який вимірює мотиваційно-ціннісну сферу, знайдено значущі відмінності за шкалами: «Інтелектуальні цінності» (див. рис. 3.11.), «Мотив досягнення успіху», «Мотиви навчально-пізнавальні (зміст навчання)» (див.рис. 3.10.).

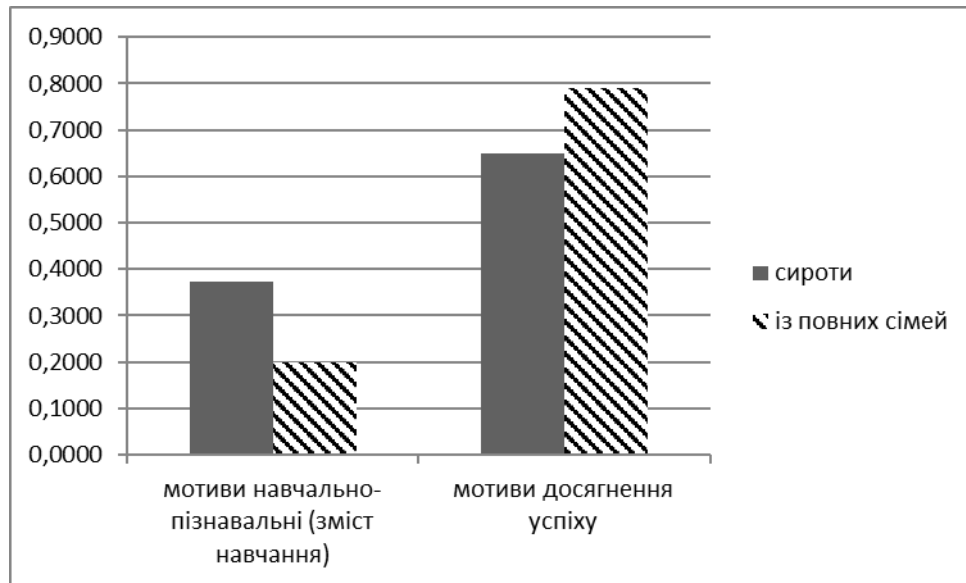

Рис. 3.10. Показники мотивів дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Знання особливостей ціннісної системи та мотиваційної спрямованості дитини-сироти дає можливість не тільки проникнути в її індивідуальний світ, але й може стати основою для надання їй психологічної допомоги у стані емоційного переживання (внутрішнього психологічного конфлікту, тощо).

Вважаємо, що вивчення мотиваційно-ціннісної сфери особистості відкриває можливості щодо формування, прогнозування та корегування її суб'єктності в аспекті стресостійкості. Е. Фанталовою експериментально підтверджено, що саме міра неузгодженості між значимістю тієї чи іншої цінності і суб'єктивної можливості її досягнення лежить в основі внутрішньоособистісних конфліктів, які запускають механізм дистресових невротичних проявів [240].

Із дослідження Д. Макклелланда випливає, що у процесі соціалізації у вихованців шкіл-інтернатів формується особливий тип особистості, який відзначається бідністю мотивації поведінки, зниженням мотиву досягнення успіху, переважанням орієнтації на зовнішній контроль, за відсутності

самоконтролю, та низьким рівнем прояву саморегуляції поведінки [124, с. 415-417]. Автор вважає це наслідком того, що більшість потреб таких дітей частково або повністю не задовольняються.

Я Гошовський зазначає, що внаслідок втрати „родиногенезу” сутнісним ядром ціннісного світу депривованих дітей здебільшого стають вузькоутилітарні приватні цінності особистого життя [53].

С. Занюк, Н. Афанасьєва, М. Кондратьєва та ін. відзначають, що в розвитку мотивації досягнення успіху у дітей з'являється здатність зважувати зовнішні і внутрішні обставини і приймати усвідомлені рішення [12; 74; 92]. У свою чергу, А. Цахаєва, У. Амінов, Д.Амінова мотив досягнення успіху визначають як ефективний механізм реалізації психологічного ресурсу адаптивної поведінки в розвитку особистості [249].

Результати цього дослідження підтверджують вищезазначені твердження Д. Макклелланда, особливо, що стосується мотиву досягнення успіху, тобто у дітей, які виховуються в умовах інтернатного закладу, низький рівень сформованості мотивації досягнення успіху, оскільки у них не сформовано уявлення про успіх, тому вони більш орієнтовані на уникнення невдач.

Зазвичай, це наслідок впливу навколишнього середовища, в якому вони знаходяться, атмосфери тотального контролю, де практично відсутнє право вибору, свобода дій. І як наслідок, виникають труднощі в усвідомленні і розумінні феномена «успіху» та «успішності», проблеми в самостійному досягненні успіху. До того ж соціальний статус нічийності – «ніхто нами не цікавиться», «нікому не потрібні» – породжує стан незахищеності, невпевненості в собі, в своєму майбутньому, і в тому, що можна бути успішними.

Варто відзначити, що загалом мотивація дітей-сиріт спрямована на інтерес та потреби, пов'язані з власною персоною, з її розвитком: «Я хочу стати сильним, розумним, красивим, щоб мене помічали», «Я мрію позбавитися від своїх недоліків».

Однак, найбільше хвилює факт, що у багатьох сиріт ієрархія потреб є специфічною. Це пов'язано з умовами життя, де у більшості сиріт не завжди задовольняються навіть базові потреби, тому можуть зберігатися примітивні потреби. У зв'язку із втратою батьків у них часто не сформована «базисна довіра до світу» (за Е. Еріксоном), що призводить до незадоволення потреби особистості в безпеці. Тому й соціальні потреби не з'являються відповідно до вікових періодів, а це ускладнює і надалі ускладнюватиме процес взаємодії з соціумом.

Результати за шкалою «Мотиви навчально-пізнавальні (зміст навчання)» вищі у дітей-сиріт ($M=0,3740$; $p<0,005212$), що свідчить про орієнтацію їх на оволодіння способами здобування знань: інтерес до прийомів отримання знань, до способів саморегуляції навчальної діяльності, тощо. Хоча дуже часто домінують саме такі мотиви як намагання бути лідером або отримати престиж, прагнення бути в центрі уваги. У дітей-сиріт, у порівнянні з дітьми із повних сімей, вищі показники за шкалою інтелектуальні цінності (див. рис. 3.11.), хоча сутність мотиву часто криється у бажанні змінити свій статус.

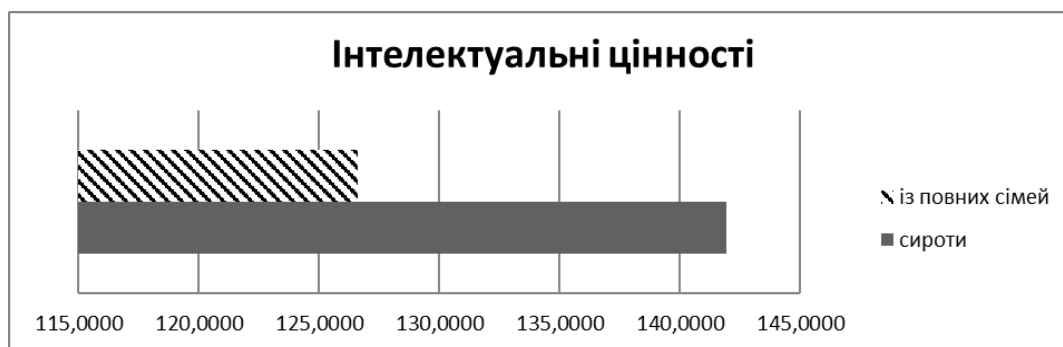

Рис. 3.11. Показник інтелектуальних цінностей у дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Діти-сироти ціннішими вважають інтелект, розум, і здоровий глузд, коли діти із повної сім'ї більшою мірою цінують щасливе сімейне життя, внутрішню гармонію, свободу від внутрішніх протиріч, сумнівів, широту знань, високу загальну культуру. Тому, є всі підстави припускати, що не самі інтелектуальні цінності для них вагомі, а те, що це розглядається ними як шанс мати в

майбутньому: оплачувану роботу, матеріальний добробут, престиж. І головне, коли у них це буде – їх будуть любити та приймати.

Власне, діти із повних сімей, з високим рівнем розвитку мотиву досягнення успіху, як правило, самотійно долають труднощі, що виникають на їх життєвому шляху, випереджають у розвитку своїх однолітків, досягають більшого і в особистісному розвитку, і в професійному зростанні, ніж ті, у яких домінує прагнення уникнення невдач. Діти, котрі виховуються в родині, більш мотивовані на успіх, ніж їх однолітки-сироти з інтернатного закладу. Від ступеня розвиненості мотивації досягнення успіху залежить подальший психологічний розвиток.

Діти ж із сімей надають перевагу життєвим цінностям, адже завдяки умовам соціалізації вони більш до них наближені, знають цінність дружби, спілкування, любові, особистого життя. В своїй більшості діти із закладів закритого типу цінність особистого життя ставлять на останнє місце. Оскільки, їх досвід або був скалічений власними батьками, які не дали можливості пережити усі щасливі моменти родинного спілкування та турботу, або ж взагалі, навіть не знають, що таке сім'я, оскільки вони втратили батьків чи їх покинули ще в пологовому будинку. Тому, особисте життя та своє «Я» діти-сироти не сприймають як важливу цінність.

В підтвердження цього, досліджуючи ціннісні орієнтації у вихованців дитячого будинку, А. Прихожан, Н. Толстих, виявили, що відсутність соціального підкріплення уявлень про їхню власну цінність призводить до глибокого емоційного дискомфорту, що проявляється в тривожності, агресії і соціальній дезадаптації [178].

Виявлено статистично значущі відмінності за шкалами «Загальна тривожність» (див. рис. 3.13.), «Страх ситуації перевірки знань», «Проблеми у стосунках з вчителями» (див. рис. 3.12.), де результати у дітей-сиріт вищі.

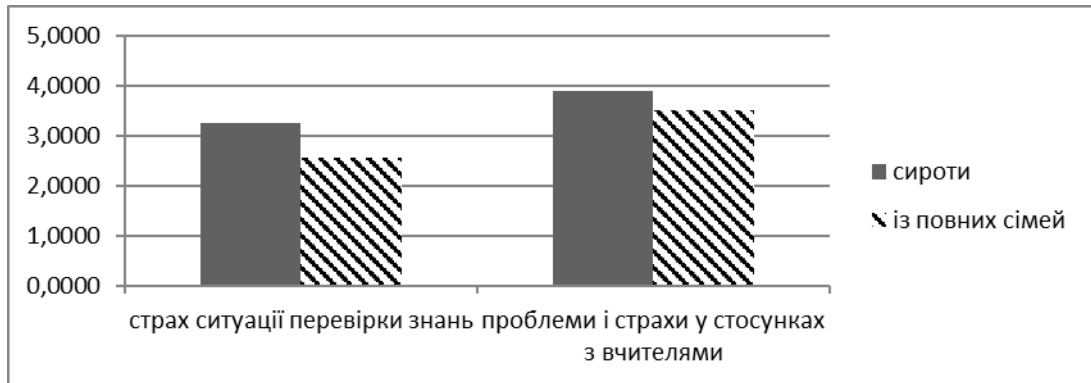

Рис. 3.12. Показники страхів дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Тривожність та страхи дитини-сироти пов'язані із зміною місця проживання чи соціальної ситуації. Страхи виникають в результаті фіксації в емоційній пам'яті образів негативного минулого, при зустрічі з усім, що уособлює небезпеку або становить безпосередню загрозу для життя, включаючи травматичні події, операції, важкі хвороби чи просто несприятливий збіг обставин. А життєвий досвід втрати близьких людей це лише підсилює.

Дослідженнями А. Пашиної і Е. Рязанової підтверджується, що емоційна сфера дітей-сиріт загалом характеризується катастрофічною одноманітністю, для них характерна висока особистісна тривожність і низький рівень емпатії [168]. Сирота побоюється інших, чекає нападу, глузування, образ. Це сприяє утворенню реакції психологічного захисту у вигляді агресії, спрямованої на інших. Так, один з найвідоміших способів, який часто вибирають діти-сироти, заснований на простому умовиводі, щоб нічого не боятися, потрібно зробити так, щоб боялися мене. Маска агресії щільно приховує тривогу не тільки від навколишніх, але і від самих дітей-сиріт, проте, в глибині душі у них – все та ж тривожність, розгубленість, невпевненість і відсутність твердої опори.

В силу того, що розвиток Я-концепції дитини-сироти носить суперечливий і конфліктний характер, тривожність стає своєрідним психологічним бар'єром на шляху досягнення успіху, поглиблює і підсилює цей конфлікт.

Дослідження шкільної тривожності виявило, що її рівень у дітей-сиріт значно вищий, ніж у дітей, які виховуються в сім'ях (див. рис.3.13.). Очевидно,

це пов'язано з тим, що діти з сімей краще опановують шкільну програму, і усвідомлення власних успіхів веде до зниження рівня шкільної тривожності.

У випадку із дітьми-сиротами, вчитель для них виконує роль значущої фігури, увагу та любов, яку вони прагнуть заслужити. Це у свою чергу загострює і без того виражену проблему страхів, яка супроводжується загальним негативним емоційним фоном взаємин з дорослими в школі та знижує успішність навчання. При цьому негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки знань, досягнень, можливостей (особливо – публічної), пов'язані з тим, що виникає страх, що вчитель перестане їх любити, приймати.

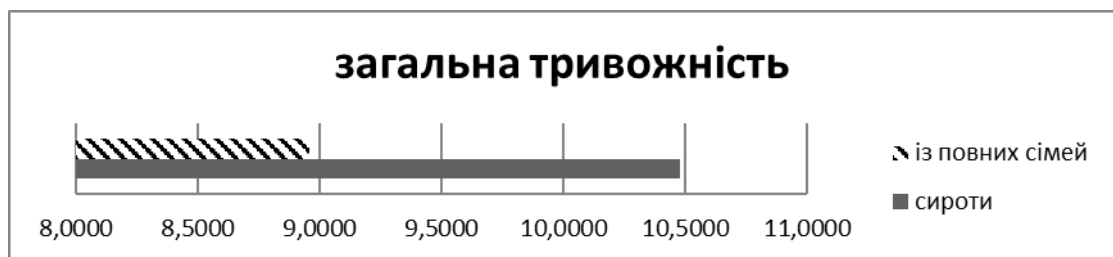

Рис. 3.13. Показник шкільної тривожності дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Така тривожність часто пов'язана з підвищеною чутливістю і вразливістю. Слова, на які звичайна дитина не зверне уваги, «тривожний» реагує гостро, глибше переживає почуття провини. Тривожність може бути розбита на декілька афективних компонентів. В якості афективних компонентів тривожності можуть бути страх, страждання, сором, гнів. Як відомо, що тривога є нашим «сторожем» і певний рівень – норма, яка просто необхідна для гармонійного, повноцінного життя: вона мобілізує на подолання перешкод і виконання завдань, це – конструктивна тривога. Критерії конструктивної тривоги – вміння дати собі звіт в її причинах, не впасти в розпач у складній ситуації, окреслити розумний шлях виходу з ситуації. Як правило, тривогу в дітей-сиріт викликає емоційне відторгнення з боку близької людини, а в умовах інтернату тривогою викликані: імпульсивність вчинків; гнів; лякливність, надмірні страхи (фобії); песимізм і безпричинна веселість; байдужість; підвищена збудливість; сильна гострота симпатій і антипатій до людей та інше.

Т. Дмитрієва і М. Проселкова дослідили, що у дітей підліткового віку, в якості ведучих комунікативних механізмів виступають два симптомокомплекси – «тривога по відношенню до дорослих» і «ворожість по відношенню до дорослих». Перший – відображає занепокоєння, невпевненість дитини в тому, чи цікавиться нею дорослий, чи приймає її, чи любить її. Другий – показує різні форми неприйняття дитиною дорослого і може бути початком ворожості, депресії, агресивності, асоціальної поведінки. Страхи і фобії, переживання, пов'язані з явищами посттравматичного стресу є прикладами подібних стресів, заснованих на емоційно-логічному аналізі минулого. Часто стрес людини пов'язаний з аналізом минулих психотравмуючих подій, причому в цьому випадку когнітивні процеси тісно пов'язані з емоційними [64; 179]. Переживання страхів дитиною іноді призводить до витіснення їх із її свідомості чи до захисних механізмів. Тому, для дітей важливі підтримка і допомога в подоланні страхів, отримані в сім'ї, коли батьки розуміють почуття дитини і особливості її внутрішнього світу. І як важко сиротам, позбавленим турботи, підтримки і любові рідної сім'ї.

Окрім того, для більшості дітей-сиріт, які перебувають у важкій життєвій ситуації, характерна міжособистісна тривожність у спілкуванні, яка розглядається як емоційний стан в ситуаціях встановлення соціальних контактів і відображає неблагополуччя емоційної сфери. Це пов'язано з формами міжособової взаємодії, фрустрацією потреби в досягненні успіху в спілкуванні, переживання соціального стресу, страхом не відповідати очікуванням оточуючих. Що вищий страх бути відкинутим, то рідше сироти звертаються за підтримкою до інших людей для того, щоб його подолати. І навпаки, що нижчий страх відкидання, то частіше вони звертаються за допомогою до навколишніх, соціуму. Діти-сироти через свою тривожність та страхи, емоційно гостріше, ніж діти із сімей, реагують на повідомлення про невдачу; менш продуктивно, ніж сімейні, працюють в стресових ситуаціях чи в умовах дефіциту часу, відведеного на виконання завдання.

Отож, симптомокомплекс показників емоційної сфери дітей-сиріт: тривожність, страх бути відкинутим, переживання незадоволеності потреби в досягненні успіху, страхи ситуації перевірки знань та страхи через проблеми у стосунках з вчителями – зумовлені обставинами життєвої ситуації та умовами проживання в інтернаті, можуть ускладнювати адаптацію та знижувати стресостійкість.

Рис. 3.14. Показник схильність до домінування дітей-сиріт та дітей з повних сімей

Як помітно на рис. 3.14., в дослідженні діагностувалося незначне зниження у вираженості схильності до домінування в дітей-сиріт ($M=49,7642$; $p<0,001787$) в порівнянні із дітьми з сімей ($M=53,2526$; $p<0,001787$), що свідчить про прагнення останніх контролювати своє соціальне оточення, надмірно впливати на нього: підкоряти своїй волі, переконувати, забороняти, відмовляти, радити.

3.2. Зміст психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт

Надалі фокус уваги спрямовано на виявлення психологічних характеристик, котрі виступатимуть чинниками стресостійкості у досліджуваній групі та групі для порівняння.

З метою сконцентрувати вихідну інформацію, представлену у вигляді масиву даних (емпіричних показників) і виразити якомога більшу кількість ознак через якомога меншу кількість характеристик, застосовувався факторний аналіз. Вважається, що наймісткіші характеристики і будуть найсуттєвішими.

Обробка результатів проведеного нами дослідження за допомогою методу факторного аналізу дозволила отримати показники, які безпосередньо пов'язані із стресостійкістю дітей.

Факторна модель стресостійкості дітей-сиріт. Для з'ясування та пояснення того, як саме групуються взаємозалежні психологічні параметри (показники) в досліджуваних групах, була проведена процедура факторного аналізу (методом головних компонент з обертанням результатуючої нормативної матриці факторних навантажень методом Varimax) (див. дод. Г.) Для кількісної інтегральної оцінки ступеня взаємозв'язку психологічних параметрів у групі дітей-сиріт виділили сім факторів на підставі критерію «кам'янистого осипу» (див. дод. Г.1.). Сумарний внесок факторів у загальну дисперсію склав, в різних випадках від 2,99358 до 16,49158 %. Загалом виділені фактори пояснюють близько 45,6 % загальної дисперсії. Решта дисперсій зумовлена випадковими впливами, які у даній моделі не розглядаються. Факторні навантаження представлено у таблиці 3.2., що подана нижче.

Вважаємо, що значимими факторами стресостійкості дитини-сироти є її індивідуально-типологічні особливості. В життєвій ситуації дитини-сироти, окрім них, значущими факторами можуть виступати ситуація буття, біологічний вік, стать, наявність родичів, вік потрапляння в інтернат, час перебування у ньому та параметри стресової ситуації.

Таблиця 3.2.

Аналіз структури факторів групи дітей-сиріт

Факторний аналіз для групи дітей-сиріт		
Фактори	Показники	Факторні навантаження
Перший фактор «Позитивне самоставлення як засіб адаптації до стресу»	Самоставлення	0,773093
	Інтернальність в сфері досягнень	0,768994
	Адаптація	0,762825
	Інтернальність загальна	0,748726
	Самоприйняття	0,696006
	Самоінтерес	0,694103
	Ставлення інших	0,676765
	Очікуване ставлення від інших	0,674104
	Прийняття іншими	0,627201
	Самовпевненість	0,614631

Продовження таблиці 3.2.

	Аугосимпатія	0,589244
	Емоційний комфорт	0,584919
	Самоповага	0,521733
	Інтернальність в сфері невдач	0,400230
	Нейротизм	-0,427550
	Переживання соціального стресу	-0,411741
	Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,408018
	Низька фізіологічна опірність стресу	-0,385778
Відсоток дисперсії першого фактора	16,49158	
Другий фактор «Стилі міжособистісних взаємин»	Владно-лідуючий стиль	0,854377
	Покірно-сором'язливий стиль	0,817840
	Недовірливо-скептичний стиль	0,806091
	Незалежно-домінуючий стиль	0,799194
	Залежно-слухняний стиль	0,798433
	Відповідально-великодушний стиль	0,751716
	Прямолінійно-агресивний стиль	0,712437
	Конвенціональний стиль	0,673781
Відсоток дисперсії другого фактора	8,70021	
Третій фактор «Контроль над агресією»	Спонтанність агресії	-0,643930
	Реалізація агресії	-0,615026
	Схильність заражатися агресією натовпу	-0,609986
	Домінування негативних емоцій	-0,597125
	Анонімна агресія	-0,586714
	Розплата за агресію	-0,557450
	Задоволення від агресії	-0,536587
	Негнучкість емоцій	-0,532691
	Невміння управляти емоціями	-0,503290
	Провокація агресії в оточуючих	-0,406458
Відсоток дисперсії третього фактора	5,37963	
Четвертий фактор «Ціннісні орієнтації»	Соціальні цінності	0,718379
	Духовні цінності	0,680280
	Професійні цінності	0,654175
	Інтелектуальні цінності	0,632628
	Сімейні цінності	0,620110
	Фізичні цінності	0,580194
	Суспільні цінності	0,487383
	Фінансові цінності	0,473594
Відсоток дисперсії четвертого фактора	4,59192	
П'ятий фактор «Тривожність як перешкода досягненню успіху»	Тривожність	0,697645
	Страх ситуації перевірки знань	0,664600
	Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,576608
	Страх самовираження	0,543775
	Низька фізіологічна опірність стресу	0,516067

Продовження таблиці 3.2.

	Фрустрація потреби в досягненні успіху	0,443467
	Аутоагресія	0,384044
	Мотиви досягнення успіху	-0,423023
Відсоток дисперсії п'ятого фактора	3,75999	
Шостий фактор «Самоставлення»	Самоповага	0,571938
	Самооцінка	0,513788
	Саморозуміння	0,485341
	Самоставлення	0,458795
	Самокерівництво	0,458357
	Аугосимпатія	0,390516
	Нейротизм	-0,525072
	Екстаравесія-інтроверсія	-0,424905
	Самозвинувачення	-0,404942
Відсоток дисперсії шостого фактора	3,67969	
Сьомий фактор «Схильність до домінування»	Схильність до домінування	0,410592
	Схильність до відображеної агресії	0,390248
	Інтернальність в сфері невдач	-0,540371
	Нездатність гальмувати агресію	-0,368532
Відсоток дисперсії сьомого фактора	2,99358	

Перший фактор «Позитивне самоставлення як засіб адаптації до стресу» пояснює 16,49 % загальної дисперсії даних. Цей фактор об'єднав показники самоставлення, адаптації та інтернальності та демонструє когнітивну оцінку власної особистості.

За умови, якщо дитина-сирота ставиться до себе як до впевненої, самостійної, вольової людини, приймає всі сторони свого «Я», приймає себе у всій повноті поведінкових проявів, при цьому загальний фон сприйняття себе залишається позитивним (знає, що їй є за що себе поважати), тоді вона вірить в себе і в те, що може долати різні життєві перешкоди, легше та швидше адаптується до стресових ситуацій.

Другий фактор «Стилі міжособистісних взаємин» пояснює 8,7 % загальної дисперсії даних та представляє комунікативний компонент. Найбільше навантаження у цьому факторі мають такі стилі міжособистісних взаємин: «Владно-лідуючий», «Покірно-сором'язливий», «Недовірливо-скептичний». Діти-сироти у взаєминах із оточуючими проявляють агресивний,

авторитарний і егоїстичний характер. Це пов'язано зі складною взаємодією біологічних та соціальних чинників, зокрема, із психічною депривацією, відсутністю базової довіри до світу, вимушеним пристосуванням до умов життя в дитячому будинку, і своєрідною соціальною ізоляцією, що неминуче призводить до емоційної нестабільності, яка виявляється в порушенні норм взаємодії та поведінки. Тому у більшості сиріт міжособистісні взаємини є поверховими, ситуативними та не заснованими на розвинених комунікативних здібностях, часто орієнтовані на підпорядкування, залежність від дорослих і однолітків. Найменше факторне навантаження мають «Конвенціональний стиль» та «Відповідально-великодушний стиль» це лише підтверджує.

Третій фактор пояснює 5,37 % загальної дисперсії даних, об'єднав шкали методик на визначення агресії та емоційних бар'єрів, що представляє емоційно-вольовий компонент, його названо – *«Контроль над агресією»*.

Агресивність – реакція людини на постійне незадоволення її особистих потреб, утиск важливих для неї інтересів. Вона завжди є наслідком фрустрації, а фрустрація обов'язково тягне за собою агресію. Можна вважати, що агресивність є однією з характеристик особистості дитини-сироти, що в значній мірі обумовлено материнською депривацією, дефіцитом теплоти і прийняття в спілкуванні. Проте, показники даного фактора мають від'ємні значення, що демонструє вміння дітьми-сиротами все-таки брати під контроль свої емоційні прояви. Цей контроль та управління емоціями, це аж ніяк не їх придушення, а розуміння і вміння їх адекватно виражати.

Четвертий фактор відображає *«Ціннісні орієнтації»* та представляє мотиваційно-ціннісний компонент. Він пояснює 4,59 % загальної дисперсії даних. Кожна людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин, тощо, і з усього цього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дозволяє задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе.

Цікавим виявився факт, що найбільше факторне навантаження мають соціальні цінності. В даному випадку така система цінностей в дітей-сиріт

може бути обумовлена тим, що інтернатна ізоляція від соціуму не дає можливості опанувати їх в повній мірі, застосувати чи використовувати у різноманітних життєвих ситуаціях реального життя. Хоча, тут слід вказати на ще одну важливу характеристику цінностей – їх зв'язок з ідеалами. І, тому, можна припускати, що діти-сироти прагнуть бути більш включеними в соціальні процеси; сприймають їх, як певний ідеал життя, якого вони по факту не мають і не знають.

Не менш важливими для них є інтелектуальні та професійні цінності, що розглядаються як гарантія здатності і можливості контролювати своє життя, «взяти все в свої руки». Отож, ці цінності є ваговою складовою їхнього життя і формують ілюзію можливості стати «Володарем свого життя».

П'ятий фактор, який пояснює 3,75 % загальної дисперсії, отримав назву *«Тривожність як перешкода досягненню успіху»*. У цьому факторі тривожність пов'язана із мотивами досягнення успіху (від'ємне значення), страхами та аутоагресією. Це можна пояснити тим, що інтереси дитини не завжди збігаються з умовами, необхідними для їх успішної реалізації. Надані можливості часто суперечать бажанням самої дитини, її думка нічого не вирішує. Дитині властива підвищена чутливість, вразливість, почуття власної неповноцінності, боязкість і уникнення спілкування з однолітками, ревне ставлення до їхніх успіхів. Емоційний стан характеризується досить високим рівнем внутрішньої напруженості, тривоги, що може виявлятися в метушливих безладних діях і неадекватних емоційних реакціях при виконанні навчальних завдань. Тобто, психологічний фон, що забезпечує можливість розвитку потреб в досягненні високих результатів, оцінюється нею як несприятливий.

Окрім того, весь внутрішній світ дитини-сироти наповнений страхами і тривогами, а відкритість, інтерес до змін, бажання проявити себе сприймається як загроза, а не як до можливість. Із-за чого вона надає перевагу систематизованій, стереотипній діяльності з чітким планом і передбачуваним результатом, що дозволяє уникати самостійних рішень в неоднозначних і мінливих умовах. При цьому мотивація уникнення невдач переважає над

мотивацією досягнення успіху. По-суті, цей фактор показує, що, як в навчальній, так і в будь-якій іншій діяльності, перед дитиною-сиротою постає страх та тривога щодо ймовірної невдачі, які сковують її рух до змін, до дій, спрямованих на реалізацію себе та успіх.

Шостий фактор характеризує «Самоставлення» та відображає когнітивно-рефлексивний компонент. Самоставлення виступає як компонент Я-концепції і лежить в основі формування самооцінки, рефлексії, рівня домагань, визначається такими дескрипторами, як самоповага, саморозуміння, самокерівництво, що забезпечують регулятивний вплив на діяльність і поведінку дитини в різних життєвих ситуаціях. Воно відіграє важливу роль у встановленні міжособистісних взаємин, в постановці і досягненні цілей, в способах формування і розв'язання кризових ситуацій. Тобто, самоставлення виступає мотивом саморегуляції поведінки і актуалізується на всіх етапах здійснення поведінкового акту, починаючи з його мотивуючих компонентів і закінчуючи власною оцінкою досягнутого ефекту поведінки.

Останній фактор «Схильність до домінування» пояснює 2,99 % загальної дисперсії даних. Домінування і підпорядкування – невід'ємні сторони людської взаємодії. Під схильністю до домінування розуміється прагнення брати на себе ініціативу в міжособистісних взаєминах або встановлювати контроль над ними, може варіюватися в залежності від ситуації, так само як і в залежності від властивостей людини.

Виокремлення такого фактору у групі дітей-сиріт, може пояснюватись тим, що схильність до домінування у них виступає як засіб для компенсації певних недоліків, дефектів (в багатьох випадках уявних) і т.д. Тобто, бажання домінувати, боротись за панування над оточенням, часто використовуючи при цьому агресію – це по-суті прагнення дитини-сироти вирватись зі сфери невпевненості та незначущості для інших. Допускається, що отримання влади має заспокоювати, згладжувати неприємні емоції, давати дитині ілюзію значимості для інших і впевненості в своїх силах.

Факторна модель стресостійкості дітей із повних сімей. Для кількісної інтегральної оцінки ступеня взаємозв'язку психологічних параметрів у групі дітей (повні сім'ї) також виділили сім факторів на підставі критерію «кам'янистого осипу» (див.дод. Г). Сумарний внесок факторів у загальну дисперсію склав, в різних випадках від 3,65489 до 15,09001 %. Загалом виділені фактори пояснюють близько 48,91 % загальної дисперсії. Проведений факторний аналіз дозволив побудувати багатофакторну структуру психологічних особливостей досліджуваних, наведену у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Аналіз структури факторів групи для порівняння (діти із повних сімей)

Факторний аналіз групи для порівняння (діти із повних сімей)		
Фактори	Показники	Факторні навантаження
Перший фактор «Позитивне самоставлення як умова досягнення успіху»	Самоставлення	0,811409
	Очікуване ставлення від інших	0,779946
	Самоінтерес	0,740908
	Аутосимпатія	0,713891
	Ставлення інших	0,664029
	Самоприйняття	0,620863
	Інтернальність	0,571307
	Самоповага	0,534241
	Самовпевненість	0,524798
	Інтернальність в сфері досягнень	0,505929
	Мотиви досягнення успіху	0,439124
	Адаптація	0,374700
	Переживання соціального стресу	-0,561221
	Самозвинувачення	-0,515117
	Страх самовираження	-0,512710
Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,488520	
Відсоток дисперсії першого фактора	15,09001	
Другий фактор «Стилі міжособистісних взаємин»	Покірно-сором'язливий стиль	0,825615
	Конвенціональний стиль	0,803641
	Залежно-слухняний стиль	0,776753
	Недовірливо-скептичний стиль	0,767398
	Прямолінійно-агресивний стиль	0,758596
	Владно-лідуючий стиль	0,749172
	Незалежно-домінуючий стиль	0,739182
	Відповідально-великодушний стиль	0,688298
Відсоток дисперсії другого фактора	8,74919	

Продовження таблиці 3.3.

Третій фактор «Ціннісні орієнтації»	Сімейні цінності	0,758419
	Суспільні цінності	0,712933
	Інтелектуальні цінності	0,710996
	Фінансові цінності	0,669233
	Соціальні цінності	0,659697
	Професійні цінності	0,611907
	Духовні цінності	0,569612
	Фізичні цінності	0,556493
Відсоток дисперсії третього фактора	6,25655	
Четвертий фактор «Агресія, домінування негативних емоцій»	Спонтанність агресії	0,669471
	Анонімна агресія	0,636325
	Домінування негативних емоцій	0,628431
	Задоволення від агресії	0,606689
	Реалізація агресії	0,584380
	Схильність до відображеної агресії	0,534895
	Нездатність гальмувати агресію	0,516740
	Невміння управляти емоціями	0,486735
	Розплата за агресію	0,466436
	Схильність заражатися агресією натовпу	0,459347
	Негнучкість емоцій	0,386157
	Невміння перемикаати агресію	-0,388989
	Інтернальність в сфері невдач	-0,371669
	Інтернальність	-0,359853
Відсоток дисперсії четвертого фактора	6,03836	
П'ятий фактор «Самооцінка»	Самооцінка	0,685285
	Стресостійкість	0,540518
	Саморозуміння	0,384368
	Інтернальність	-0,487918
	Аутоагресія	-0,445850
	Самозвинувачення	-0,428663
	Інтернальність в сфері невдач	-0,387957
	Нейротизм	-0,371890
Відсоток дисперсії п'ятого фактора	4,98681	
Шостий фактор «Тривожність »	Тривожність	0,817015
	Низька фізіологічна опірність стресу	0,715737
	Страх ситуації перевірки знань	0,707449
	Страх невідповідності очікуванням оточуючих	0,592705
	Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,375791
	Самоповага	-0,490573
	Самовпевненість	-0,440127
	Соціальні цінності	-0,372024
	Схильність до домінування	-0,362859
Відсоток дисперсії шостого фактора	4,14013	

Продовження таблиці 3.3.

Сьомий фактор «Адаптивність»	Адаптація	0,846786
	Прийняття іншими	0,830578
	Самоприйняття	0,785271
	Емоційний комфорт	0,748990
	Інтернальність	0,666830
	Духовні цінності	0,355749
Відсоток дисперсії сьомого фактора	3,65489	

Перший фактор «Позитивне самоствавлення як умова досягнення успіху» відображає когнітивно-рефлексивний компонент та пояснює 15,9% загальної дисперсії. Цей фактор показує, що позитивне самоствавлення, самоповага, самовпевненість, інтерес до себе є основою для досягнення успіху в житті. Оскільки, особистість, яка живе в злагоді і довірі з собою, зазвичай, робить обдумані вчинки. Будучи самодостатньою, може самостійно розбиратися з усім, що з нею відбувається, робити правильний вибір з опорою на свій власний досвід, а не на думку інших.

Отже, діти із таким самоствавленням – впевнені у своїх можливостях, зібрані, ініціативні, творчі, прагнуть до самостійного керування власним життям, оптимістичні, не бояться ризикувати. А показник інтернальності у цьому факторі показує: діти вважають, що все, що з ними відбувається, в першу чергу залежить від їх особистісних якостей: компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей, і є закономірними наслідками їх власної діяльності.

Другий фактор у групі дітей із повних сімей теж характеризує «*Стилі міжособистісних взаємин*» та пояснює 8,7% загальної дисперсії. Проте, тут більше факторне навантаження мають: «Покірно-сором'язливий стиль», «Конвенціональний стиль» та «Залежно-слухняний стиль». Отже, у досліджуваних цієї групи міжособистісні взаємини характеризуються високим почуттям обов'язку, прагненням до співпраці з оточуючими, приязністю, потребою в допомозі та довірі з боку оточуючих, скромністю, сором'язливістю, схильністю брати на себе чужі обов'язки, гіперсоціальними настановленнями, обов'язковістю та відповідальністю.

Третій фактор «Ціннісні орієнтації» пояснює близько 6,2 % даних загальної дисперсії. Саме ціннісні орієнтації, визначають особливості і характер відносин особистості з навколишньою дійсністю, і певною мірою детермінують її поведінку. Цінності є не тільки орієнтиром життя людини, який визначає її мету і прагнення, а й виступають в якості механізму соціального контролю, регуляції, що обумовлює стресостійкість.

Очікувано, що у структурі ціннісних орієнтацій дітей із повних сімей найвагомішими виявились сімейні цінності. Отож, для них важливо значення батьківської сім'ї, контакти та міжособистісні взаємини з родичами. З іншого боку, не менш вагомими для них є інтелектуальні та фінансові цінності, які демонструють прагнення до інтелектуальної переваги, самостійності, автономності, незалежності (в тому числі матеріальної).

У склад *четвертого фактора* увійшли показники агресії та емоційних бар'єрів при спілкуванні, через що отримав назву *«Агресія, домінування негативних емоцій»*. Цей фактор відображає емоційно-вольовий компонент та пояснює 6,3 % дисперсії.

В процесі соціалізації агресія виконує ряд важливих функцій: вона звільняє дитину від страху, допомагає відстоювати свої інтереси, захищає від зовнішньої загрози, сприяє адаптації. Агресія передбачає дію напролом, грубе переслідування власних цілей, не сприйняття почуттів та емоцій інших людей. Проте вона необхідна дитині, щоб захищати свою гідність і інтереси. Відтак, можемо припускати, що в певній мірі агресія та емоційні бар'єри допомагають подоланню впливу різноманітних стресогенних чинників.

Наступний *фактор* характеризує *«Самооцінка»* та пояснює 4,9 % загальної дисперсії даних. Чим вища у дитини самооцінка, впевненість в собі і в тому, що її особистість і діяльність викликають схвалення, розуміння і повагу у інших людей, тим менша її внутрішня конфліктність, і вона є більш стійкішою до зовнішніх стресових ситуацій. Це означає, що діти-сироти з високою самооцінкою, краще справляються із стресовою ситуацією, ніж діти з низькою самооцінкою. У свою чергу, діти з низькою самооцінкою вважають себе

недостатньо здатними протистояти загрозі, вони інертніші в прийнятті превентивних заходів і вибирають тактику уникнення, а не протидії, так як не оцінюють себе, як здатних впоратись.

Шостий фактор «Тривожність» демонструє, що особиста тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів, що розцінюються людиною як небезпечні для самооцінки, самоповаги, і характеризується суб'єктивно пережитими емоціями: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамічністю в часі. Діти схильні сприймати загрозу своїй самооцінці і життєдіяльності у надто великому діапазоні ситуацій і реагувати на них дуже вираженим станом тривожності, особливо, якщо ці ситуації стосуються оцінки їх компетенцій, статусу та престижу.

Оскільки, самоствалення дитини є досить нестабільним конструктом, який чутливий до оцінки оточуючих, критики та залежить як від взаємин з однолітками, так і від взаємин з вчителями. До того ж, іноді, психолого-педагогічна безграмотність батьків, які вимагають від дитини відмінних результатів за будь-яку ціну, формує у неї тривожні очікування. Тим самим, це підсилює невпевненість, зумовлює почуття незахищеності, страх у зв'язку з прогнозованим негативним ставленням значимого дорослого.

Сьомий фактор, що пояснює 3,65 % загальної дисперсії даних отримав назву *«Адаптивність»*. Він включає в себе показники, які пояснюють адаптаційні можливості людини, стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності, які забезпечують спроможність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життєдіяльності і проявляються як у фізіологічному плані (від біохімічного рівня до рівня безумовно- та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і (найголовніше) у психологічному плані, спрямовуючи поведінку особистості. Цей фактор відображає готовність сміливо і відкрито зустрічати життєві проблеми, адаптуватись до новизни ситуації, що склалася; свідчить про

можливість дитини швидко і ефективно ліквідувати або компенсувати дію несприятливих факторів оточуючого середовища.

Отож, проведено аналіз факторних структур для групи дітей-сиріт та групи для порівняння – дітей із повних сімей (табл. 3.4.), виявлено та описано ряд спільних та відмінних факторів.

Таблиця 3.4.

Порівняння факторних структур двох досліджуваних груп

Фактор	Група дітей-сиріт	Група для порівняння – діти із повних сімей
I	«Позитивне самоствалення як засіб адаптації до стресу»	«Позитивне самоствалення як умова досягнення успіху»
II	«Стили міжособистісних взаємин»	«Стили міжособистісних взаємин»
III	«Контроль над агресією»	«Ціннісні орієнтації»
IV	«Ціннісні орієнтації»	«Агресія, домінування негативних емоцій»
V	«Тривожність як перешкода досягненню успіху»	«Самооцінка»
VI	«Самоствалення»	«Тривожність»
VII	«Схильність до домінування»	«Адаптивність»

Отож, найвагомим фактором для обох досліджуваних груп є позитивне самоствалення, проте, суттєва різниця в тому, що у групі дітей-сиріт воно виступає засобом адаптації до стресу, в той же час, у дітей з сімей – умовою досягнення успіху. Це дає підстави припускати, що для дитини із сім'ї – сім'я, родичі виступають соціальною підтримкою, орієнтують її на досягнення успіху та на реалізацію себе; натомість, діти-сироти вимушені постійно адаптуватись до нових умов, нових людей, до стресових ситуацій. До того ж, у сиріт виокремився фактор «Тривожність як перешкода досягненню успіху».

Неочікуваним виявилось, що у факторній структурі дітей-сиріт виокремився фактор «Контроль над агресією», а у дітей із сімей – «Агресія, домінування негативних емоцій», коли припускалось, що матиме місце зворотня ситуація. Мабуть, це тому, що в інтернаті не надто прийнято виражати свої емоції, самоконтроль присутній практично при всіх емоційних проявах. Діти із сімей, навпаки, із допомогою негативних емоцій досягають бажаного,

відстоюють свою позицію та інтереси, іноді використовують їх як засіб маніпуляції батьками, дорослими.

Фактор «Ціннісні орієнтації» також виділений в обох групах, однак змістове наповнення показників цінностей різне, діти із інтернату роблять акцент на соціальних цінностях, а діти із сімей – на сімейних.

В результаті факторного аналізу встановлено, що стресостійкість у дітей-сиріт зумовлюється наступними латентними факторами: першим фактором – «Позитивне самоствавлення як засіб адаптації до стресу» (факторне навантаження показника стресостійкості становить 0,234576), п'ятим – «Тривожність як перешкода досягненню успіху» (факторне навантаження становить -0,297378) та шостим – «Самоствавлення»; (факторне навантаження становить 0,326233); а в групі для порівняння (діти із повних сімей) стресостійкість зумовлена лише показниками п'ятого фактора «Самооцінка».

Тому, надалі дискримінантний аналіз проводився за змінними, які пов'язані із цими чотирма факторами («Позитивне самоствавлення як засіб адаптації до стресу», «Тривожність як перешкода досягненню успіху», «Самоствавлення», «Вплив самооцінки на стресостійкість»): «Адаптація», «Аутоагресія», «Аутосимпатія», «Екстраверсія-інтроверсія», «Емоційний комфорт», «Інтернальність в сфері досягнень», «Інтернальність в сфері невдач», «Інтернальність загальна», «Мотиви досягнення успіху», «Нейротизм», «Низька фізіологічна опірність стресу», «Очікуване ставлення від інших», «Переживання соціального стресу», «Прийняття іншими», «Проблеми і страхи у стосунках з вчителями», «Самовпевненість», «Самозвинувачення», «Самоінтерес», «Самокерівництво», «Самооцінка», «Самоповага», «Самоприйняття», «Саморозуміння», «Самоствавлення», «Ставлення інших», «Страх самовираження», «Страх ситуації перевірки знань», «Тривожність», «Фрустрація потреби в досягненні успіху».

Надалі, з метою виокремлення взаємопосьднаних психологічних чинників, які впливають на рівень стресостійкості, був застосований покроковий дискримінантний аналіз, результати якого дозволили оцінити внесок кожної

змінної у дискримінантну модель (див. дод.Д.). В якості залежної (групууючої) змінної обрано рівень стресостійкості. В якості незалежних змінних були обрані вище перелічені психологічні параметри (предиктори), які було виявлено у результаті факторного аналізу.

Отож, у результаті дискримінантного аналізу було включено 12 змінних, які найбільше впливають на стресостійкість дітей. Порівняння цих показників за критерієм Wilks' Lambda дало змогу визначити у порядку вагомості їх внесок у дискримінантну модель (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

Результати дискримінантного аналізу змінних

	Wilks' – Lambda	Partial – Lambda	F- remove - (1,205)	p-level	Toler.	1-Toler. - (R-Sqr.)
Наявність родичів	0,811508	0,718796	80,19900	0,000000	0,900049	0,099951
Екстраверсія-інтроверсія	0,598878	0,974003	5,47170	0,020289	0,877540	0,122460
Самозвинувачення	0,596806	0,977384	4,74347	0,030551	0,823958	0,176042
Самоінтерес (інтегральний показник)	0,595470	0,979577	4,27402	0,039955	0,297446	0,702554
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,594812	0,980662	4,04249	0,045678	0,755529	0,244471
Переживання соціального стресу	0,591860	0,985552	3,00528	0,084497	0,715728	0,284272
Страх ситуації перевірки знань	0,591180	0,986686	2,76620	0,097803	0,840873	0,159127
Аутосимпатія	0,591071	0,986868	2,72795	0,100136	0,620127	0,379873
Саморозуміння	0,590520	0,987789	2,53423	0,112942	0,892118	0,107883
Фрустрація потреби в досягненні успіху	0,589489	0,989517	2,17182	0,142094	0,626372	0,373628
Самоінтерес	0,587304	0,993198	1,40386	0,237450	0,509517	0,490483
Очікуване ставлення від інших	0,586914	0,993858	1,26681	0,261682	0,468029	0,531972

Примітки.: Wilks' Lambda = ,58331; F (12,205)=12,204 при p<0,0000

Окрім того, критерій Фішера демонструє відмінності між середніми значеннями змінних (кожного із факторів) для виокремлених груп. Для цього його порівнюють із табличним значенням – «контрольним» – яке наводиться в спеціальних довідкових таблицях. Для нашого випадку критерій Фішера

дорівнює 12,204. Відповідне табличне значення – 12,205. Як можна бачити, наше значення і табличне, практично однакові, а це свідчить про досить значний вплив показників.

Так, найбільшими рівнями вкладів у ступень дискримінації характеризуються змінні: Очікуване ставлення від інших (Partial – Lambda = 0,993) і Самоінтерес (Partial – Lambda = 0,993). Також, значно великим рівнем вкладу у ступень дискримінації можна охарактеризувати наступні параметри: Фрустрація потреби в досягненні успіху (Partial – Lambda = 0,989), Саморозуміння (Partial – Lambda = 0,987), Аутосимпатія (Partial – Lambda = 0,986), Страх ситуації перевірки знань (Partial – Lambda = 0,986), Переживання соціального стресу (Partial – Lambda = 0,985), Проблеми і страхи у стосунках з вчителями (Partial – Lambda = 0,980). Найменшим рівнем – наявність родичів (Partial – Lambda = 0,718).

Як зазначалося вище, за результатами дискримінантного аналізу в основну класифікаторну модель увійшло 12 змінних (*Wilks' Lambda* $\approx 0,58331$), які дискримінують (визначають) об'єкти, які відносяться до різних груп. Зокрема, можна говорити про важливість цих змінних як чинників стресостійкості. Хоча показники *Wilks' Lambda* не є найкращими, проте за результатами канонічного аналізу, добре прослідковується розподілення груп в різних площинах та їх центрів маси, рис. 3.15.

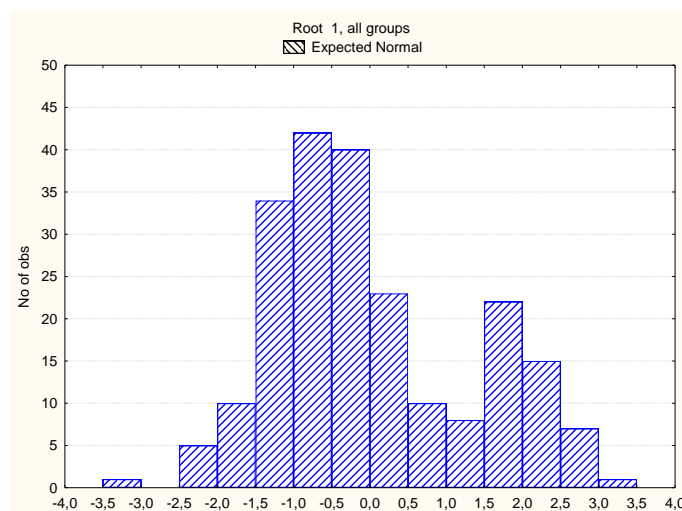

Рис. 3.15. Розподіл досліджуваних груп в просторі канонічної змінної

Як демонструє рис. 3.15., обом групам досліджуваних притаманний нормальний розподіл, зміщення між ними близько 2 одиниць в просторі канонічної змінної.

Принадгідно зазначимо, що завдання класифікації з використанням методу дискримінантного аналізу реалізується за допомогою канонічних дискримінантних функцій. Як зазначає В. Бабенко, канонічні функції дають змогу визначити відмінність між двома сукупностями об'єктів на основі міри відмінностей між типовими характеристиками кожної групи [13].

Отже, координати центроїдів для групи дітей-сиріт і групи для порівняння (діти із повних сімей) дозволяють інтерпретувати канонічну функцію відносно ролі в класифікації. На від'ємному полюсі знаходиться центроїд для групи дітей із повних сімей, на позитивному – центроїд для групи дітей-сиріт (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

Функції в центроїдах досліджуваних груп

Means of Canonical Variables (Spreadsheet 1.sta)	
	Root 1
Діти-сироти	0,739376
Діти із повних сімей	-0,957298

В таблиці 3.6. наведено нестандартизовані (актуальні) і стандартизовані (нормовані) коефіцієнти дискримінантних змінних. Коефіцієнт в нестандартизованій формі дає інформацію про абсолютний вклад даної змінної у значення дискримінаційної функції, натомість стандартизовані коефіцієнти відображають відносний вклад змінної, незалежний від одиниці виміру.

Нормовані коефіцієнти канонічної дискримінантної функції дозволяють визначити співвідношення вкладу змінних у результат функції, їх вагу у класифікації стресостійкості. З найбільшим вкладом у канонічну функцію входять змінні «Наявність родичів» та «Самоінтерес»: чим більші значення цих змінних, тим більше значення функції.

Таблиця 3.6.

**Не стандартизовані (актуальні) і стандартизовані (нормовані)
коефіцієнти дискримінантних змінних.**

	Raw Coefficients	Standardized Coefficients
Наявність родичів	-2,29503	-0,865905
Екстраверсія-інтроверсія	-0,07857	-0,266639
Страх ситуації перевірки знань	0,13335	0,194931
Очікуване ставлення від інших	-0,07738	-0,177459
Переживання соціального стресу	-0,10364	-0,220102
Самозвинувачення	0,07311	0,256652
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,20642	0,247842
Саморозуміння	0,13290	0,181243
Аутосимпатія	0,07251	0,225436
Самоінтерес (інтегральний показник)	-0,25350	-0,405929
Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,11431	-0,200412
Самоінтерес	0,10788	0,178985
Constant	2,54223	
Eigenval	0,71436	0,714356
Cum.Prop	1,00000	1,000000

Також застосований дискримінантний аналіз отриманих даних дозволив підтвердити достовірність групової класифікації досліджуваних, за цими психологічними показниками.

Таблиця 3.7.

Класифікаційна матриця для двох досліджуваних груп

Групи	Відсоток коректності (%)	Діти-сироти	Діти із повних сімей
		p=,56422	p=,43578
Діти-сироти	73,98374	91	32
Діти із повних сімей	89,47369	10	85
Загальна кількість	80,73395	101	117

Як можна бачити з таблиці 3.7., відповідність співвіднесення досліджуваних до групи дітей-сиріт забезпечується у 73,9 % випадках (похибка класифікації 26,1 %). Коректність віднесення досліджуваних до групи дітей із повних сімей становить 89,4 % (похибка класифікації 10,6%). Загальний

відсоток коректності класифікації становить 80,7% (похибка класифікації – 21,3%), що свідчить про досить високу достовірність поділу осіб на групи за рівнем стресостійкості.

Отож, отримані результати дають змогу зробити проміжні висновки про значення психологічних чинників у детермінації стресостійкості дітей-сиріт. Хоча дискримінантний аналіз як метод не простежує прямого впливу однієї ознаки на іншу, встановлені ним детермінанти здійсненої класифікації вказують на важливу роль цього показника у забезпеченні досліджуваного явища. Отож, методом покрокового дискримінантного аналізу виявлено, що найбільше значення у запропонованій класифікації мають наявність родичів, екстраверсія-інтроверсія, самозвинувачення, самоінтерес, проблеми і страхи у стосунках з вчителями, переживання соціального стресу, страх ситуації перевірки знань, аутосимпатія, саморозуміння, фрустрація потреби в досягненні успіху, очікуване ставлення від інших. Вслід, проаналізуємо отримані результати у їх психологічному контексті.

Наявність родичів у дослідженні виступає тим дескриптором, який забезпечує соціальну підтримку. Адже, соціальні взаємини відіграють величезну роль в житті кожної людини і багато досліджень було присвячено впливу соціально-психологічної підтримки на психічне здоров'я людини, яка часто включає в себе розгалужену систему соціальних зв'язків, сім'ю, близьких родичів, друзів, членство в різноманітних організаціях, церковних спільнотах та інші формальні і неформальні зв'язки. Така соціальна мережа забезпечує природні канали допомоги у важких життєвих ситуаціях, вона включає емоційно значущих людей, з якими дитина регулярно спілкується, і на яких може покластися у разі необхідності, зазвичай для задоволення потреби у регулярному дружньому спілкуванні, підтримці. Відомо, що зв'язок між батьками і дітьми у вітчизняній культурі і нашій ментальності є надзвичайно тісним та включає в себе емоційну близькість, практичну й інформаційну допомогу. Власне, допомога рідних і близьких дозволяє зменшити рівень тривоги, почуття самотності, позбавляє страхів, навіть, якщо вона набуває

простої, примітивної форми – «присутність поряд». А усвідомлення того, що є до кого звернутися в разі потреби чи проблем, надає почуття впевненості і відчуття опори. Близькі родичі та друзі завжди готові віддати свою турботу та підтримку, що в свою чергу допомагає пережити сильні потрясіння. Чим самотніша та ізольованіша людина, тим більше вона схильна до стресу. Саме тому, підтримка сім'ї може розглядатися як механізм, що знижує негативні наслідки стресу, а іноді його навіть не допускає, і тим самим впливає на стресостійкість.

Екстреверсія-інтроверсія входить у систему детермінації стресостійкості. Вважається, що за рахунок підвищеної включеності екстравертів в різні види соціальної взаємодії, вони більш стресостійкі. Адже, така включеність може істотно знижувати у них деякі стрес-прояви, надавати їм як соціальну підтримку від цих взаємодій, так і ресурси стресостійкості. Із інтровертами – зворотня ситуація, їх домінуюча орієнтація на власний внутрішній світ (норми, правила, «копання в собі»), може бути стресором, а це лише знижуватиме опірність та стресостійкість.

Виявлені показники: «Самоінтерес», «Аутосимпатія», «Саморозуміння», «Самозвинувачення» та «Очікуване ставлення від інших» – є складовими самоствавлення. З огляду на це, можна стверджувати, що самоствавлення дитини визначає її стресостійкість та виступає важливим регулятором поведінки. Адже, самоствавлення базується на порівнянні власних досягнень з соціальними стандартами, на оцінці власної ефективності в досягненні поставлених цілей, успіхами і оцінками інших [167]. Як вказує у своїх дослідженнях А. Корнілова «...позитивне, стійке самоствавлення лежить в основі віри людини в свої можливості, сприяє самостійності, енергійності, пов'язане з готовністю до ризику, обумовлює оптимізм щодо очікування успішності своїх дій в ситуації невизначеності» [95]. Тобто, можна припускати, що, якщо у дитини-сироти негативне самоствавлення, відповідно знижуватиметься її стресостійкість, і навпаки. Власне, позитивне ставлення до себе і дія щодо себе (самодетермінація), віра в себе, допомагатиме дитині-сироті протистояти

психологічній відчуженості від свого «Я», витримувати значне психоемоційне напруження, протидіяти різноманітним стресорам та сприятиме актуалізації ресурсів.

В результаті аналізу виявлено, що у систему детермінації стресостійкості дітей включено: «Проблеми і страхи у стосунках з вчителями», «Переживання соціального стресу», «Страх ситуації перевірки знань», «Фрустрація потреби в досягненні успіху», які відображають шкільну тривожність.

Шкільні роки для одних дітей проходять як спілкування з різними людьми, здобуття знань, залучення до суспільної діяльності і загалом носять позитивний характер. Для інших – це дуже складне і багатоетапне випробування, яке вимагає зміни себе чи оточення, до якого потрібно адаптуватись. Така атмосфера (негативні або несправедливі оцінки школярів, надлишкові вимоги, навчальне навантаження, відсутність позитивних стимулів у навчанні) призводить до переживання соціального стресу, загальної тривожності, страху самовираження, страху ситуації перевірки знань. Логічно, що несприятливий шкільний емоційний фон, який не дозволяє дитині реалізувати свої потреби в досягненні успіху, високого результату, відображається на її стресостійкості. А переживання дитиною страхів, особливо в ситуаціях перевірки знань, досягнень, і орієнтація на думку значущих інших (вчителів) в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, лише підвищує цю тривогу [219]. І тут має місце парадокс: замість того, щоб вправлятись в діяльності, удосконалювати себе, дитина боїться робити будь-які дії, щоб не бути негативно оціненою. Будучи стурбованою тим, що можна бути осудженою і оціненою іншими людьми як некомпетентна, незграбна, і цей страх отримання негативного ярлика породжує сильний емоційний стрес, що значно заважає удосконаленню. Постійне очікування негативних оцінок, може знижувати рівень стресостійкості дитини.

3.3. Узагальнена емпірична модель психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт

Наступним кроком у вивченні психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт із закладів інтернатного типу стало використання методу множинного регресійного аналізу для визначення найбільш суттєвих психологічних чинників стресостійкості. Процедура множинної регресії даних проводилась для двох груп досліджуваних: діти-сироти та діти із повних сімей.

В якості незалежних змінних використовувалися отримані в результаті дискримінантного аналізу психологічні показники. В якості залежної змінної обрано стресостійкість. Як алгоритм включення незалежних змінних (предикторів) до рівняння регресії було обрано метод одномоментного відбору.

Додатковою умовою коректності використання множинного лінійного регресійного аналізу (нормальність розподілу, лінійність) є відсутність мультиколінеарності – тобто наявності сильних кореляційних зв'язків між незалежними змінними.

Підкреслимо, що в регресійному аналізі нами обрано стандартизовані коефіцієнти регресії, які відповідають меті дослідження та дозволяють зіставити між собою загальний ступінь впливу кожної з незалежних змінних на залежну змінну. На відміну від стандартизованих коефіцієнтів, не стандартизовані показують, на скільки змінюється залежна змінна у разі зміни відповідної незалежної змінної на одиницю, тому було обрано саме стандартизовані.

Основним параметром оцінки якості одержуваних регресійних моделей є стандартизовані коефіцієнти R (*коефіцієнт множинної кореляції*), та R^2 (*коефіцієнт множинної детермінації*). « R » коефіцієнт використовується для визначення того, якою мірою залежна змінна пов'язана з сукупністю незалежних змінних, та яка статистична значимість цього взаємозв'язку. Змістовно R^2 являє собою відсоток дисперсії залежної змінної, що пояснює включення в модель незалежної змінної. Зважаючи на це, цей критерій є більш наочним, тому він обраний для опису результатів дослідження. В ідеальному випадку залежна змінна

повністю пояснюється обраним набором предикторів, R^2 дорівнює 1, тобто 100% варіативності залежної змінної обумовлює незалежну змінну.

Спершу процедура множинної регресії даних проводилась для двох досліджуваних груп, з метою виявлення впливу чинників на стресостійкість дітей підліткового віку загалом.

Таблиця 3.8.

Результати множинної регресії в обох групах досліджуваних

All Groups Regression Summary for Dependent Variable: CT1 (Spreadsheet1.sta) R= ,70716777 R ² = ,50008626 Adjusted R ² = ,47082301 F(12,205)=17,089 p<0,0000 Std.Error of estimate: 3,5648						
	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(205)	p-level
Intercept			34,32132	3,506650	9,78750	0,000000
Наявність родичів	0,433005	0,053012	4,71597	0,577370	8,16802	0,000000
Самооцінка	0,359858	0,062657	0,18164	0,031626	5,74327	0,000000
Прийняття іншими	0,174435	0,064147	0,09033	0,033218	2,71928	0,007103
Аутосимпатія	0,136957	0,078660	0,21463	0,123273	1,74111	0,083164
Фрустрація потреби в досягненні успіху	0,063100	0,053487	0,17675	0,149826	1,17973	0,239475
Екстраверсія-інтроверсія	-0,170838	0,053527	-0,24441	0,076579	-3,19160	0,001637
Нейротизм	-0,105170	0,062615	-0,12888	0,076732	-1,67962	0,094555
Самоприйняття	-0,105704	0,079141	-0,30966	0,231847	-1,33564	0,183149
Самокерівництво	-0,090563	0,059433	-0,33464	0,219613	-1,52377	0,129106
Самоповага	-0,086877	0,068392	-0,12961	0,102032	-1,27028	0,205425
Інтернальність	-0,074794	0,065324	-0,04971	0,043418	-1,14498	0,253552
Страх ситуації перевірки знань	-0,071009	0,053839	-0,23189	0,175820	-1,31892	0,188666

Отже, стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з предикторів. Цей рівень становить для змінної «Наявність родичів» $\beta=0,433$ ($p<0,000$), для змінної «Самооцінка» $\beta=0,359$ ($p<0,000$), для змінної «Прийняття іншими» $\beta=0,174$ ($p<0,007$), для змінної «Екстраверсія-інтроверсія» $\beta= - 0,170$ ($p<0,001$).

Показник «Наявність родичів». Значення коефіцієнта детермінації дорівнює 0,433. Це свідчить про те, що частка дисперсії залежної змінної, поясненна регресією складає 43% (див. табл.3.8.), коефіцієнт Фішера $F=17,089$ при рівні значущості $p < 0,0000$. Отже, найпотужніший внесок у визначення стресостійкості дітей здійснює наявність родичів (не обов'язково батьків, це

можуть бути: брати, сестри, бабусі, дідусі, тітки...), які забезпечують підтримку в різних сферах життєдіяльності. Відомо, що саме сім'я є первинним середовищем формування особистості. У сучасному суспільстві є сім'ї, які допомагають індивідуальному розвитку дитини, забезпечують емоційну близькість, любов, тепло, прийняття, розуміння... Однак, є багато інших сімей, в яких діти не тільки без нагляду, але і опиняються в антисоціальному, криміногенному середовищі, яке і визначає їх розвиток. Частіше всього діти із таких сімей потрапляють в установи державного піклування – дитячі будинки та школи-інтернати. Проте, навіть потрапивши в закриті заклади, вони вирізняються вищою стресостійкістю. В приклад цьому, може бути те, на чому часто наголошують сироти-випускниками, що їм найболючіше було пережити день коли до когось із дітей приходили родичі (нехай навіть дуже далекі), чи коли, когось із дітей забирали на вихідні, свята. Вони тоді особливо гостро переживали почуття самотності та потребу в комусь. Отож, сам факт наявності рідних, немає значення яких, навіть і неблагополучних, навіть дуже далеких, створює у дитини почуття захищеності і допомагає долати різноманітні стресогенні ситуації, сприяє підвищенню рівня стресостійкості.

Сім'я це основа почуття захищеності. Це почуття розвивається на основі прив'язаності, – в результаті у дитини створюється або не створюється почуття тривоги, впевненості, захищеності, оскільки сім'я забезпечує безпеку дитини при її взаємодії з зовнішнім світом. Це почуття захищеності, необхідне дитині при дослідженні навколишнього світу, і на основі цього дитина навчається адекватно реагувати на ті чи інші ситуації. До того ж, дитина копіює поведінку рідних та близьких, що в підсумку є одним з необхідних елементів особистості – ідентифікації. Приклад поведінки рідних виступає як модель реакції в стресовій ситуації.

В певних випадках наявність рідних та близьких може виступати як гарантія забезпеченого майбутнього, впевненість в завтрашньому дні та всебічна підтримка, що значно підвищує стресостійкість дітей.

Дещо менший вплив на стресостійкість має показник «Самооцінка». Значення коефіцієнта детермінації дорівнює 0,359. Це свідчить про те, що частка дисперсії залежної змінної, пояснена регресією складає близько 36 % (див. табл.3.7.). Самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності й позитивного ставлення до всього того, що входить у сферу його «Я». Самооцінка проявляється у свідомих судженнях індивіда, у яких він намагається сформулювати свою значущість.

Варто особливо підкреслити, що самооцінка, незалежно від того, чи лежать у її основі власні судження індивіда про себе або інтерпретації суджень інших людей, індивідуальні ідеали або культурно задані стандарти, завжди носить суб'єктивний характер. Позитивне самосприйняття можна прирівняти з позитивним самоставленням, самоповагою, відчуттям власної цінності.

Розглядаючи вплив самооцінки на стресостійкість, можна сказати, що низька самооцінка знижуватиме стресостійкість. Адже, дитина із низькою самооцінкою є чутливою до критики з боку оточуючих, частіше переживає страх, тривогу, невпевненість у своїх силах та більше піддається негативному впливу стресорів. Висока ж самооцінка, правильне ставлення до себе, реальна оцінка своїх можливостей, умінь та здібностей допомагає розумно розподілити сили, ставити перед собою досяжні цілі та завдання, дозволяє дитині бути впевненою у собі, наполегливою і в міру самокритичною, що, в свою чергу, забезпечує душевну рівновагу та високу стресостійкість.

Не менш вагомий внесок у регресійну модель робить показник «Прийняття іншими», який відображає потребу дітей в спілкуванні, в емоційних контактах, прагненні бути серед людей, вступати в соціальні взаємини. По-суті, це зацікавленість у встановленні, підтримці та відновленні позитивних взаємин з іншими людьми. Можна припускати, що таке бажання людини бути в оточенні інших посилюється в стресових ситуаціях, які оцінюються нею як загрозові її благополуччю. Блокування реалізації такої потреби може викликати почуття самотності, відкинутості, при цьому ще більше породжуватиме й ускладнюватиме стрес. Висока потреба бути прийнятим у суспільстві інших людей та приймати їх

самому є дуже важливою для психологічної та соціальної адаптації людини. Досвід, який набувається при спілкуванні з іншими особами, дозволяє співставляти свої проблеми із проблемами інших, що опинилися в стресовій ситуації, та впливає на первинну когнітивну оцінку власної стресової ситуації, гармонізуючи її, роблячи більш адекватною. Отже, прийняття – це не пасивний акт, а активність, пов'язана з пошуком форм співіснування, позитивних аспектів, нових можливостей, усвідомленням життєвих уроків. Таким чином, прийняття заключається в пошуку соціальної підтримки, яка рятує від безпорадної, самотійної боротьби та страждань, позбавляє від страхів і дозволяє спокійно переносити як ситуації невизначеності, так і стресові. Фактично, прийняття припиняє протидію та боротьбу, на яку витрачається багато сил і, звільняючись, вони стають внутрішнім ресурсом розвитку та змін. Окрім того, дитина чіткіше усвідомлює, що є досить широкий вибір осіб, готових на співчуття та допомогу. Це вже само по собі підвищує почуття впевненості та захищеності, підвищує стресостійкість та допомагає зменшити негативні емоції.

Дана регресійна модель показує, що на стресостійкість дітей негативно впливає показник «Екстраверсія-інтроверсія». Це може бути обумовлено тим, що високі показники за цією шкалою свідчать про екстраверсію, яка впливає на зниження стресостійкості, а низькі – інтроверсію, що підвищує. Відомо, що екстраверт, в порівнянні з інтровертом, важче виробляє умовні рефлекси, володіє більшою терпимістю до болю, але меншою терпимістю до сенсорної депривації, унаслідок чого не переносить монотонності. Типовими поведінковими проявами екстраверта є товариськість, імпульсивність, недостатній самоконтроль, відвертість у почуттях. Він життєрадісний, упевнений в собі, прагне до лідерства, має багато друзів, любить розваги, дотепний, не завжди обов'язковий. Відповідно, він більш чутливий до стресової ситуації і гостро, нестримано реагує на неї. Хоча, у нього наявна велика кількість соціальних і міжособистісних зв'язків, які можуть забезпечувати як підтримку, що сприятиме стресостійкості, так і, одночасно, виступати стресогенними чинниками, які, навпаки знижуватимуть стресостійкість.

На противагу, інтроверт часто занурений в себе, зазнає труднощів при встановленні контактів із людьми та адаптації до оточення. Хоча, в більшості випадків інтроверт спокійний, урівноважений, стійкий, миролюбний, його дії продумані і раціональні. Інтроверт дотримується звичного життєвого порядку, не любить спонтанності та надмірних хвилювань. Він строго контролює свої почуття і рідко дає їм вияв, йому властива емоційна стійкість.

Надалі регресійний аналіз проводився окремо для кожної із досліджуваних груп, адже лише так, можна виявити, які саме психологічні чинники впливають на стресостійкість саме дітей-сиріт.

Отже, в результаті проведення процедури множинної регресії даних, отриманих в групі досліджуваних дітей-сиріт, було виокремлено 5 вагомих чинників. (див. дод.Е.2.). Отримана регресійна модель пояснює 67% дисперсії. Коефіцієнт множинної кореляції ($R=0,8222$), який визначає ступінь залежності між психологічними параметрами та рівнем стресостійкості, є достатньо статистично значущим. Високе значення коефіцієнта кореляції та детермінації свідчить, що дана залежність є достатньо закономірною. Показник значимості F свідчить, що результати оцінювання є достатньо достовірними.

Згідно з даними регресійної моделі психологічних чинників, що детермінують рівень стресостійкості, найбільш значущими (виходячи з значень коефіцієнтів регресії) є внесок таких показників: *«Наявність родичів»*, *«Самооцінка»*, *«Самокерівництво»*, *«Прийняття іншими»* та *«Проблеми та страхи у стосунках із вчителями»*. Результати регресійного аналізу відображені у таблиці 3.9.

Отож, стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з предикторів. Цей рівень становить для змінної *«Наявність родичів»* $\beta=0,634$ ($p<0,000$), для змінної *«Самооцінка»* $\beta=0,331$ ($p<0,000$), для змінної *«Прийняття іншими»* $\beta=0,171$ ($p<0,027$), для змінної *«Самокерівництво»* $\beta= - 0,152$ ($p<0,033$), для змінної *«Проблеми і страхи у стосунках з вчителями»* $\beta= - 0,144$ ($p<0,028$).

Отож, виявлено, що на стресостійкість дітей-сиріт позитивно впливають такі чинники, як: наявність родичів, самооцінка, прийняття іншими, що були проаналізовані вище. Тому, доречно зупинитись на аналізі інших двох виявлених чинників.

Таблиця 3.9.

Результати множинної регресії в групі дітей-сиріт

Стс=дс Regression Summary for Dependent Variable: CT1 (Spreadsheet1.sta) R= ,82221029 R ² = ,67602976 Adjusted R ² = ,63061337 F(15,107)=14,885 p<0,0000 Std.Error of estimate: 2,8813						
	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(107)	p-level
Intercept			35,96836	3,405432	10,56206	0,000000
Наявність родичів	0,634740	0,061393	5,99403	0,579748	10,33904	0,000000
Самооцінка	0,331348	0,079024	0,15433	0,036807	4,19300	0,000057
Прийняття іншими	0,171788	0,076809	0,08952	0,040026	2,23655	0,027390
Самоставлення	0,127348	0,113670	0,12194	0,108840	1,12033	0,265082
Самовпевненість	0,122470	0,080496	0,34364	0,225868	1,52144	0,131099
Переживання соціального стресу	0,085815	0,060822	0,19712	0,139712	1,41092	0,161170
Самокерівництво	-0,152642	0,070901	-0,53397	0,248026	-2,15288	0,033575
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	-0,144914	0,065225	-0,56618	0,254836	-2,22176	0,028405
Самоприйняття	-0,114170	0,085316	-0,05591	0,041779	-1,33820	0,183670
Самозвинувачення	-0,117209	0,071335	-0,33683	0,205001	-1,64306	0,103305
Самоповага	-0,126570	0,092583	-0,17366	0,127031	-1,36709	0,174461
Екстраверсія- інтроверсія	-0,104299	0,063741	-0,13578	0,082977	-1,63631	0,104714
Нейротизм	-0,097618	0,079537	-0,10876	0,088618	-1,22733	0,222392
Страх ситуації перевірки знань	-0,092415	0,064062	-0,31358	0,217374	-1,44259	0,152057
Мотив досягнення успіху	-0,068073	0,061485	-0,67403	0,608795	-1,10715	0,270714

Показник *«Самокерівництво»* це управління власною психічною активністю в різноманітних формах її прояву: спілкуванні, поведінці, діяльності, переживаннях, що виявляється в цілеспрямованих змінах, мету яких визначає сама дитина-сирота. Як творчий процес, самокерівництво пов'язане зі створенням чогось нового, зустріччю з незвичною ситуацією чи суперечністю, з необхідністю постановки нових цілей, пошуком нових рішень і засобів досягнення цілей, що вимагає адаптації та гнучкості. А це, у свою чергу, підсилює тривогу та знижує стресостійкість.

Показник *«Проблеми і страхи у стосунках з вчителями»*. Відсутність стабільно важливої фігури у дітей-сиріт, їх безумовного прийняття нею, викликає необхідність постійно пристосовуватися і заслужувати хороше ставлення у змінних людей (персоналу інтернату), що призводить до зниження активного ставлення до життя. В силу того, що спілкування дітей-сиріт відбувається із обмеженим колом дорослими, переважно із вчителями і вихователями, а дефіцит спілкування із дорослим породжує ряд проблем, які знижують їх стресостійкість. Особа вчителя та вихователя для дитини-сироти стає над цінністю, тому, вона намагається подобатися, заслужити персональну увагу, схвалення. Діти-сироти, охоче приймаються за виконання будь-яких завдань, даних учителем, проте, часто не можуть з ними впоратися, і зазнають при цьому зауважень та критики, на яку вони боляче, агресивно та гостро реагують. Власне, О. Белобрикіна встановила, що використання педагогами у переважній кількості оціночних суджень та критики призводить до зниження рівня самооцінки, порушує характер диференціації та підвищує рівень тривожності у більшості дітей, що спричиняє нестачу знань про свої можливості, надалі проявляється пасивною життєвою позицією у вирішенні соціальних ситуацій, нездатності залучити власні ресурси для їх вирішення [19, с. 40].

Загалом, така гіпермотивація спілкування з дорослими приховує дефекти у розвитку безпідставної саморегуляції у дітей, виражається у невмінні самостійно планувати і контролювати свої дії. Іншим аспектом є те, що діти-сироти, які виховуються в інтернатних закладах постійно знаходяться в

оточенні одних і тих самих вражень, у одних і тих самих комунікативних ситуаціях, одних і тих самих педагогічних впливах. В цьому таїється небезпека отримання дітьми вузьких, збіднених уявлень про навколишню дійсність, а відсутність моделей подолання різноманітних стресових ситуацій негативно впливає на рівень їх стресостійкості.

Загальна оцінка якості регресійної моделі здійснювалася за результатами перевірки «залишків» на нормальність розподілу за допомогою критерію Колмогорова-Смірнова (K-S).

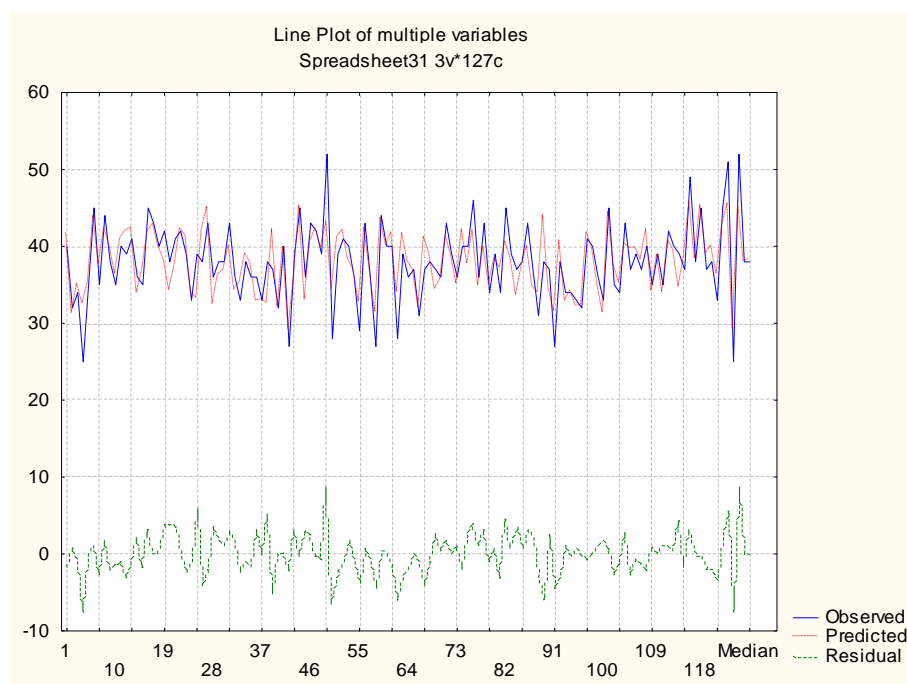

Рис. 3.16. Перевірка залишків регресійної моделі

Як можна бачити на рис. 3.16., залишком спостережуваної змінної (Residual) є різниця між цим спостережуваним значенням (Observed) та оцінкою значення досліджуваної величини (Predicted).

Отож, результати перевірки «залишків» регресійного аналізу дають підстави стверджувати, що модель є досить коректною, оскільки коефіцієнт Колмогорова-Смірнова (K-S) дорівнює 0,04574, $p = 0,1940$, що перевищує 0,05 ($p > 0,05$).

Отже, рівняння є таким: $Y=0,634$ наявність родичів $+0,331$ самооцінка $+0,171$ прийняття іншими $-0,152$ самокерівництво $-0,144$ проблеми і страхи у стосунках із вчителями.

В результаті проведення процедури множинної регресії даних, отриманих в групі досліджуваних для порівняння, було виокремлено лише 2 вагомні чинники (див. дод. Е.3.). Коефіцієнт множинної кореляції R складає 0,608461 коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,370225 коефіцієнт Фішера F – 6,319598 при рівні значущості $p < 0,000002$ (див. табл. 3.10.) Хоча сукупною дією психологічних показників (предикторів) визначається не дуже великий відсоток дисперсії стресостійкості дітей із сімей, лише 37 %, тим не менше значущість коефіцієнтів регресії дозволяє розглядати визначені змінні як чинники, що впливають на стресостійкість. Слід лише додати, що визначені змінні моделі, зважаючи на складність феномену стресостійкості особистості, а отже, і їх полідетермінованість, не можуть відігравати роль єдиних чинників стресостійкості, вони діють разом з іншими, не врахованими в цій моделі. До того ж, у цій дисертаційній роботі акцент зроблено на чинниках, актуальних саме для дітей-сиріт. Тому, абсолютно обґрунтовано те, що модель для дітей із повних сімей пояснює лише 37% даних.

Найпотужніший внесок у визначення стресостійкості дітей із повних сімей здійснює самооцінка $\beta=0,512$ ($p<0,000$), дещо менший внесок має самозвинувачення (від'ємне) $\beta= - 0,197$ ($p<0,048$). Вплив самооцінки на стресостійкість обґрунтовано вище.

В свою чергу, самозвинувачення, як індикатор відсутності аутосимпатії, проявляється негативними емоціями спрямованими на себе; тенденція до переживання власних провин у конфліктних ситуаціях, часто через надмірну відповідальність, що супроводжується внутрішнім напруженням, відчуттям неможливості задовольнити основні потреби. Це може бути зумовлено тим, що батьки ставлять надто високі вимоги до дитини, і неможливість відповідати еталону призводить дитину до постійного самозвинувачення, що негативно впливає на її стресостійкість.

Таблиця 3.10.

Результати множинної регресії в групі дітей із повних сімей

Стс=пс Regression Summary for Dependent Variable: CT1 (Spreadsheet1.sta) R= ,60846146 R ² = ,37022534 Adjusted R ² = ,31164166 F(8,86)=6,3196 p<,00000 Std.Error of estimate: 4,0259						
	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(86)	p-level
Intercept			34,83955	4,877703	7,14261	0,000000
Самооцінка	0,512230	0,101930	0,28188	0,056092	5,02529	0,000003
Фрустрація досягнення успіху	0,174210	0,094318	0,46568	0,252121	1,84705	0,068178
Аутоагресія	0,142941	0,093076	0,51166	0,333171	1,53574	0,128274
Прийняття іншими	0,124457	0,097588	0,06086	0,047719	1,27533	0,205628
Самозвинувачення	-0,197970	0,098885	-0,58483	0,292117	-2,00202	0,048433
Екстраверсія-інтроверсія	-0,184299	0,094496	-0,29399	0,150736	-1,95034	0,054392
Самоповага	-0,183535	0,095616	-0,29518	0,153779	-1,91949	0,058238
Нейротизм	-0,116486	0,093461	-0,16013	0,128479	-1,24636	0,216015

Отже, аналізуючи виявлені у результаті регресійного аналізу показники, встановлено, що спільним чинником для обох досліджуваних груп є самооцінка (див.табл. 3.11.). Можна говорити, що вона як компонент самосвідомості, включає поряд із знаннями про себе оцінку особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей, є особливістю всіх дітей, в незалежності від наявності батьків, рідних, факту сирітства.

І. Кон, А. Прихожан, М. Боришевський, Є. Савонько відзначаючи значимість самооцінки, вказують, що її формування відбувається в діяльності й міжособистісній взаємодії, підкреслюють, що самооцінка визначає соціальну адаптацію особистості, і є регулятором поведінки й діяльності [25; 91; 177; 197]. А це, у свою чергу, впливає на рівень домагань та цілі, до яких прагне особистість. Фактично, самооцінка із суб'єктивного фактора перетворюється на об'єктивний регулятор поведінки і діяльності особистості, індивід починає розуміти свій зв'язок з іншими людьми, відмінність від них, місце, яке він посідає

в суспільстві, з'являється здатність учитися в інших і впливати на інших, бути прийнятим іншим.

Таблиця 3.11.

**Порівняння значимих чинників стресостійкості
в двох досліджуваних групах**

Чинники особистісної стресостійкості	
<i>Діти-сироти</i>	<i>Діти із повних сімей</i>
Наявність підтримки близького оточення	Самозвинувачення
Самооцінка	
Прийняття іншими	
Самокерування	
Емоційний фон у взаєминах з учителями	

Природна людська потреба: бути прийнятим, визнаним, об'єктивно оціненим. Людина бажає, щоб її приймали у будь-кому стані, у кожному прояві, з визначенням усіх наявних чеснот, поблажливостю до недоліків. Прийняття оточуючими дитини незалежно від її реальної поведінки, властивостей характеру і т. ін. спричиняє своєрідну систему її образу-Я. Прийняття означає безумовне позитивне ставлення до дитини незалежно від того тішить вона дорослих у даний момент чи ні. Адже, для людини має цінність лише те, що пережито в почуттях. І незалежно від того, наскільки дитина є визнана в колі ровесників, друзів, вчителів – у нього формується відповідне ставлення до себе, як до особистості.

Оцінюючи себе, свої можливості, дитина приймає до уваги рівень свого інтелекту та грані характеру, керованість емоційно-вольовими процесами та здатність викликати повагу у людей, власну зовнішність та авторитет у колективі, вміння та творчі прояви. Якщо дитина наділена непривабливою зовнішністю, фізичними вадами, є соціально неадекватною, то при взаємодії з соціумом вона постійно зазнає негативних реакцій оточуючих, які її супроводжують.

Якщо в дитини стійка адекватна самооцінка, і вона перебуває в умовах, які сприяють задоволенню її потреб у самоутвердженні, то моральна саморегуляція її поведінки проходить сама собою, непомітно. Тоді, у неї розвивається вміння керувати своїми емоціями, контролювати себе і організувати свою поведінку відповідно до умов життєдіяльності. В умовах, де дитина постійно стикається з недооцінкою її можливостей, обмеженням самостійності, порушенням гідності з боку дорослих, то поведінкові реакції вона значно змінює. Умови можуть ставати руйнівним фактором саморегуляції, знижувати рівень впевненості дитини в собі, зменшувати ініціативність, і перетворювати її у виконавця влади іншого. Саморегуляція стає вузько-ситуативною, можливості дитини при цьому знижуються [123]. Отож, самооцінка не вибирається дитиною довільно, а визначається умовами її життя – вона завжди об'єктивно зумовлена і адекватна обставинам.

У дітей з низькою самооцінкою виникають труднощі із створенням образу себе, свого-Я. Такі особи не знають точно, де їх слабкі, а де сильні сторони, і сприймають себе дуже суперечливо, постійно сумніваються в собі, у своїх здібностях, панічно бояться невдачі, тому ставлять цілі свідомо нижче своїх можливостей. Вони схильні генералізувати (узагальнювати) свої слабкі сторони, що призводить до негативної самооцінки себе в цілому. Іноді це виливається в виражену самокритику аж до ненависті до самих себе, а сумніви заважають їм досягати своїх цілей, відстоювати свої інтереси.

В умовах, коли самооцінка не знаходить опори і підтримки в соціумі (в першу чергу у дорослого), коли оцінка дитини іншими постійно низька, занижена, блокується реалізація однієї з фундаментальних потреб – потреби в повазі – розвивається різке почуття особистісного дискомфорту. Дитина не може перебувати постійно в стані гострого дискомфорту і дистресу, не може не шукати виходу з ситуації, що склалася. Ці діти прагнуть успіху, але бояться і чекають невдачі. Тривога і страх невдачі відволікають їх від концентрації на завданні і тим самим вносять свій вклад в дану проблему. У разі невдачі вони звинувачують себе «у всіх гріхах», їх самооцінка ще більше знижується, часом

аж до почуття повної своєї нікчемності, і тоді вони більше уваги приділяють виправленню помилок, замість розвитку своїх сильних сторін. Відповідно, низька самооцінка негативно впливає на особистісну стресостійкість.

Діти з високою самооцінкою оцінюють себе в цілому позитивно і переконані в тому, що вони подобаються іншим. В своїй поведінці і планах націлені в основному на те, чого хочуть досягти, і не концентруються на тому, чого не зможуть реалізувати. Причини своїх невдач вони вбачають у зовнішніх факторах, а не в самих собі, тому такі діти впевнено ідуть до своєї мети.

Отже, узагальнення результатів регресійного аналізу дозволило визначити психологічні чинники особистісної стресостійкості дітей-сиріт: самооцінка, самокерування, прийняття іншими, підтримка близького оточення, емоційний фон у взаєминах із вчителями та охарактеризувати особливості їхнього впливу, як такого, що підвищує чи знижує рівень стресостійкості саме дітей-сиріт. Отримані результати постали основою для побудови моделі психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт, що зображено на рис.3.17.

Особистісну стресостійкість дітей-сиріт *підвищують*: висока самооцінка (адекватне ставлення до себе, реальна оцінка своїх можливостей, умінь та здібностей, упевненість у собі); високий рівень здатності до самокерування (спроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку і керувати ними, самодисципліна, самоконтроль, саморефлексія); прийняття іншими (задоволення потреби в прийнятті, в емоційних контактах); позитивний емоційний фон у взаєминах з учителями (відсутність страхів і тривоги в спілкуванні з ними); підтримка близького оточення (високий рівень довіри до осіб, які допомагають у розв'язанні різноманітних життєвих проблем та надають психологічну підтримку).

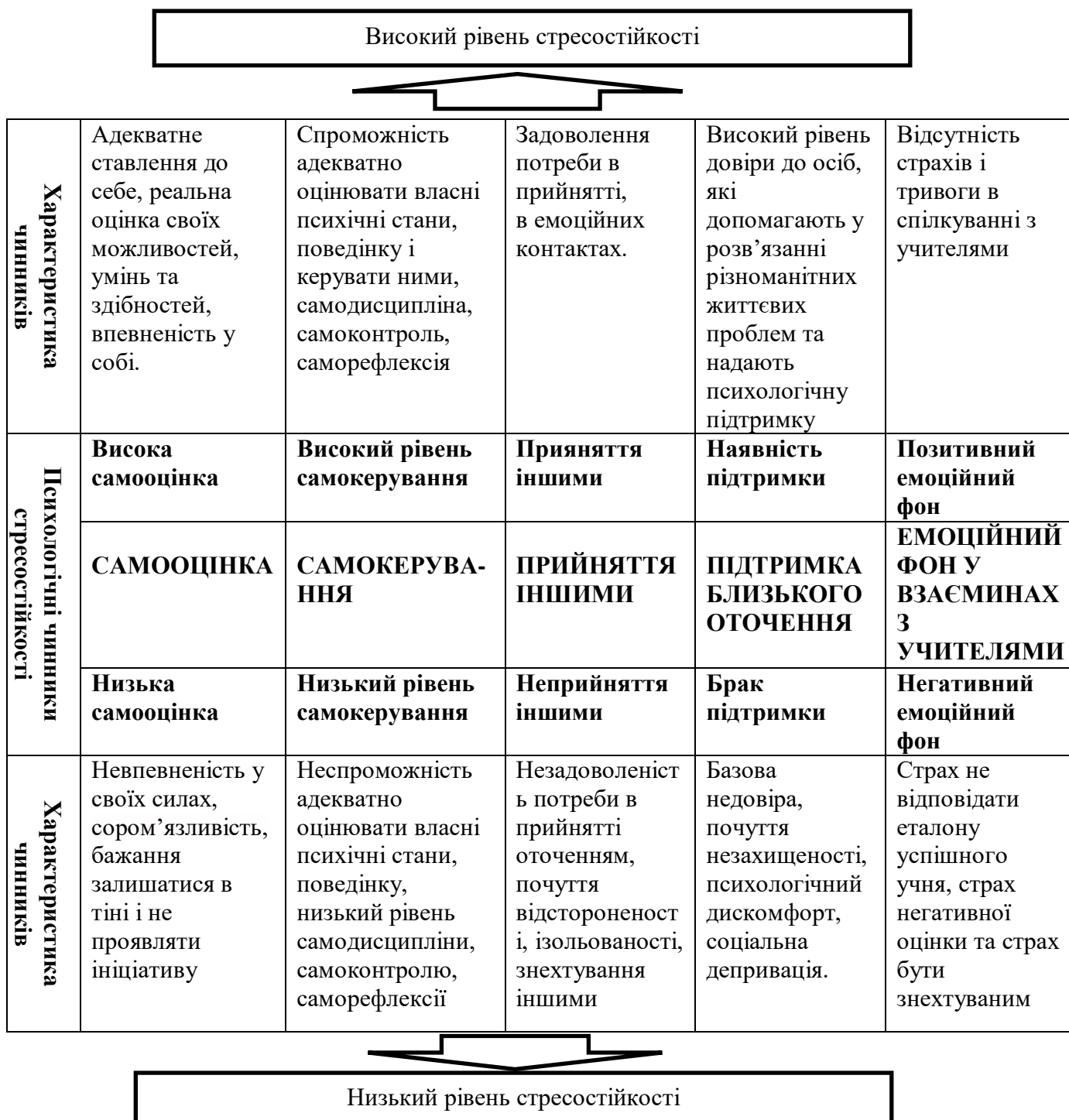

Рис. 3.17. Модель психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт

Натомість, *низька самооцінка* (невпевненість у своїх силах, сором'язливість, бажання залишатися в тіні і не проявляти ініціативу); *низька здатність до самокерування* (неспроможність адекватно оцінювати власні

психічні стани, поведінку, низький рівень самодисципліни, самоконтролю, саморефлексії); неприйняття іншими (незадоволеність потреби в прийнятті оточенням, почуття відстороненості, ізолюваності, знехтування іншими); *негативний емоційний фон у взаєминах з учителями* (страх не відповідати еталону успішного учня, страх негативної оцінки та страх бути знехтуваним); *брак підтримки близького оточення* (базова недовіра, почуття незахищеності, психологічний дискомфорт, соціальна депривація) *знижують особистісну стресостійкість дітей-сиріт.*

Окрім того, виявлені психологічні чинники, такі як: емоційний фон у взаєминах із вчителями та підтримка близького оточення, роблять акцент на значущості впливу соціального середовища, соціальних взаємин, соціально-психологічного клімату на стресостійкість дітей-сиріт. Адже, саме по собі сирітство руйнує емоційні зв'язки дитини з оточуючим світом, світом дорослих та ровесників, і тягне за собою глибокі порушення фізичного, психічного і соціального характеру, що викликають почуття незахищеності та ускладнюють процес соціальної адаптації.

Тому, для дітей-сиріт надважливо позитивно налаштоване найближче оточення, яке зможе забезпечити емоційний комфорт, підтримку, сприятливі умови для самовияву і природного засвоєння цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих в суспільстві. А почуття психологічної захищеності отримане від позитивних міжособистісних взаємин визначається як відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення дитиною-сиротою можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав у будь-якій, навіть несприятливій, стресовій ситуації.

3.4. Рекомендації щодо підвищення особистісної стресостійкості дітей-сиріт, які виховуються в закладах інтернатного типу

Стресостійкість дитини-сироти – це структурно-функціональна, динамічна, інтегративна властивість особистості, яка характеризує її здатність протистояти стресогенним факторам, зберігаючи при цьому високу ефективність діяльності і здоровий емоційний тонус.

Проблема формування стресостійкості дітей-сиріт є багатоаспектною і вимагає комплексного підходу. Формування стресостійкості дитини-сироти повинно включати три етапи: діагностичний, консультативний та практичний (власне формуючий).

I. Діагностичний етап.

Метою діагностичного етапу є отримання потрібної інформації про індивідуальні особливості дитини-сироти, рівень її стресу та стресостійкості.

Цей етап починається з первинного інтерв'ювання дитини. Для досягнення взаєморозуміння психологу слід починати бесіду з розмови на нейтральні теми, близьких до інтересів дитини. Манера спілкування – відкрита, невимушена. Такий спосіб спілкування сприятиме нейтралізації негативних емоцій дитини. Це дасть можливість з'ясувати коло питань, знання яких допоможе побудувати програму психологічної підтримки дитини, а саме: її ставлення до подій в дитячому будинку, притулку, інтернаті, сім'ї, в якій вона проживала, до братів, сестер(за їх наявності); встановиться наявність зв'язку з іншими родичами; з'ясується якість стосунків з друзями, однолітками та ін.

А це дозволить надалі вибрати правильні форми роботи з дитиною-сиротою, скласти індивідуальний план щодо формування її стресостійкості, визначити адекватні методи, які розкривали б внутрішні ресурси та можливості дитини, ознайомитися з особливостями її розвитку та особистісними якостями.

Тому, пропонуємо такі напрями діагностики дитини-сироти для спеціалістів, що наведені у таблиці 3.12.

Таблиця 3.12.

Напрями діагностики дитини-сироти

Спеціалісти	Зміст діагностики
<i>Психолог</i>	Визначення рівня стресу та піддатливості до нього. Стресостійкість. Показники емоційного стану. Наявність вікових ознак психічної депривації. Адаптація. Сформованість пізнавальних процесів і їх довільність.
<i>Соціальний працівник</i>	Соціальний статус дитини в групі ровесників. Характеристика умов перебування дитини в закладі інтернатного типу. Дотримання соціальних норм поведінки. Наявність родичів і зв'язок з ними. Рівень навичок самообслуговування.
<i>Медичні працівники (медичні сестри, лікарі, педіатр, психоневролог)</i>	Аналіз стану здоров'я дитини і співвіднесення з віковими нормами. Функціональний стан органів зору, слуху, опорно-рухової системи. Наявність хронічних захворювань.
<i>Вихователі</i>	Виявлення труднощів в освоєнні норм і правил поведінки перебування в закладі інтернатного типу. Статус в дитячому колективі, взаємини з однолітками, дорослими; Інтереси та захоплення; Включення в різні види діяльності; Педагогічний прогноз можливостей дитини.

Власне, результати такої комплексної діагностики дозволять визначити рівень стресостійкості дитини-сироти та будуть основою для складання психолого-педагогічної характеристики такої дитини.

2. Інтерпретаційний етап.

Інтерпретаційний етап включає в себе аналіз результатів, отриманих при попередній діагностиці (тестування, бесіда, інтерв'ю, аналіз продуктів діяльності та ін.) та розробку комплексу рекомендацій дитині-сироті, психологам, вихователям та педагогам, щодо створення умов, необхідних для підвищення стійкості до стресу.

3. Формуючий етап.

Результати цього дослідження дозволили зробити висновок, що висока стресостійкість забезпечується гармонійною взаємодією психофізіологічного,

когнітивно-рефлексивного, емоційного, мотиваційного-ціннісного, і комунікативного компонентів.

Оскільки, діти-сироти із високим рівнем стресостійкості можуть самі долати стресогенні чинники, тому детально зупиняємось на рекомендаціях для дітей-сиріт із низьким рівнем стресостійкості (див. табл. 3.13.). Формування їхньої стресостійкості передбачає зниження впливу стресових факторів, з одного боку, і розвиток компонентів стресостійкості, з іншого боку. Це може забезпечити кваліфікована допомога психологів, соціальних працівників, вихователів та педагогів.

Таблиця 3.13.

Перелік напрямів роботи щодо формування кожного компоненту стресостійкості дітей-сиріт

№	Компоненти стресостійкої дитини-сироти	Напрями, у яких повинна здійснюватись психолого - педагогічна робота щодо підвищення стресостійкості дітей-сиріт
1.	Когнітивно-рефлексивний компонент.	1.Розвиток у дитини-сироти здатності до цілеспрямованого самопостереження; 2. Формування здатності до аналізу причин і умов виникнення різних психічних станів, їх впливу на діяльність і здоров'я. 3. Підвищення пізнавальної компетентності дитини-сироти, зокрема з проблем стресу і стресостійкості. 4.Усвідомлення дітьми-сиротами стереотипу своєї поведінки в стресових ситуаціях, програмування нової поведінки (долаючої). 5.Усвідомлення кожною дитиною-сиротою вимог, які висуваються до неї та можливостей для їх виконання. 6.Формування адекватної самооцінки та позитивного самоствалення. 7.Усвідомлення дитиною-сиротою своїх власних (наявних) переваг і недоліків, рис характеру та тих, які вона хоче мати. («Я»-реальне та «Я»-ідеальне) 8.Формування оптимістичного мислення.
2.	Емоційно-вольовий компонент.	1.Робота із емоційними станами дитини-сироти: усвідомлення природи емоцій, розпізнавання емоцій. 2.Формування вміння проявляти емоції відповідно до ситуації та розрізняти емоційні стани інших людей за їх проявами. 3.Ознайомлення із адекватними формами реагування у стресових ситуаціях 4.Навчання способів саморегуляції емоційних станів.

Продовження таблиці 3.13.

3.	Мотиваційно-ціннісний компонент.	1.Спрямованість на досягнення успіху, позитивних результатів, реалізації творчого потенціалу тощо. 2.Ознайомлення із правильною постановкою завдань, цілей, вираженою в конкретній, а не абстрактній формі. 3.Формування пізнавальної мотивації, інтересу до навчання. 4.Емоційна підтримка в разі самостійних спроб дитини-сироти вирішити важку ситуацію/завдання, віра в її здатність досягти поставленої мети, в її можливості. Надання допомоги при необхідності. 5.Розвиток творчої активності учнів. 6.Формування уявлень про цінності життя(соціальні, сімейні, духовні та інші)
4.	Комунікативний компонент.	1.Формування комунікативної культури та навичок конструктивного спілкування. 2.Робота над словниковим запасом дитини. 3.Розвиток емпатії у дітей-сиріт. 4.Розвиток терпимості у дітей-сиріт до інших. 5.Створення позитивного клімату та атмосфери безпеки в місцях перебування дитини-сироти. 6.Формування в дітей здатності до аргументованого відстоювання своєї позиції. 7.Увага вихователя, педагога до інтересів та захоплень дітей; всіляка підтримка позитивної міжособистісної взаємодії, дружби, товаришування.

Впровадження перелічених рекомендацій вплине на якість усіх компонентів, що створить позитивний фон для функціонування навіть психофізіологічного компоненту.

Власне, у вище наведеній таблиці зроблено акценти на напрями роботи практичних психологів, вихователів, соціальних педагогів, які допоможуть краще розвинути структурні компоненти стресостійкості та підвищити загальний рівень стресостійкості дітей-сиріт із закладів інтернатного типу.

В першу чергу, робота психологів, вихователів повинна бути націлена на зміни емоційного стану дитини-сироти, на нейтралізацію негативних станів, подолання напруги, невпевненості в своїх силах, підвищеної тривожності, а також негативних форм поведінки, агресії. Одним із головних завдань при такій роботі є опора на ресурси особистості. Адже, вихователь, педагог чи психолог має допомогти дитині почувати емоційну стабільність і показати можливість

контролю над емоціями. Для цього всі неусвідомлювані чи витіснені емоції і почуття мають проживатися і аналізуватися разом з дитиною.

Такий психокорекційній роботі може сприяти система спеціально організованих професійних впливів, які використовує у своєму арсеналі практичний психолог. Одним із них може бути соціально-психологічний тренінг.

Отож, формуючий етап може бути організований у формі групових тренінгів або індивідуальних занять, що сприяють підвищенню стресостійкості.

Практичним психологам важливо пам'ятати, що кожен психологічний тренінг із дітьми-сиротами повинен базуватись на таких принципах:

1. Безпека. Вона досягається доброзичливою атмосферою, прийняттям кожної дитини-сироти, добровільністю участю в пропонуваніх процедурах, конфіденційністю інформації, одержуваної в ході тренінгу.

2. Відповідність віковим можливостям. Вік дітей-сиріт враховується при постановці цілей, підборі вправ, кількості часу, що відводиться на формування того чи іншого компонента. Характеристики, які обумовлюють стійкість до стресів, нерозривно пов'язані один з одним, формуються як на заняттях, спеціально присвячених цим темам, так і органічно вплітаються в тематику інших занять.

3. Універсальність. Деякі прийоми, використовувані на тренінгах можуть надалі використовуватися педагогами для рішення різних проблемних ситуацій.

4. Комплексність. У тренінгу використовуються різні підходи, що сприяє найбільш ефективному досягненню поставлених цілей, забезпечення індивідуального підходу до кожної дитини. Знайомство з різними способами подолання стресу дає можливість кожному з них вибрати ті, які їм підходять найкраще. Різноманітність засобів і методів дозволяє зберегти інтерес дітей до занять протягом всього тренінгу.

5. Рефлексія. Рефлексія передбачає спільне обговорення цілей і завдань при виконанні вправ; почуттів, які виникають в учнів в ході тренінгу, резюме психолога в кінці заняття.

До того ж, психологічний тренінг дозволить розв'язати такі завдання:

- підвищення пізнавальної компетентності дітей-сиріт, тобто усвідомлення своїх особистісних, психофізіологічних якостей; знання симптомів, характеристик і картини стресового стану; усвідомлення його наслідків;
- розширення досвіду аналізу та подолання проблем, в тому числі подолання стереотипів, поведінки в тих чи інших ситуаціях, формування ситуативної адекватності: вміння орієнтуватися в ситуації і вибирати адекватні моделі поведінки, збереження психофізичного здоров'я;
- розвиток характеристик когнітивно-рефлексивного, емоційного, мотиваційно-ціннісного, і комунікативного компонентів, які підвищують стійкість до стресів.

Під час тренінгу психологам слід враховувати такі психологічні чинники, виявлені у цьому емпіричному дослідженні, які безпосередньо впливають на стресостійкість дітей-сиріт, і в першу чергу під час тренінгу свою роботу спрямовувати на них.

Зокрема, як свідчить аналіз отриманих результатів, діти-сироти мають особливу чутливість до оцінки їхньої діяльності з боку дорослих, вихователів, що вимагає пильної уваги до цієї сторони їх розвитку. На думку деяких дослідників, причинами життєвих невдач цих дітей служать брак любові, неадекватна самооцінка та негативне самоприйняття. Допомагаючи розвивати адекватну самооцінку, психологи тим самим здійснюють корекційний вплив на емоційну сферу дітей. Заняття, спрямовані на розвиток позитивного мислення, необхідні для розвитку у дітей уміння адекватно сприймати свої переваги, пишатися ними, адекватно ставитися до інших дітей, до свого оточення.

Зміст занять із підвищення самооцінки повинен бути спрямований на підтримку у дітей: більш позитивних думок і почуттів про самого себе; симпатії до себе; здатності ставитися до себе з гумором; почуття гордості собою як людиною; знань про власні переваги і недоліки.

Результатом такого тренінгу може стати зміна поведінки дитини, в основі якої лежить здатність керувати емоціями, вміння вирішувати конфліктні ситуації, зберігати високу ефективність діяльності, не почувавши напруженості. Окрім того за рахунок розширення власного досвіду дитини, практичної діяльності, поведінки в тренінгу реалізується виховна функція.

Оскільки, виявлено, що одним із вагомих чинників стресостійкості дітей-сиріт є проблеми та страхи у взаєминах із вчителями. Тому, доцільно детальніше сформулювати рекомендації для вчителів та вихователів, із врахування специфіки їх професійної діяльності.

В даний час професійна діяльність педагогів дитячих будинків будується за типом діяльності педагогів звичайних освітніх установ для дітей із сімей (для даної категорії фахівців немає навіть кваліфікаційних характеристик). Однак, професійна діяльність педагога дитячого будинку кардинально відрізняється від діяльності педагога звичайного освітнього закладу. Її своєрідність обумовлено, з одного боку, тим, що педагог дитячого будинку має справу з особливим контингентом вихованців, що характеризуються іноді не тільки педагогічною занедбаністю і відставанням у розвитку, а й серйозними проблемами особистісного становлення. Дитина-сирота – це недолюблена дитина, яка часто переживає наслідки серйозних психологічних травм і стресів. Ефективна взаємодія з нею можлива тільки в ситуації врахування цих особливостей, володіння технологіями психокорекційної роботи. Не володіння такими методами та методиками може породжувати емоційні проблеми, які виникають у дітей-сиріт і з учителями, однолітками, що ускладнюють процес їх адаптації в класі та заважають знаходити друзів.

З іншого боку, педагог дитячого будинку у своїй професійній діяльності покликаний вирішувати набагато ширший, ніж його колега зі звичайного освітнього закладу спектр завдань (корекційних, компенсаторних та розвивальних), що, в свою чергу, також вимагає додаткових професійних знань і умінь. Особливу складність в роботі педагога дитячого будинку представляє той факт, що він змушений вирішувати всі ці завдання без участі батьків.

Окрім того, педагог дитячого будинку відповідальний за дотримання прав і свобод дітей, гарантованих їм основними міжнародними та українськими правовими документами. Отже, він повинен не тільки добре знати основні права дітей, а й володіти механізмами їх захисту, в разі необхідності. Не можна не брати до уваги, що педагогу дитячого будинку необхідно працювати в рамках особливого освітнього закладу (закритий характер, цілодобовий режим перебування і т.д.), що накладає свою специфіку на його професійну діяльність.

В силу того, що дитина-сирота найбільше часу проводить із вихователями, тому доцільно запропонувати для них декілька основних рекомендацій:

- Дитина повинна почувати, що дорослі, в особі педагогів поважають її, приймають такою, якою вона є, довіряють їй. Це дозволить дитині бути впевненою в собі і в своїх стосунках з дорослими.
- В жодному разі дитина не повинна боятися вихователя.
- Краще в максимально можливій мірі залишати за дитиною свободу прийняття рішення, ніж вимагати від неї сліпого підпорядкування.
- Частіше використовувати заохочення, ніж покарання.
- Необхідно з розумінням ставитися до всього, що відбувається з дитиною, не робити їй критичних зауважень. Безглуздо критикувати те, що можливо було нормою поведінки в «минулому» житті дитини.

Також рекомендуємо адміністраціям закладів інтернатного типу проводити всебічну і цілеспрямовану роботу з допоміжним і обслуговуючим персоналом щодо підтримки, позитивного мікроклімату, гуманного і доброзичливого ставлення до дітей. Адже, ще одним не менш важливим чинником стресостійкості є прийняття іншими.

Оскільки, найвагомішим чинником стресостійкості дітей-сиріт виявилась наявність родичів, близьких людей, то альтернативним варіантом може бути створення сімейних груп з родичів (брати, сестри, тітки, бабусі, дідусі...). Хоча вони, в силу різних причин, не можуть виступати офіційними опікунами, проте їхня наявність гарантуватиме дітям як соціальну, так і емоційну підтримку. Такі

групи, організовані за сімейним типом, можуть надавати позитивний вплив в плані компенсації наслідків батьківської депривації різної спрямованості. Саме через такі групи, буде можливість реалізувати у вихованців:

- а) належні уявлення про сімейні ролі, традиції, взаємозв'язки;
- б) здатність до успішної соціальної адаптації;
- в) готовність до адекватного сприйняття виникаючих соціальних проблем і способів вирішення цих проблем відповідно до норм взаємин, що склалися в соціумі;
- г) стійкість до несприятливих соціальних впливів;
- д) можливість збереження своїх індивідуальних якостей, установок і цінностей;
- е) систему додаткових диференційованих соціально-рольових взаємодій, образу-Я, здатності до самовизначення;
- є) активну позицію у вирішенні соціальних проблем, що зможе реалізуватися в готовності до соціальної дії (соціальна активність);
- ж) вміння враховувати потреби іншої людини і досвід автономного існування і ін.

Групи підтримки родичів допомагатимуть розвивати активну життєву позицію вихованців, виховуватимуть у них відповідальність, самостійність, ініціативу.

Одним із дієвих варіантів може бути наставництво, яке підтримає дитину-сироту на певному, складному етапі її життя. Наставник – це значуща доросла людина у житті дитини-сироти, якій вона може довіритися у своїх переживаннях, проблемах та надасть підтримку в потрібний момент. Водночас, у однієї дитини може бути декілька наставників: хтось може робити з нею домашні завдання, хтось – просто більше спілкуватися. Головною умовою для наставника повинна бути постійність і відвідування дитини щонайменше раз на тиждень, бо саме це формуватиме у неї почуття безпеки, захищеності та стабільності. Наразі практика наставництва функціонує в Україні силами громадської організації «Одна надія». Однак, офіційний закон щодо

запровадження наставництва у вихованні дітей-сиріт Верховна Рада прийняла лише у вересні поточного року. Президент вже підписав документ. То ж, хочеться вірити, що з кожним тижнем наставництво дозволить якомога більшої кількості дітей з інтернатних закладів навчатися, соціалізуватися і інтегрувати їх в суспільство.

Висновки до третього розділу

Основним етапом дослідження охоплено 218 дітей, віком 12-16 років, здійснено характеристику групи досліджуваних, в якій детально проаналізовано індивідуально-психологічні та особистісні особливості дітей-сиріт, а також специфіку життєвої ситуації, в якій вони проживають.

Порівняльний аналіз показав, що між дітьми-сиротами, що виховуються в інтернаті та дітьми, які від народження виховуються у повних сім'ях, є суттєві відмінності: психологічний стрес та нервово-психічна напруга у сиріт значно вищі, а показники самоствалення і самооцінки – нижчі у порівнянні з дітьми із повних сімей. Щодо показників емоційної сфери, то у дітей-сиріт виявлено вищі результати за шкалами: тривожність, страх бути відкинутим, переживання незадоволеності потреби в досягненні успіху, страх ситуації перевірки знань та страх через проблеми у стосунках з вчителями. А, це свідчить про те, що дітям-сиротам в більшій мірі характерні: відсутність очікувань позитивного ставлення до себе від оточуючих, невпевненість в можливості контролювати своє життя, відсутність інтересу до власних почуттів, думок, свого внутрішнього світу, сумнів в тому, що можна бути комусь цікавим, конфліктність стосовно себе, неприйняття свого Я.

За допомогою факторного аналізу із визначенням головних компонент встановлено факторні структури для групи дітей-сиріт та групи для порівняння – дітей із повних сімей, виявлено та описано ряд спільних та відмінних факторів:

- розкрито, що одним із найвагоміших факторів для обох досліджуваних груп є позитивне самоствалення, проте, суттєва різниця в тому, що у групі дітей-сиріт воно виступає засобом адаптації до стресу, в той же час, у дітей з сімей – умовою досягнення успіху. До того ж, у сиріт виокремився фактор «Тривожність як перешкода досягненню успіху».

- фактор «Ціннісні орієнтації» також виділений в обох групах, однак змістове наповнення показників цінностей різне, діти із інтернату роблять акцент на соціальних цінностях, а діти із сімей – на сімейних.

- неочікуваним виявилось, що у факторній структурі дітей-сиріт виокремився фактор «Контроль над агресією», а у дітей із сімей – «Агресія, домінування негативних емоцій».

Покроковий дискримінантний аналіз дозволив виокремити взаємопоеднані психологічні чинники, які впливають на рівень стресостійкості та оцінити внесок кожного із них у дискримінантну модель. В якості залежної (групуючої) змінної обрано рівень стресостійкості. В якості незалежних змінних були обрані психологічні параметри (предиктори), які було виявлено у результаті факторного аналізу.

Множинний лінійний регресійний аналіз дозволив оцінити міру впливу кожної незалежної змінної (предиктора) на стресостійкість дітей-сиріт, які виховуються в закладах інтернатного типу. Отож, значущими чинниками виявились: самооцінка, самокерування, прийняття іншими, емоційний фон у взаєминах з учителями, підтримка близького оточення. Виявлені чинники показують величезну значимість впливу соціального середовища, соціальних взаємин, соціально-психологічного клімату на стресостійкість дітей-сиріт.

Узагальнення результатів впливу чинників на стресостійкість дітей-сиріт, дозволило охарактеризувати особливості цього впливу. Визначено, що наявність родичів надає соціальну підтримку та виступає ресурсом, необхідним для стресостійкості дитини-сироти. Самооцінка та прийняття іншими позитивно впливають на рівень стресостійкості, а проблеми і страхи у взаєминах із вчителями і самокерівництво – негативно.

Дослідивши і проаналізувавши психологічні чинники стресостійкості дітей-сиріт із закладів інтернатного типу було розроблено рекомендації психологам, вихователям, педагогам, працівникам закладів інтернатного типу, працівникам закладів освіти, які безпосередньо працюють із дітьми-сиротами щодо психодіагностики у них рівня стресу та стресостійкості, та проведення різних форм і видів роботи психолого-педагогічного впливу на дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Результати емпіричного дослідження представлені в 2-х публікаціях, які входять в перелік фахових психологічних журналів [219; 221; 222].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявляється у визначенні психологічних чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт та окресленні основних напрямів психолого-педагогічної роботи з підвищення їхньої стресостійкості. Отримані результати дають змогу зробити такі висновки.

1. Стресостійкість розглянуто як динамічну, інтегративну властивість особистості, як результат взаємодії зі стресогенним фактором, що включає процес саморегуляції, когнітивну репрезентацію, об'єктивну характеристику ситуації та вимоги до особистості. Вона формується в процесі зіткнення особистості зі стресогенними факторами, що багаторазово повторюються в різних ситуаціях та залежать від розуміння життєвої ситуації, адекватних суджень у її інтерпретації, раціональної оцінки та можливості прогнозування своїх дій, здатності обирати адекватні засоби додання стресу.

Визначено, що найбільшими стресовими подіями для дітей-сиріт є: рання травмованість унаслідок смерті біологічних батьків або відмови батьків від дітей, жорстоке ставлення чи експлуатація дітей, фізичні і психічні травми раннього дитинства, зловживання дітьми з боку дорослих та ін. Переживання стресу дитиною-сиротою посилюється життєвою ситуацією, яку дитина-сирота, що перебуває всередині неї, оцінює, інтерпретує і розуміє як важку для себе. До того ж, таку оцінку спотворює соціальна ізоляція, адже діти-сироти не мають змоги спостерігати різноманіття варіантів і моделей поведінки під час стресу. Сприймання ситуацій залежить, по-перше, від індивідуальної специфіки її когнітивної оцінки, по-друге, від особистісних ресурсів стресостійкості та варіантів використання їх дитиною.

2. За результатами теоретичного аналізу проблеми розроблено теоретичну модель чинників особистісної стресостійкості дітей-сиріт, яку представлено *об'єктивними чинниками* – вік прибуття до інтернату і час перебування в ньому, біологічний вік, стать, соціальна підтримка, ізоляція, наявність родичів;

суб'єктивними (психологічними) чинниками – індивідуально-психологічні особливості, індивідуальна витривалість і діапазон функціональних можливостей організму, локус-контролю, адаптація, Я-концепція, мотивація, цінності, настанови, здатність до контролю емоцій, емоційні бар'єри спілкування, комунікативність, довіра та *життєвою ситуацією*, що виділилась як *окремий чинник* і може бути як критичною стресовою, так і позитивною та визначає поведінку дитини залежно від того, як вона сприймає і переживає її. Показано, що ці чинники впливають на такі структурні компоненти стресостійкості, як психофізіологічний, когнітивно-рефлексивний, емоційно-вольовий, мотиваційно-ціннісний і комунікативний.

3. Визначено *психологічні чинники особистісної стресостійкості дітей-сиріт* – *самооцінка, самокерування, прийняття іншими, емоційний фон у взаєминах з учителями, підтримка близького оточення*. Побудована за результатами регресійного аналізу *емпірична модель* психологічних чинників стресостійкості дітей-сиріт ілюструє як саме визначені чинники впливають на їхню стресостійкість.

Особистісну стресостійкість дітей-сиріт *підвищують*: *висока самооцінка* (адекватне ставлення до себе, реальна оцінка своїх можливостей, умінь та здібностей, упевненість у собі); *високий рівень здатності до самокерування* (спроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку і керувати ними, самодисципліна, самоконтроль, саморефлексія); *прийняття іншими* (задоволення потреби в прийнятті, в емоційних контактах); *позитивний емоційний фон у взаєминах з учителями* (відсутність страхів і тривоги в спілкуванні з ними); *підтримка близького оточення* (високий рівень довіри до осіб, які допомагають у розв'язанні різноманітних життєвих проблем та надають психологічну підтримку).

Натомість, *низька самооцінка* (невпевненість у своїх силах, сором'язливість, бажання залишатися в тіні і не проявляти ініціативу); *низька здатність до самокерування* (неспроможність адекватно оцінювати власні психічні стани, поведінку, низький рівень самодисципліни, самоконтролю,

саморефлексії); неприйняття іншими (незадоволеність потреби в прийнятті оточенням, почуття відстороненості, ізолюваності, знехтування іншими); *негативний емоційний фон у взаєминах з учителями* (страх не відповідати еталону успішного учня, страх негативної оцінки та страх бути знехтуваним); *брак підтримки близького оточення* (базова недовіра, почуття незахищеності, психологічний дискомфорт, соціальна депривація) *знижують особистісну стресостійкість дітей-сиріт.*

4. Отримані результати покладено в основу рекомендацій щодо психолого-педагогічної роботи з підвищення рівня особистісної стресостійкості дітей-сиріт. Визначено етапи такої роботи (діагностичний, консультативно-інтерпретаційний, формувальний), мету та зміст її на кожному з них. Розкрито зміст комплексної діагностичної роботи та охарактеризовано її специфіку для практичних психологів, соціальних педагогів, педагогічних та медичних працівників, що дозволить визначити рівень стресостійкості дитини-сироти та постане основою для складання психолого-педагогічної характеристики такої дитини. Консультативно-інтерпретаційний етап включає в себе аналіз результатів діагностики та розробку комплексу рекомендацій дитині-сироті, вихователям та педагогам, щодо створення умов підвищення стійкості до стресу. Формувальний етап передбачає зниження впливу стресових факторів, з одного боку, і розвиток когнітивно-рефлексивного, емоційного, мотиваційно-ціннісного і комунікативного компонентів стресостійкості, з іншого. Така робота може здійснюватися за допомогою таких засобів як соціально-психологічний тренінг, групи підтримки, організовані за сімейним типом та інші.

Перспективи подальшого нашого дослідження в даній галузі вбачаємо у вдосконаленні психодіагностичного апарату дослідження стресостійкості, в розробці програм, тренінгів, які дозволять коректувати відхилення від оптимального рівня стресостійкості, надаватимуть підтримку та супровід для забезпечення гармонійного розвитку дитини-сироти в повсякденному житті.

Доцільно також буде вивчати динаміку та особливості стресостійкості дітей-сиріт при переході до самостійного життя, що дозволить розробити і запровадити психокорекційну програму, яка полегшить їх адаптацію на цьому етапі. Отримані дані зможуть допомогти спрогнозувати особистісну вразливість до стресорів пов'язаних із організацією самостійним життя (побут, раціональний розподілом особистого бюджету, самоорганізація, професійне становлення, тайм-менеджмент та ін.); виробити відповідно до цього конструктивні моделі поведінки, а при необхідності розробити точкову корекцію особистісних властивостей, що дозволятимуть систематизувати вибір правильних стратегій поведінки та реагування, і підвищуватимуть психологічну стійкість особистості в стресових ситуаціях різного рівня складності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абабков В. А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В. А. Абабков, М. Перре. – СПб. : Речь, 2004. – 166 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Воронеж, 1999. – 320 с.
3. Авдеева Н.Н. Социально-эмоциональное развитие воспитанников дома ребенка в первые три года жизни / Н. Н. Авдеева // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. А. В. Махнач, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
4. Александровский Ю. А. Состояние психической дезадаптации в экстремальных условиях / Ю. А. Александровский, П. М. Румянцева, Б. П. Щукин, В. В. Юров // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – М. : Медиа Сфера, 1989. – Т. 89, №5. – С. 111–117.
5. Аммон Г. Психосоматическая психотерапия / Г. Аммон. – СПб. : Речь, 2000. – 238 с.
6. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б. Г. Ананьев. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 134 с.
7. Андреева А. Д. Как помочь ребенку пережить горе / А.Д. Андреева // Вопросы психологи / Ред. А.М. Матюшкин, О.А. Конопкин. – М. : Педагогика, 1991. – №2. – С. 87-97.
8. Андреева Г. М. Социальная психология: учеб. / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 376 с.
9. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростками / Л. Ф. Анн — СПб.: Питер, 2007. – 271 с.
10. Анциферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – М. : Наука, 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3-18.

11. Анцупов А. Я. Конфликтология [учебник для вузов] / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов – М. : ЮНИТИ, 2000. – 551 с.
12. Афанасьева Н. В. Структура мотивации достижения (на выборке детей 9-11 лет): дис.канд. психол. наук: 19.00.11. / Н. В. Афанасьева. – М., 1999. – 144 с.
13. Бабенко В. В. Основи теорії ймовірностей і статистичні методи аналізу даних у психологічних та педагогічних експериментах / В. В. Бабенко. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 184 с.
14. Баранов А. А. Стрессоустойчивость и мастерство педагога / А. А. Баранов. – Ижевск: Изд-во УдГУ, 1997. – 114 с.
15. Барханская Е. В. Сущность и содержание адаптивного совладающего поведения / Е. В. Барханская // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – Тольятти : Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования Тольяттинский государственный университет, 2013. – №3. – С. 14 – 19.
16. Батаршев А. В. Темперамент и характер. Психологическая диагностика / А. В. Батаршев. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 336 с.
17. Бевз Г. М. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г. М. Бевз, І. В. Пеша – К.: Український ін-т соціальних досліджень. 2001. – 101 с.
18. Бевз Г. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини / Г. Бевз, О. Дорошенко // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К. : 2003, Т.У, ч.5. – С.25-34.
19. Белобрыкина О.А. Влияние социального окружения на развитие самооценки / О.А. Белобрыкина // Вопросы психологи. – М.: Педагогика, 2001. - №4. – С.39-42
20. Берн Э. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – СПб : Лениздат, 1992. – 400 с.
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; под ред. В. Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – С. 30-66.

22. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – Москва: Per Se, 2006. – 523 с.
23. Бодров В. А. Система психической регуляции стрессоустойчивости человека-оператора / В. А. Бодров, А. А. Обознов // Психологический журнал. – М. : Наука, 2000. – № 4. – С. 32-40.
24. Божович Л. И. Психологическое изучение детей в школе-интернате / Л. И. Божович. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 108с.
25. Боришевський М. Й. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка : [навч. посіб.] / М. Й. Боришевський, Г. М. Бевз, І. П. Жерносек, А. Г. Обухівська, Т. Д. Ілляшенко; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих, Центр з усиновлення дітей при МОН України. – К. : Міленіум, 2005. – 283 с.
26. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей: Руководство практического психолога / Дж. Боулби: пер. с англ. В. В. Старовойтова. – 2-е изд. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2015. – 271 с.
27. Брихт Р. Образ «Я» как подструктура личности / Р. Брихт // Проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1982. – С. 104-111.
28. Бука Т. Л. Психологический тренинг в группе. Игры и упражнения. Учебное пособие / Т. Л. Бука, М. Л. Митрофанова – М. : Институт Психотерапии, 2008. – 144 с.
29. Бурнард Ф. Тренинг межличностного взаимодействия / Ф. Бурнард. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 304 с.
30. Быкова С. В. Психологические ресурсы, обеспечивающие устойчивость к стрессу / С. В. Быкова, И. А. Кадиевская // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2014. – № 276. – С. 156-159.
31. Вагапова Д. Х. Риторика в интеллектуальных играх и тренингах / Д. Х. Вагапова. – М. : Цитадель-Трейд, 2007. – 460 с.
32. Вальдман А. В. Экспериментальная нейрофизиология эмоций. / А. В. Вальдман. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 216 с.

33. Варданян Б. Х. Механизмы саморегуляции эмоциональной устойчивости / Б. Х. Варданян. – М. : Наука, 2008. – 380 с.
34. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
35. Вассерман Л. И. Совладание со стрессом. Теория и практика. Учебно-методическое пособие / Л. И. Вассерман, В. А. Абабков, Е. А. Трифонов / Под. науч. ред. проф. Л. И. Вассермана – СПб. : Речь, 2010. – 192 с.
36. Ващенко І. В. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання / І. В. Ващенко, О. Г. Антонова. – К. : Знання, 1998. – 289 с.
37. Ветошкина С. А. Особенности эмоциональной сферы у детей сирот / С. А. Ветошкина // Журнал «Современная зарубежная психология». – М.: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования Московский государственный психолого-педагогический университет, 2015. – Том 4. – Вип. № 1. – С. 15-25.
38. Викторова В. В. Анализ взаимосвязи тревожности и устойчивости внимания у детей с СДВГ / В. В. Викторова // Вестник Московского государственного педагогического университета. Серия «Психологические науки». – М. : Государственное образовательное учреждение высшего образования Московской области Московский государственный областной университет, 2010. – №1. – С. 123-129.
39. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / [О. М. Балакірева, О. О. Яременко, Н. П. Дудар, О. А. Кершис та ін.]. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 134 с.
40. Власов В. Ф. Психологические условия повышения эффективности процесса формирования эмоционально-волевой устойчивости у воинов средствами физической подготовки: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Власов Владимир Федорович ; Военно-политическая академия им. В. И. Ленина. – М., 1990. – 21 с.

41. Влияние изменения раннего социально-эмоционального опыта на развитие детей в домах ребенка / [Под науч. ред. Р. Ж. Мухамедрахимова.] – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2013. – 304 с.
42. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
43. Володина Ю. А. Влияние стресса и кризисных ситуаций на развитие детей-сирот / Ю. А. Володина, Н. В. Матяш, Н. М. Юшкова // Журнал «Современные проблемы науки и образования». – М. : Издательский Дом «Академия Естествознания», 2014. – № 6 – С. 15-38.
44. Володина Ю. А. Психологическая гостиная как форма сопровождения детей-сирот, переживших жестокое обращение и насилие в родительской семье / Ю. А. Володина, А. Е. Овчарова, Н. М. Юшкова // Фундаментальные исследования. – М. : Издательский Дом «Академия Естествознания», 2014. – № 12-13. – С. 630-634
45. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл, 2005. – 1136 с.
46. Вылканова Я. Х. Влияние занятий спортом на развитие личностных предпосылок устойчивости к стрессу в подростковом возрасте : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. псих. наук : спец. 19.00.01 / Вылканова Яна Христовна. – Краснодар, 2005 – С. 4-8.
47. Вяткин Б. А. Темперамент, стресс и успешность деятельности спортсмена в соревнованиях / Б. А. Вяткин // Стресс и тревога в спорте. – М.: ФиС, 1983. – С. 56
48. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. / Ганзен В. А. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
49. Гани С. В. Развитие мотивации в младшем школьном возрасте: дис. канд. психол. наук: 19.00.13. / Гани Светлана Вячеславовна – М., 2009. – 199 с.
50. Гаркави Л. Х. Активационная терапия. Антистрессорные реакции активации тренировки их использование для оздоровления, профилактики

лечения / Л. Х. Гаркави, Е. Б. Квакина, Т. С. Кузьменко – Ростов-на-Дону : Издат. Ростовского университета, 2006. – 256 с.

51. Гиссен Л. Д. Время стрессов. Обоснование и практические результаты психопрофилактической работы в спортивных командах / Л. Д. Гиссен. – М. : ФиС, 1990. – 192 с.

52. Горбунов Г. Д. Учитесь управлять собой / Г. Д. Горбунов; [под ред. А. Ц. Пуни]. – Москва: Знание, 1976. – 32 с.

53. Гошовський Я. О., Гошовська Д. Т. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родиногенезу / Я. Гошовський, Д. Гошовська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2015. – № 1 (36). – С. 94–101.

54. Гошовський Я. О., Гошовська Д. Т. Феномен емоційного вигорання особистості у контексті депривованої психогенези / Я. Гошовський, Д. Гошовська // Психологічні перспективи. – 2016. – Вип. 28. – С. 67–80.

55. Гошовський Я. О. Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс / Я. Гошовський // Науковий журнал «Причорноморські психологічні студії». – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Вип. №1. – С. 24-29.

56. Гревцева О. В. Критерии, показатели и уровни формирования стрессоустойчивости у воспитанников учреждений пансионного типа [Электронный ресурс] / О. В. Гревцева // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-3. – Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23532>

57. Григорьев А. И. Научная школа академика Леона Абгаровича Орбели / А. И. Григорьев, Н. А. Григорьян. – М.: Наука, 2007. – 378 с.

58. Гримак Л. П. Психическая саморегуляция в деятельности человека-оператора / Л. П. Гримак, В. М. Звоников, А. И. Скрыпников // Вопросы кибернетики. Психические состояния и эффективность деятельности / под ред. Ю. М. Забродина. – М. : АН СССР, Научный совет по комплексной проблеме «Кибернетика», 1983. – С. 150-167.

59. Гринберг Д. Управление стрессом / Д. Гринберг. – СПб. : Питер, 2002. – 496 с.
60. Гуревич К. М. Психологическая диагностика детей и подростков / Под ред. К. М. Гуревича, Е. М. Борисова. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 360 с.
61. Денисов М. Ю. Зависимость опыта переживания психических состояний от личностных особенностей: автореф. дис канд. психол. н. : 19.00.01. / М. Ю. Денисов – СПб., 1992. – 23 с.
62. Джаримова Х. А. Социальная депривация детей-сирот: социологический анализ (на примере Республики Адыгея): дис. канд. социол. наук : 22.00.06. / Джаримова Хайрет Алиевна. – Майкоп, 2002. – 204 с.
63. Дикая Л. Г. Становление новой системы психической регуляции в экстремальных условиях деятельности / Л. Г. Дикая // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990. – С. 103-114.
64. Дмитриева Т. Б. Социальный стресс и психическое здоровье / Т. Б. Дмитриева, Б. С. Положий. – М. : ГОУ ВУНМЦ МЗ РФ, 2001. – 248 с.
65. Долгова В. И. Формирование эмоциональной устойчивости личности: [монография.] / В. И. Долгова, Я. В. Латюшин, А. А. Напримеров. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. – 167 с.
66. Доскин В. А. Обзорная информация / В. А. Доскин, Н. А. Лаврентьева // Медицина и здравоохранение. – М. : Медицина, 1985. – Вып. 2. – 81 с.
67. Дубровина И. В. Психическое развитие воспитанников детского дома / И. В. Дубровина, А. Г. Рузская. – М. : Педагогика, 1990. – 264с.
68. Дуваров С. Особенности оценки нервно-психического развития детей раннего возраста в условиях Дома ребенка / С. Дуваров // Защити меня. – М. : Издательство «Юнити-Дана», 2001. – №4. – С.15-16.
69. Дьяченко М. И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости [Электронный ресурс] / М. И. Дьяченко, В.А. Пономаренко // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 106-112. – CD-изд-во «Вопросы психологии»,

2004. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. – Системн. требования: CPU Pentium II 233; 64 Mb RAM; Windows 95/98/2000/XP.
70. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. М. : Наука, 1986. – 175 с.
71. Дьяченко М. И. Психология высшей школы: Учеб. [пособие для вузов.] / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
72. Ермолаева Л. И. Фрустрация как социально-психологический феномен: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Л. И. Ермолаева. – Москва: Рос. академия управления, 1993. – 22 с.
73. Закірова С. Ювенальна юстиція в Україні: проблеми, перспективи / С. Закірова // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2735:yuvenalna-yustitsiya-v-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382
74. Занюк С. С. Психология мотивации. / С.С. Занюк. – Киев: Ника-Центр: Эльга-Н, 2001. – 352 с.
75. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. / А. И. Захаров – Л.: Медицина, 1982. – 216 с.
76. Зеличенко Е. В. Формирование стрессоустойчивости учащихся в процессе занятий вокально-хоровой деятельностью (на материале обучения в педагогических вузах): автореф дис. канд. пед. наук: 13.00.08. / Е. В. Зеличенко. – Москва, 2012. – 24 с.
77. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П. Б. Зильберман // Очерки психологии труда оператора. – М.: Наука, 1974. – С. 138-172.
78. Зудилова О. В. Развитие семейных ценностей у детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / О. В. Зудилова // Научное и образовательное пространство: перспективы развития : материалы III Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 13 нояб. 2016 г.) / редкол. : О. Н. Широков [и др.]. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – С. 83-86.

79. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 464 с.
80. Кабрин В. И. Концепция творческой коммуникации (из опыта психологических практик) / В. И. Кабрин // Сибирский психологический журнал. – Томск : Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Национальный исследовательский Томский государственный университет», 2011. – № 40. – С. 152-163.
81. Калинин Е. А. Исследование стрессовых реакций студентов спортсменов в связи с некоторыми особенностями личности: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. / Калинин Е. А. – М., 1975. – 26 с.
82. Калинина Р. Р. Стратегии поведения детей-сирот в стрессовых ситуациях: особенности и возможности коррекции / Р. Р. Калинина, Е. В. Ковалевская // Современные проблемы науки и образования. – М. : Издательский Дом «Академия Естествознания», 2014. – № 5. – С. 628.
83. Карпова О. П. Экстремальные виды спорта как модель адаптации в условиях психоэмоционального стресса [Электронный ресурс] / О. П. Карпова // Новости украинской психиатрии. – Харьков, 2001. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper033.htm>
84. Карташова К. С. Психология стресса: учеб.-метод. пособие [Электронный ресурс] / К. С. Карташова. – Электрон. дан. – Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2012. – Систем. требования: РС не ниже класса Pentium I; 128 Mb RAM; Windows 98/XP/7; Adobe Reader V8.0 выше.
85. Кассиль Г. Н. Некоторые общие закономерности реагирования симпатoadреналовой системы при адаптации организма к физическим нагрузкам / Г. Н. Кассиль // Нервные и эндокринные механизмы стресса. – Кишинев : Штиинца, 1980. – С. 122-135.
86. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Академический Проект, 2009. – 943 с.
87. Кожевникова О. А. Рефлексия и идентичность как психологические условия адаптации детей-сирот и детей оставшихся без попечения родителей, в

социуме / О. А. Кожевникова // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск : Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Новосибирский государственный педагогический университет», 2007. – № 1. – С. 184-192.

88. Козлов С. А. Психологическая устойчивость операторов РЛС и пути ее формирования в процессе специальной подготовки: дисс. канд. психол. наук: 19.00.03. / Козлов Сергей Александрович – Тверь, 1995. – 177 с.

89. Кокс Т. Стресс / Т. Кокс; [пер. с англ. проф. Л. А. Милютиной]. – М. : Медицина, 1981. – 216 с.

90. Комендантов Г. Л. Особенности стрессовых состояний у пилотов / Г. Л. Комендантов, Н. А. Разсолов // Актуальные проблемы стресса. – Кишинев: «Штиинца», 1976. – С. 125-132.

91. Кон И. С. Открытие «Я». / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.

92. Кондратьева М. В. Развитие мотивации достижения у студентов вузов. / М. В. Кондратьева. – Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ, 2005. – 104 с.

93. Коновалова Д. С. Развитие психологической устойчивости кадров управления: дисс. канд. психол. наук: 19.00.13. / Коновалова Дарья Сергеевна; [Место защиты: Рос. акад. нар. хоз-ва и гос. службы при Президенте РФ]. – Москва, 2011. – 158 с.

94. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 264 с.

95. Корнилова А. П. Диагностика регулятивной функции самосознания / А. П. Корнилова // Психологический журнал. – М. : Наука, 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 107-114.

96. Коробейников И. А. О некоторых особенностях формирования интеллекта детей в условиях психической депривации / И. А. Коробейников, В. М. Слуцкий // Дефектология. – М. : Общество с ограниченной ответственностью Школьная Пресса, 1990. – № 3. – С.12-16.

97. Коротаев А. А. Влияние эмоционального стресса на трудовую деятельность в зависимости от типологических свойств нервной системы / А.

- А. Коротаев // Проблемы эксперим. психологии личности. – Пермь : Уральское отделение общества психологов при АПН СССР, 1986. – Вып. 5 – С. 211-233.
98. Космолинский Ф. П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях / Ф. П. Космолинский. – Москва : Медицина, 1976. – 191 с.
99. Костина Л. М. Методы диагностики тревожности / Л. М. Костина. – СПб.: Речь, 2006. – 198 с.
100. Кравчук С. Л. Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту / С. Л. Кравчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон: Херсонський державний університет, 2018 . – Вип. 1. – Том 1. – С. 99-105.
101. Кравчук С. Л. Психологічні особливості емоційної лабільності та емоційної стійкості особистості юнацького віку / С. Л. Кравчук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – Вип. 26. – С. 308–325.
102. Кравчук С. Л. Психологічні особливості емоційної стійкості та самоконтролю особистості // С. Л. Кравчук // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Том 10. – Вип. 26. – С. 467–481.
103. Кравчук С. Л. Психологічні особливості автономності та емоційної стійкості особистості юнацького віку / С. Л. Кравчук // Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – № 3 (48). – С. 179–187.
104. Крайнюк В. М. Аналіз зумовленості стресостійкості її первинними характеристиками / В. М. Крайнюк ; за ред. акад. С. Д. Максименка // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2007. – Т.7, № 10. – С. 178-183.

105. Крайнюк В. М. Механізми формування стресостійкості особистості / В. М. Крайнюк; за ред. акад. С. Д. Максименка // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос , 2004. – Т.6, № 7. – С. 155-162.
106. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
107. Краснова В. В. Социальная тревожность и ее связь с эмоциональной дезадаптацией, уровнем стресса и качеством интерперсональных отношений у студентов / В. В. Краснова, А. Б. Холмогорова // Вопросы психологи. – М. : Педагогика, 2011. – № 3. – С. 49-58.
108. Кузнецова Е. В. Психология стресса и эмоционального выгорания: [учеб. пособ. для студ. факультета психологии] / Е. В. Кузнецова, В. Г. Петровская, С. А. Рязанцева. – Куйбышев : Куйбышевский филиал ФГБОУ ВПО «Новосибирский государственный Педагогический университет», 2012. – 96 с.
109. Куликов Л. В. Стресс и стрессоустойчивость / Л. В. Куликов // Теоретические и прикладные вопросы психологии: Сб. статей. – СПб. : Изд-во: СПбГУ, 1995. – Ч. 1. – Вып. №1 – С. 123-132.
110. Купер К. Л. Источники стресса на работе и их связь со стрессорами вне ее / К. Л.Купер, М. Дэвидсон // Психосоциальные факторы на работе и охрана здоровья. – Женева: Изд-во ВОЗ, 1989. – С. 97-108.
111. Куприянов Р. В. Психодиагностика стресса: практикум / сост. Р. В. Куприянов, Ю. М. Кузьмина. – Казань: КНИТУ, 2012. – 212 с.
112. Лазарус Р. С. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. С. Лазарус // Эмоциональный стресс – Л.: Медицина, 1970. – С. 178-208.
113. Лазарус Р. С. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу / Р. С. Лазарус // Психологические факторы на работе и охрана здоровья. – М. : Женева, 1989. – С. 121-126.
114. Лактионова А. И. Взаимосвязь жизнеспособности и социальной адаптации подростков: дисс. канд. психол. наук: 19.00.13. / Лактионова, Анна Игоревна – Москва, 2010 – 183 с.

115. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек; перекл. Г. А. Овсянникова. – Прага: ЧССР, 1984. – 334 с.
116. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / В. И. Лебедев – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
117. Левитов Н. Д. Психическое состояние агрессии / Н. Д. Левитов // Вопросы психологи. – М. : Педагогика, 1972. – №6. – С. 23-25.
118. Лемак М. В. Психологу для роботи: діагностичні методики [методичне видання] / М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. – Ужгород: Вид-тво Олександрі Гаркуші, 2012 – 616 с.
119. Ли К. Х. Социально-психологические технологии формирования стрессоустойчивости человека: автореф. дисс. ... канд. психол. наук.: 19.00.05 / К. Х. Ли. – М., 2005. – 26 с.
120. Лисина М. И. Общение детей с взрослыми и сверстниками: общее и различное / М. И. Лисина // Общение, личность и психика ребенка. – Воронеж : МОДЭК ; Москва : Институт практической психологии, 1997. – С. 167-202.
121. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении. / М. И. Лисина – СПб.: Питер, 2009. – 144 с.
122. Ломов Б. Ф. Системность в психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : МПСИ, 2011. – 424 с.
123. Лысенко В. В. Влияние саногенной рефлексии на компоненты саморегуляции: автореф. дисс. канд. психол. наук: 19.00.07. / В. В. Лысенко; Моск. ин-т медико-соц. реабилитологии. – М., 2002. – 16 с.
124. Макклелланд Д. Мотивация человека. / Д. Макклелланд – СПб.: Питер, 2007. – 672 с.
125. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – М. : Наука, 2001. – Т. 22, №1. – С. 16-24.
126. Маланкина Н. А. Особенности интеллектуального развития детей-сирот / Н. А. Маланкина // Вестник Мордовского университета. – Саранск: ФГБОУ

ВПО «Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарёва», 2008. – N 3. – С. 264-266.

127. Маланкина Н. А. Особенности потребностно-мотивационной сферы воспитанников детского дома-школы / Н. А. Маланкина // Интеграция образования. – Саранск: ФГБОУ ВПО «Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарёва», 2008. – N 3. – С. 24-29.

128. Манухина С. Ю., Глушач Н. Н., Манухина Н. М. Профессиональный стресс в организационной среде / С. Ю. Манухина, Н. Н. Глушач, Н. М. Манухина // Ученые записки Орловского государственного университета. – Орел: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования Орловский государственный университет им. И.С. Тургенева, 2014. – №4 (60). – С. 350-354.

129. Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Марищук, В. И. Евдокимов. – СПб : Изд. дом «Сентябрь», 2001. – 260 с.

130. Маханько А. М. Гостевая и адаптационная семья: ресурсы местного сообщества в социализации воспитанников интернатных учреждений: [учеб.-метод. пособие.] / А. М. Маханько, Н. А. Иванюк. – Мн.: РУМЦ ФВН, 2005. – 111 с.

131. Махнач А. В. Психологические исследования проблем сиротства / А. В. Махнач, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.

132. Машкаринець-Бутко А. І. Особливості розвитку дітей-вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів / А. І. Машкаринець-Бутко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». – Ужгород: УжНУ «Говерла» 2013. – Вип. 27. – С. 116-118.

133. Медведев В. И. Устойчивость физиологических и психофизиологических функций человека при действии экстремальных факторов. / В. И. Медведев – Л.: Наука, 1982. – 104 с.

134. Мельник Ш. Стрессоустойчивость. Как сохранять спокойствие и высокую эффективность в любых ситуациях / Шэрон Мельник; пер. с англ. Светланы Чиргинец. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 256 с.
135. Мерлин В. С. Психология формирования и развития личности / В. С. Мерлин. – М.: Наука, 1981. – 280 с.
136. Метелиця О. Становлення та формування родинних стосунків у прийомних сім'ях та будинках сімейного типу / О. Метелиця. // Соц. Педагог (Шкільний світ) – Київ : Видавництво педагогічної преси та літератури, 2007. – № 2(лютий). – С. 29-30.
137. Мигаль Г. В. Стресостійкість людини-оператора. Методи підвищення стресостійкості / Г. В. Мигаль, О. Ф. Протасенко // Национальный аэрокосмический университет им. Н. Е. Жуковского «ХАИ». – С. 248-252. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vikit/2008_39/p_248-252.pdf
138. Милерян Е. А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора / Е. А. Милерян // Очерки психологии труда оператора. – М. : Наука, 1974. – С. 5-82.
139. Мильман В. Э. Стресс и личностные факторы регуляции деятельности / Мильман В. Э. // Стресс и тревога в спорте. – М.: ФиС, 1983. – 480с.
140. Минкова Э. А. Особенности личности ребенка, воспитывающегося вне семьи / Э. А. Минкова // Очерки. О развитии детей, оставшихся без родительского попечения. – М.: ТОО «Симе», 1995. – 128 с.
141. Митина Л. М. Эмоциональная гибкость учителя: психологическое содержание, диагностика, коррекция. / Л. М. Митина, Е. С. Асмаковец – М.: МПСИ: Флинта, 2001. – 192 с.
142. Михайлов Г. С. О роли психической устойчивости в работе менеджера / Г. С. Михайлов, М. Ф. Секач, О. Д. Привалова // Журнал прикладной психологии. – 2003. – № 3. – С. 2-7.

143. Міщук Д. Вплив вікового фактора та фактора статевого диморфізму на рівень стресостійкості волейболістів високої кваліфікації / Д. Міщук // Молода спортивна наука України. – Львів: ЛДУФК, 2016. – Т.1. – С. 113-117.
144. Мони́на Г. Б. Тренинг «Ресурси стрессоустойчивости» / Г. Б. Мони́на, Н. В. Раннала – СПб.: Речь, 2009. – 250 с.
145. Мони́на Г. Б. Коммуникативный тренинг (педагоги, психологи, родители) / Г. Б. Мони́на, Е. К. Лютова-Робертс – СПб. : Издательство «Речь», 2007. – 224 с.
146. Моросанова В. И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В. И. Моросанова // Психологич. журн. – М. : Наука, 2002. – Т.23, №6. – С. 16-25.
147. Моросанова В. И. Диагностика индивидуально-стилевых особенностей саморегуляции в учебной деятельности студентов / В. И. Моросанова, Р. Р. Сагиев // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 1994. – №4. – С. 87
148. Мухина В. С. Особенности развития личности детей, воспитывающихся в интернатных учреждениях. Воспитание и развитие детей в детском доме / В. С. Мухина. – М.: МО РФ, ИРЛ РАО, 1995. – 16 с.
149. Наенко Н. И. Психическая напряженность / Н. И. Наенко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 112 с.
150. Назарова И. Б. Адаптация и возможные модели мобильности сирот / И. Б. Назарова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 239 с.
151. Назарова И. Б. Возможности и условия адаптации сирот / И. Б. Назарова // Социол. исслед. – М.: ФГУП «Издательство «Наука», 2001. – №4. – С.70-77.
152. Небылицын В. Д. Актуальные проблемы дифференциальной психологии / В. Д. Небылицын // Психология индивидуальных различий. – М. : Наука, 1982. – С. 39-52.
153. Некрасова Ю. Б. О психических состояниях, их динамике, управлении и направленном формировании в процессе социореабилитации заикающихся / Ю. Б. Некрасова // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 1994. – №6. – С.37-41

154. Никифоров Г. С. Психология здоровья / Г. С. Никифоров. – СПб.: Питер, 2006. – 607 с.
155. Норакидзе В. Г. Свойства личности и фиксированная установка / В. Г. Норакидзе // Вопр. психологии. – М. : Педагогика, 1983. – № 5. – С. 130-136.
156. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. – К.: Вища школа, 2003. – С. 6-23.
157. Носенко Е. Л. Шляхи детекції сприйняття суб'єктом певної інформації як загрозової з позицій когнітивно-семантичної моделі тривоги / Е. Л. Носенко, М. В. Нестеренко // Вісник АПН України “Педагогіка і психологія”. – Запоріжжя: ЗНУ, 1998. – Вип.4.– С.90-99.
158. Ольшанникова А. Е. Роль индивидуально-типичных характеристик эмоциональности в саморегуляции деятельности / А. Е. Ольшанникова, И. В. Пацвявичус // «Психологический журнал» – М. : Наука, 1981. – Т.2., №1. – С. 70-81.
159. Орлов Ю. М. Эмоциональный стресс и его психологическая структура: [лекция по курсу «Психол.-пед. основы деятельности врача»] / Ю. М. Орлов; Моск. мед. акад. им. И. М. Сеченова, каф. педагогики и мед. психологии. – М.: Б. И., 1994. – 12 с.
160. Осгуд Ч. Приложение методики семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам / Ч. Осгуд, Дж. Суси, П. Танненбаум // Семиотика и искусствометрия. – М.: Мир, 1972. – С. 278-298.
161. Ослон В. Н. Приёмная семья – кризисы первого года / В. Н. Ослон; под ред. В. Н.Стегния // Формирование гуманитарной среды и внеучебная работа в вузе, техникуме, школе. – Пермь : Изд-во ПГТУ, 2000. – Т. 2. – С. 245-246.
162. Ослон В. Н. Психологическое сопровождение замещающей профессиональной семьи / В. Н. Ослон, А. Б. Холмогорова // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 2001. – №4. – С. 39-52.
163. Оя С. М. Особенности предстартовых сдвигов и эмоциональной стабильности у представителей разных видов спорта / С. М. Оя //

Психологические вопросы тренировки и готовности спортсменов к соревнованиям. – М.: ФиС, 1969. – С. 64-67.

164. Павленко Ю. : «Впровадження нових підходів до захисту прав дитини - це пріоритет комплексної державної політики з охорони дитинства в Україні» [Електронний ресурс] / Державна служба молоді та спорту України, 2009. – Режим доступу до ресурсу: https://archive.is/20130423161833/www.msms.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=110229&cat_id=110654&mustWords=&mayWords=павленко+юрій&exactPhrase=&withoutWords=&searchPublishing=1Юрій

165. Павлов И. П. О типах высшей нервной деятельности и экспериментальных неврозах / И. П. Павлов. – М. : Медгиз, 1954. – 191 с.

166. Пантлеев С. Р. Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантлеев // Психодиагностическая серия. – М.: Прогресс, 1993. – Вып. 7. – 74 с.

167. Пантлеев С. Р. Структура самоотношения как эмоционально-оценочной системы. / С. Р. Пантлеев. – М. : Педагогика, 1988. – 238 с.

168. Пашина А.Х. Особенности эмоциональной сферы воспитанников и сотрудников детского дома / А.Х. Пашина, Е.П. Рязанова // Психологический журнал. – М. : Наука, 1993. – Т.14. – №1. – С. 44-52

169. Петров С. Детский дом школа для детей-сирот в новом образовательном пространстве (из опыта работы) / С. Петров // Дефектология. – М.: Общество с ограниченной ответственностью Школьная Пресса, 2001. – № 1. – С. 56-59.

170. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.

171. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М.: ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с.

172. Писаренко В. М. Роль психики в обеспечении эмоциональной устойчивости человека / В. М. Писаренко // Психологический журнал. – М. : Наука, 1986. – №1 – С. 62-72.

173. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.

174. Погодаев К. И. К биологическим основам «стресса» и «адаптационного синдрома» / К. И. Погодаев // Актуальные проблемы стресса. – Кишинев: Штиинца, 1976. – С. 211-229.
175. Поліщук О. В. Місце процесу прийняття рішення у ситуації стресу / О. В. Поліщук // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К. : НУОУ, 2014. – Вип. 5 (42) – С. 308-313.
176. Пономаренко В. А. Экстремальность и проблема отношения к профессиональной деятельности и в профессиональной жизнедеятельности / В. А. Пономаренко // Мир психологии. – М. : Образовательная автономная некоммерческая организация высшего образования «Московский психолого-социальный университет», 2006. – № 4. – С. 38 - 46.
177. Прихожан А. М. Анализ содержания «образа Я» в старшем подростковом возрасте у учащихся массовой школы и школы-интерната / А. М. Прихожан; отв. ред. И. В. Дубровина, М. И. Лисина // Возрастные особенности психического развития детей: Сб. науч. труд. – М. : Изд. АПН СССР, 1982. – С. 137-158.
178. Прихожан А. М. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
179. Проселкова М. О. Клинические проявления депривационного «синдрома сиротства» у детей раннего возраста / М. О. Проселкова; под. ред. В. Н. Ослон, Е. В. Селенина // Психическая депривация детей в трудной жизненной ситуации: образовательные технологии профилактики, реабилитации, сопровождения. Сборник научных статей. – М.: ГБОУ ВПО МГППУ, 2013. – 213 с.
180. Протасенко О. Ф. Исследование психофизиологических показателей функционального состояния человека-оператора при действии стрессогенных факторов / О. Ф. Протасенко, Г. В. Мигаль // Вестн. Харьк. нац. автомоб.-дор. ун-та. – Х. : Харьк. нац. автомоб.-дор. ун-т., 2003. – Вып. 21. – С. 70-74.
181. Прохоров А. О. Феноменология регуляции психических состояний / Под ред. А. О. Прохорова. // Психология психических состояний: Сб-к статей. –

- Вып. 4. – Казань: Изд-во «Центр инновационных технологий», 2002. – С.263-274.
182. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях :методи і техніки : [методичний посібник] / за загальною редакцією З. Г. Кісарчук; Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. – Київ : Логос, 2015. – 232 с.
183. Психологічні особливості розвитку особистості дитини в умовах інтернатного закладу: [метод. рек.] / [упоряд. О.Г. Антонова-Турченко.] –К.: РНМК, 1992. – 264 с.
184. Психологія життєвої кризи / [відп. ред. Т. М. Титаренко.] – К.: Агрпромвидав України, 1998. – 348с.
185. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: Навч.-метод. посіб. / М. Й. Боришевський, С. Т. Музичук, В. В. Антоненко, Л. П. Удодова, Л. І. Пилипенко, П. Д. Фролов, Н. Д. Володарська, І. В. Мартинюк; Ін-т змісту і методів навчання. – К. : ІЗМН, 1999. – С. 182-190.
186. Пыжова К. В. Психологические особенности подростков с коммуникативными трудностями в общении: дисс. канд. психол. наук: 19.00.13. / Пыжова Клавдия Валентиновна. – Ростов-на-Дону, 2009. – 215 с.
187. Радина Н. К. Изучение самопринятия у детей, воспитывающихся в закрытых детских учреждениях и в семье / Н. К. Радина // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 2000. – №3. – С.23-33.
188. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРО-ЗНАК, 2006. – 479 с.
189. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 591 с.
190. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.

191. Ротенберг В. С. Стресс и поисковая активность. / В. С. Ротенберг, В. В. Аршавский // Вопросы философии – М. : Федеральное государственное бюджетное учреждение «Российская академия наук», 1979. – № 4. – С117-127.
192. Ротенберг В. С. Мозг. Обучение. Здоровье: [книга для учителя.] / В. С. Ротенберг, С. М. Бондаренко. – М.: Просвещение, 1989. – С.117-126.
193. Рудаков А. Л. Санногенная рефлексия как фактор стрессоустойчивости личности (на примере спортсменов по вольной борьбе): дисс. ...канд. психол. наук: 19.00.01. / Рудаков Андрей Леонидович – М., 2009. – 219 с.
194. Руденский Е. В. Социальная психология: курс лекций / Е. В. Руденский. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 224 с.
195. Русалова М. Н. Межполушарная организация эмоционального напряжения у человека / М. Н. Русалова. – Кишинев: Штиинца, 1987. – С. 113-135.
196. Рязанова Д. В. Тренинг с подростками: С чего начать? Пособие для психолога и педагога. / Д. В. Рязанова – М.: Генезис, 2003. – 138 с.
197. Савонько Е. И. Возрастные особенности соотношения ориентаций школьников на самооценку и на оценку другими людьми: автореф. дисс. канд.псих.наук.: 19.00.07. «Возрастная и педагогическая психология» / Е. И. Савонько – М.,1970. – 19 с.
198. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова. – Одеса: Хорс, 1995. – 334 с.
199. Секач М. Ф. Психология здоровья: [Учебное пособие для высшей школы]. / М. Ф. Секач – М: Академический Проект, 2003. – 192 с.
200. Селье Г. Стресс без дистресса / Селье Г. [пер. с англ. А. Н. Лука и И. С. Хорола]. – М. : Прогресс, 1979. – 124 с.
201. Сидоренко Е. В. Мотивационный тренинг. / Е. В. Сидоренко. – М.: Речь, 2005. – 240 с.
202. Синишина В. М. Психологический анализ структуры стрессоустойчивости спасателей [Электронный ресурс] // Психология и право.

- 2013. – № 3. – Режим доступа :
<http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n3/63809.shtml>
203. Сиротин О. А. К вопросу о психофизиологической природе эмоциональной устойчивости спортсменов / О. А. Сиротин // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 1973. – № 1. – С. 129-133.
204. Слабковська А. І. Періодизація входження дитини в прийомну родину (на прикладі усиновлення дітей іноземцями) / А. І. Слабковська // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 14. – С. 217-225. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_14_32
205. Смирнова Е. О. Теория привязанности: концепция и эксперимент / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 1995. – № 3 – С. 139-149.
206. Собчик Л. Н. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири: методическое руководство / Л.Н. Собчик. – М.: ИКА «Москва», 1990. – С. 48.
207. Соколова Н. Д. Основные направления коррекционно-воспитательной работы в специализированном детском доме / Н. Д. Соколова // Дефектология. – М. : Общество с ограниченной ответственностью Школьная Пресса, 1991. – №4. – С. 58-64.
208. Солодунова М. Ю. Развитие эмоций у детей раннего возраста в условиях депривации / М. Ю. Солодунова, Р. Ж. Мухамедрахимов // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / [отв. ред. Махнач А. В., Прихожан А. М., Толстых Н. Н.]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – С. 63-82.
209. Соломатина Г. Н. Приемные дети: Как справиться с проблемами адаптации и воспитания в замещающей семье. Пособие / Г. Н. Соломатина. – М.: Гуманитарный изд. центр «ВЛАДОС», 2014. – 119 с.
210. Сосновикова Ю. Е. Психические состояния человека, их классификация и диагностика: [пособие для студентов и учителей]. / Ю. Е. Сосновикова; Горьк. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – Горький: Изд-во Горьк. пед. ин-та, 1975. – 118 с.

211. Соціальна педагогіка. Дитячі будинки сімейного типу в системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. А. Й. Капської. – К. : ЦУЛ, 2011. – С. 259-277.
212. Соціальне сирітство в Україні: Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. / [Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко, І. Б. Іванова та ін.]. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 1998. – 120 с.
213. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: [навч.-метод. посіб.] / [Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова, І. В. Пеша та ін.]. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 127 с.
214. Старцева В. П. Роль сім'ї та школи-інтернату як соціальних інститутів в соціалізації дітей-сиріт у наукових дослідженнях / В. П. Старцева // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 23. – С.237-239
215. Статистика соціальної інтеграції [Електронний ресурс] / Смілянський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. – Режим доступу до ресурсу:http://www.smcsssdm.ck.ua/news/chomu_batki_vidpravljaju_ditej_v_internati/2016-01-28-468
216. Стельмашук Х. Р. Психологічний механізм стресостійкості підлітків-сиріт. / Х.Р. Стельмашук // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 189-199
217. Стельмашук К. Р. Стрессоустойчивость как феномен: особенности стрессоустойчивости различных категорий детей-сирот / К. Р. Стельмашук // Навукова-тэарэтычны і навукова-метадычны часопіс «Адукацыя і выхаванне» – Вип. 11 (299). – Минск: РУП «Выдавецтва “Адукацыя і выхаванне”», 2016. – С. 18-23.
218. Стельмашук Х. Р. Психологічні аспекти формування довірливих стосунків у дітей-сиріт як одна із умов стресостійкості / Х. Р. Стельмашук //

Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 28. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С.539-551.

219. Стельмащук Х. Р. Психологічні фактори подолання стресу / Х. Р. Стельмащук // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України – Вип. 29. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С.671-685.

220. Стельмащук Х. Р. Особливості мотиваційно-ціннісної сфери дітей-сиріт / Х. Р. Стельмащук // Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського «Наука і освіта». – 2015. – №7 – С. 94-100.

221. Стельмащук Х. Р. Фактори, які впливають на особистісне становлення різних категорій дітей-сиріт / Х. Р. Стельмащук // Науковий журнал «Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія: Психологія» – Том.21 – Вип. 1 (39). – Одеса: «Астропринт» , 2016. – С. 187-198.

222. Стельмащук Х. Р. Особливості самоставлення та міжособистісної взаємодії у дітей сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу / Х. Р. Стельмащук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» – Том.1. – Вип.4. – Херсон: «Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 91-96.

223. Стельмащук Х. Р. Психологічні компоненти стресостійкості дитини-сироти / Х.Р. Стельмащук // Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. – N 7. – Вип. 17. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. – С. 136-151.

224. Стишенок И. В.Тренинг уверенности в себе: развитие и реализация новых возможностей. / И. В. Стишенок – СПб. : Речь, 2008. – 230 с.

225. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика : [учеб. пособ.] / А. М. Столяренко. – М.: Юнити-дана, 2002. – 607 с.
226. Стресс, выгорание, совладание в современном контексте / [Ю. В. Бессонова, В. А. Бодров, И. И. Ветрова и др.]; под ред. А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко; Рос. акад. наук, Ин-т психологии. – Москва: ИП, 2011. – 511 с.
227. Субботин С. В. Устойчивость к психическому стрессу как характеристики метаиндивидуальности учителя: дисс. канд. психол. наук: 19.00.07. / С. В. Субботин. – Пермь, 1992. – 152 с.
228. Суворова В. В. Психофизиология стресса / В. В. Суворова. – М.: Педагогика, 1975. – 206 с.
229. Судаков К. В. Индивидуальная устойчивость к стрессу / К. В. Судаков. – М.: Горизонт, 1998. – С. 3-168.
230. Судаков К. В. Системные основы эмоционального стресса / К. В. Судаков, П. Е. Умрюхин. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 112 с.
231. Сучасні методи і засоби для визначення і діагностування емоційного стресу : монографія / за заг. ред. О. П. Мінцера. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 228 с.
232. Татенко В. Суб'єктно-вчинковий підхід на службі у соціальної психології / В. Татенко // Психологія особистості. – 2015. – № 1. – С. 20-31. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/По_2015_1_5
233. Теплов Б. М. Типологические свойства нервной системы и их значение для психологии. Психология индивидуальных различий / Б. М. Теплов; под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 32-39.
234. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування / Т. М. Титаренко – К.: Главник, 2004. – 96 с.
235. Титаренко Т. М. Чому і як особистість стимулює дебют життєвої кризи / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К. : ТОВ “Видавництво “Сталь”, 2000. – Вип. 4(7). – С.3-10.

236. Торндайк Э. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении. / Э.Торндайк. Дж. Уотсон – М. : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 704 с.
237. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудных ситуациях / М. Тышкова // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 1998. – №1. – С.27-33.
238. Ушаков Г. К. Пограничные нервно-психические расстройства / Г. К. Ушаков. – М.: Медицина, 1987. – 304 с.
239. Файвишевский В. А. О существовании неосознаваемых негативных мотиваций и их проявлений в поведении человека / В. А. Файвишевский // Бессознательное: природа, функции, методика исследования: В 4 т. – Тбилиси: «Мецниереба», 1978. – Т.3 – С. 433-445.
240. Фанталова Е. Б. Ценности и внутренние конфликты: теория, методология, диагностика: [монография] / Е. Б. Фанталова. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 141 с.
241. Фейгенберг И. М. Мозг, психика, здоровье. / И. М. Фейнгерберг. – М.: Изд-во Наука, 1972. – 110с.
242. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов – М.: Изд-во Института Психотерапии – 490 с.
243. Фресс П. Эмоции. / П. Фресс // Экспериментальная психология. – М.: Политиздат, 1975. – Вып. V. – С. 111-195.
244. Фромм Э. Человек одинок. [Электронный ресурс] / Э. Фромм; пер. с англ. Р. Облонской // «Иностранная литература», 1966. – №1. – С. 230-233. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_898.html
245. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.
246. Холмогорова А. Б. Эмоциональная дезадаптация и интерперсональные отношения детей-сирот / А. Б. Холмогорова, С. В. Воликова, Н. С. Сафонова //

- Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / [отв. ред. Махнач А. В., Прихожан А. М., Толстых Н. Н.]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – С. 224-251.
247. Хоментаскас Г. Т. Семья глазами ребенка. / Г. Т. Хоментаскас – М.: Педагогика, 1989. – 130 с.
248. Хуторная М. Л. Развитие стрессоустойчивости студентов в условиях интеллектуальных испытаний: автореф. дисс. канд. психол. наук.: 19.00.13. / Хуторная, Маргарита Леонидовна. – Тамбов, 2007. – 18 с.
249. Цахаева А. А. Реализация психологического ресурса адаптивного поведения в процессе развития личности / А. А. Цахаева, У. К. Аминов, Д. К. Аминова // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Психолого-педагогические науки. – Махачкала : Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования Дагестанский государственный педагогический университет, 2014. – № 3 (28). – С. 33-36.
250. Церковский А. Л. Современные взгляды на проблему стрессоустойчивости / А. Л. Церковский // Вестник Витебского государственного медицинского университета. – Витебск : Учреждение образования Витебский государственный медицинский университет, 2011. – Т. 10. – № 1. – С. 6-19.
251. Циганчук Т. В. Динаміка суб'єктивних переживань у студентів ВНЗ в стресових ситуаціях / Т. В. Циганчук // Практична психологія та соціальна робота. – Київ: [б.и.], 2011. – № 1. – С. 50-59
252. Циганчук Т. В. Підвищення стресостійкості у студентів ВНЗ / Т. В. Циганчук // Практична психологія та соціальна робота. – Київ: [б.и.], 2010. – № 8. – С. 18-30.
253. Чебыкин А. Я. Проблема эмоциональной устойчивости / А. Я. Чебыкин; Южноукраинский педагогический ун-т им. К. Д. Ушинського. – Одесса: [б.и.], 1995. – 195 с.

254. Черкашин А. І. Функціональні стани співробітників, працюючих в екстремальних умовах / А. І. Черкашин, М. І. Анікеєнко // Вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Вид-во: ФОП «Петрова І. В.», 2008. – Вип. 24. – С. 56–60.
255. Чермит К. Д. Содержание и средства снижения последствий социальной депривации воспитанников в условиях детского дома / К. Д. Чермит, Н. В. Кононенко // Стратегия развития российской системы образования: [сб. научных трудов по материалам Всероссийской научно-практической конференции], (21 февраля 2006, Ставрополь) / под ред. Г. М. Соловьева. – Ставрополь: Сервисшкола, 2006. – 158 с.
256. Черникова О. А. Исследование эмоциональной устойчивости как важнейшего показателя психологической подготовленности спортсмена к соревнованиям / О. А. Черникова // Психологические вопросы спортивной тренировки. – М.: Физкультура и спорт, 1967. – С. 3-13.
257. Черпіта М. М. Стресостійкість / М. М. Черпіта, А. Ю. Гурич, О. М. Джеджула // Наукові записки [ВНАУ]. Сер.: Соціально-гуманітарні науки. – Вінниця: ВНАУ, 2013. – Вип. 2. – С. 202-208.
258. Чисельність дітей, усиновлених протягом року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/vsunovlennia_06_u.html
259. Чистяк О. В. Особливості психічного розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу / О. В. Чистяк // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2014. – №2 (23). – С. 266-272
260. Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности: [монография] / В. Э. Чудновский. – М. : Педагогика, 1981. – 208 с.
261. Шадриков В. Д. Мир внутренней жизни человека / В. Д. Шадриков. – М. : Изд-во «Логос», 2006. – 392 с.

262. Шапкин С. А. Опросник мотивации достижения: новая модификация / С. А. Шапкин // Психологический журнал – М. : Наука, 2000. – № 2. – С.113-127.
263. Эверли Дж. С. Стресс: природа и лечение. / Дж. С. Эверли, Р. Розенфельд. – М.: Медицина, 2003. – 224 с.
264. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання: [навч. посібник] / Т. С. Яценко. – К.: Вища школа, 2004. – 679 с.
265. Abouserie R. Stress, coping strategies, and job satisfaction in university academic staff / R. Abouserie // Educational Psychology. – 1996. – №16. – P. 49–56. – Режим доступу:<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0144341960160104>
266. Aldwin C. M. Tracey A. Revenson. «Vulnerability to economic stress.» / С. М. Aldwin, Т. А. Revenson. // *American Journal of Community Psychology*. – 1986 – № 14(2) – P. 161-175. – Режим доступу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1007/BF00911819>
267. Alexander F. Psychosomatic medicine: Its principles and applications. / F. Alexander. – New York: Norton, 1950. – 320 pp.
268. Amirkhan J. Coping with stress across the lifespan: Absolute vs. relative changes in strategy. / J. Amirkhan, В. Auyeung // *Journal of Applied Developmental Psychology* – 2007. – 28 (4). – P. 298-317 – Режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0193397307000597?via%3Dihub>
269. Anderson R. A. Stress power: How to turn tension into energy. / R. A. Anderson. – N. Y. : Human Sciences Press, 1978. – 248 p.
270. Antonovsky A. Unraveling The Mystery of Health. How People Manage Stress and Stay Well / A. Antonovsky. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1987. – 238 p.
271. Appley M. H., Trumbull R. A conceptual model for the examination of stress dynamics // *Dynamics of stress: Physiological, psychological, and social perspectives* / Ed. by M.H. Appley & R. Trumbull. – New York : Plenum, 1986. – P. 21-45.
272. Appley M. H. Psychological stress. / M. H. Appley, R. Trumbull. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1967. – 471 p.

273. Arnold M. Stress and emotion. Psychological stress / M. Arnold. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1967. – P. 123-140.
274. Berger R. Stress and hypertension / R. Berger, E. Paran // Harefuah. – 2002. – Vol. 141 (7). – P. 626-630. – Режим доступа: <https://europepmc.org/abstract/med/12187563>
275. Borgatta E. F. The structure of personality characteristics / E. F. Borgatta // Syst. Res., Behavioral Science, 1964. – Volume 9, Issue 1 – P. 8-17. – Режим доступа : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/bs.3830090103>
276. Breznitz S. Life events: Stressful ordeal or valuable experience? / S. Breznitz, Y. Eshel. – New York: Van Nostrand Reinhold, 1983. – P. 228-261.
277. Carron A. V. Anxiety, Stress and Motor Learning / A. V. Carron, W. R. Morford // Perceptual and Motor Skills – 2016. – Vol 27, Issue 2. – P. 507-511. – Режим доступа: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.2466/pms.1968.27.2.507>
278. Carver C. S. Assessing coping strategies: A theoretically based approach / C. S. Carver, M. Y. Scheier, J. K. Weintraub // J. of Personality and Social Psychology. – 1989. – V.56, №2. – P. 267-283. – Режим доступа: <https://pdfs.semanticscholar.org/5a8c/2bceefede7391164c9d45ff01f1d4619ba46.pdf>
279. Cattell R. B. Personality and Mood by Questionnaire. / R. B. Cattell – San Francisco, Washington, London: Jossey-Bass Publishers, 1973. – P. 13-15.
280. Cobb S. Social support as a moderator of life stress / S. Cobb // Psychosom. Med. – 1976. – Vol. 38. – P. 300-314. – Режим доступа: <https://insights.ovid.com/crossref?an=00006842-197609000-00003>
281. Cofer C. N. Motivation: Theory and research. / C. N. Cofer, M. H. Appley. – New York: John Wiley & Sons, 1964. – 958 p.
282. Cohen S. Psychological stress in humans and susceptibility to the common cold. [Электронный ресурс] / S. Cohen, D. A. J. Tyrrell, A. P. Smith // The New England journal of medicine – 1991. – No. 9. – P. 606-612. – Режим доступа: <http://www.nejm.org/doi/citedby/10.1056/NEJM199108293250903#t=articlearticleletters#t=citedby>

283. Coopersmith S. The antecedents of self-esteem / S. Coopersmith. – San Francisco: W. H. Freeman & Co., 1967. – P. 188-191.
284. Coping with job stress and burnout in the human services / [Shinn M., Rosario M., Morch H., Chestnut D.] // Journal of Personality and Social Psychology. – 1984. – Vol.46. – P.864-876. – Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/record/1984-24289-001>
285. Cox T. Individual differences, stress and coping / T. Cox, E. Ferguson // Personality and stress: Individual differences in the stress process / Ed. by C.L. Cooper, R. Payne. – Wiley: Chichester, 1991. – P. 7-30.
286. Digman J. M. Higher-order factors of the Big Five. / J. M. Digman // Journal of Personality and Social Psychology –1997 –Vol. 73. – №6. – P. 1246-1256. – Режим доступа: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9418278>
287. Dohrenwend B. P. The social psychological nature of stress: A framework for causal inquiry/ B. P. Dohrenwend // J. of Abnormal Social Psychology. – 1966. – Vol. 62. – P. 294-302. – Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/record/1962-05808-001>
288. Eysenck H. J. The Structure of Human Personality. / H. J. Eysenck. – London: Methuen, 1970. – 500 p.
289. Feigenberg J. M. Wahrscheinlichkeits prognostizierung im System der zielgerichteten Aktivität / Feigenberg J. M. – Butzbach-Griedel: Afra Verlag, 1998. – Seiten 5-8.
290. Fisher J. A Time for change / J. Fisher // Human Resource Development International, 2005. – vol 8:2 – P. 257-264. – Режим доступа: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13678860500100665?scroll=top&needAccess=true>
291. French J. R. P. Adjustment as person-environment fit. / J. R. P. French, W. L. Rodgers, S. Cobb. – New York: Basic Books, 1974. – P. 316-333.
292. French J. R. P. The mechanisms of job stress and strain. / J. R. P. French, R. D. Caplan, R. V. Harrison. – London: Wiley, 1982. – 160 p.

293. Fuller J. L. Foundations of Behavior Genetics. /J. L. Fuller, W. R. Thompson– St. Louis, Missouri: Mosby, 1978. – 533 p.
294. Grinker R. R. Men under Stress. / R. R. Grinker, J. P. Spiegel. – Philadelphia: The Blakiston Co., 1945. – 484 p.
295. Guilford J. P. Cognitive psychology's ambiguities: Some suggested remedies / J. P. Guilford // Psychological Review. – 1982. – Vol. 89. – P. 48-59. – Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/record/1982-07070-001>
296. Hall D. T. Organizational and individual response to external stress / D. T. Hall, R. Mansfield // Administrative Science Quarterly. – 1971. – Vol.16. – P.533 - 547. – Режим доступа: https://www.jstor.org/stable/2391771?seq=1#page_scan_tab_contents
297. Hobfall S. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress / S. Hobfall // American Psychologist. – 1989. – Vol. 44. – P. 513-524. – Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/buy/1989-29399-001>
298. Hockey G. R. A state control theory of adaptation to stress and individual difference in stress management / G. R. Hockey // Energetics and human information processing. NATO ASI Series (Series D: Behavioural and Social Sciences) / Eds. G. R. Hockey, A. W. Gaillard, M. G. Coles. – Springer: Dordrecht, 1986. – Vol 31. - P. 285-287.
299. Holmes T. The social readjustment rating scale / T. Holmes, R. Rahe // Journal of Psychosomatic Research –1967. – Vol.11. – P.213-218. – Режим доступа: <http://garfield.library.upenn.edu/classics1982/A1982PJ13900001.pdf>
300. Howard A. A Proposed Framework for the Analysis of Stress in Human Organism / A. Howard, R.A. Scott // Behavioral Sciences. – 1965. – № 10. – P. 141-160. – Режим доступа: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/bs.3830100204>
301. Kagan A. Adaptation of the psychosocial environment to man's abilities and needs / A. Kagan, L. Levi // Society, Stress and Disease. / Ed. by Levi L. – London: Oxford University Press. – 1971. – V. 1. – P. 399-404

302. Kobasa S. C. Personality and social resources in stress resistance / S. C. Kobasa, S. R. Maddi, M. C. Pucetti // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1982. – № 45. – P. 839-50. – Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/record/1984-12632-001>
303. Lazarus R. S. Progress on a cognitive motivational-relational theory of emotion / R. S. Lazarus // *American Psychologist*. – 1991. – Vol. 46. – P. 819-837. – Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/record/1991-32296-001>
304. Lazarus R. S. Cognitive and coping processes in emotion / R. S. Lazarus // *Stress and Coping*. – New York: Columbia University Press, 1977. – P. 144-157.
305. Lazarus R. S. Stress – related transactions between person and environment / R. S. Lazarus, R. Launier // *Perspectives in interactional psychology* / Ed. by L.A. Pervin, M. Lewis. – New York: Pervin, 1978. – P. 287-327.
306. Lazarus R. S. Stress, appraisal, and coping. / R. S. Lazarus, S. Folkman. – New York: Springer Publishing, 1984. – 460 p.
307. McGrath J. E. Stress and behavior in organizations. / J. E. McGrath // *Handbook of Industrial Organizational Psychology* / Chap. 31 in Dunnette M. (Ed.). – Chicago: Rand McNally Co., Inc., 1976. – P. 1351-1395.
308. Mechanic D. Students under stress: A study in the social psychology of adaptation / D. Mechanic. – Madison: University of Wisconsin Press, 1978. – 352 p.
309. Norman W. T. Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings. / W. T. Norman // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1963. – Vol. 66. – P. 574-583. – Режим доступа: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/13938947>
310. Ollonen P. Stressful and adverse life experiences in patients with breast symptoms; a prospective case-control study in Kuopio, Finland. / P. Ollonen, J. Lehtonen, M. Eskelinen // *Anticancer research*. – 2005. – Vol. 25. – P. 531-536. – Режим доступа: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15816624>
311. Parsons P. A. Behavior, stress and variability / P. A. Parsons // *Behavior Genetics*. – 1988. – Vol. 18(3). – P. 293-308. – Режим доступа: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/3064749>

312. Sandler I. N. Locus of Control as a Stress Moderator: The Role of Control Perceptions and Social Support. / I. N. Sandler, B. Lakey // American journal of community psychology. – 1982. – Vol. 10. – P. 65-80. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/7102614>
313. Smith C. P. Reliability issues / C. P. Smith // Motivation and Personality: Handbook of Thematic Content Analysis. / ed. by J.W. Atkinson, D. C. McClelland, J. Veroff – NY: Cambridge University Press, 1992. – P. 153-178.
314. Stone A. A. New Measure of Daily Coping: Development and Preliminary Results. / A. A. Stone, J. M. Neale // Journal of Personality and Social Psychology. – 1984. – Vol. 61. – P. 892-906. – Режим доступу: <http://psycnet.apa.org/record/1984-22226-001>
315. Stress coping: A qualitative and quantitative synthesis with implications for treatment / [Matheny K. B., Aycock D. W., Hugh J. L., Cutlette W. L., Silva-Cannella K. A.] // Counseling Psychologist. – 1986. – Vol. 14. – P. 499-549. – Режим доступу: <http://psycnet.apa.org/record/1988-01924-001>
316. Ulrich C. Stress and sport // Science and medicine of exercise and sports / ed. By W. R. Jonson. – New York : Harper and Bros, 1960. – P. 262
317. Wade C. Psychology / C. Wade, C. Tavis. – 6th ed. – Upper Saddle River, NJ Prentice Hall, 2000. – 654 p.
318. Watson D. Health complaints, stress, and distress: Exploring the central role of negative affectivity / D. Watson, J. Pennebaker // Psychological Review. –1989. – Vol.96. – P.234-254. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/2710874>
319. Welford A. T. Stress and performance / A.T. Welford // Ergonomics, 1973. – Vol.16. – P. 567-580. – Режим доступу: <http://psycnet.apa.org/record/1975-10702-003>
320. Williams D. Surviving and thriving: how transition psychology may apply to mass traumas and changes1 / Dai Williams. – 80 Min / 70 MB. – 1 електрон.опт. диск (CDROM). – Систем. вимоги: Pentium; 32 Mb RAM; Windows 95,98,2000, XP; MS Word 97-2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.eoslifework.co.uk/pdfs/Surviving%20and%20thriving%20Synopsis%20Oct%202010.pdf>

321. Wolff H. G. Stress and disease / H.G. Wolff, H. Goodell. – 2nd ed. – Springfield: Charles C. Tomas, 1953. – P. 24-43.
322. Wong P. T. P. The positive psychology of transformation: Beyond stress and coping. / P. T. P. Wong, L. C. J. Wong, C. Scott // Handbook of Multicultural perspectives on stress and coping. / Ed. by P. T. P. Wong, L. C. J. Wong. – New York, NY: Springer, 2006. – P. 1-26.
323. Wong P. T. P. The resource-congruence model of coping and the development of the Coping Schema Inventory. / P. T. P. Wong, G. T. Reker, E. Peacock // Handbook of Multicultural perspectives on stress and coping / Ed. by P. T. P. Wong, L. C. J. Wong. – New York, NY : Springer, 2006. – P. 223-283.

Додаток А

Результати порівняльного аналізу пілотного дослідження трьох досліджуваних груп (за критерієм Шеффе)

Scheffe Test; Variable: шкала психологічного стресу (дані пілотного) Marked differences are significant at $p < ,05000$			
	{1} - M=93,212	{2} - M=105,55	{3} - M=79,265
дс {1}		0,139454	0,070712
уд {2}	0,139454		0,000800
пс {3}	0,070712	0,000800	

Scheffe Test; Variable: самоінтерес (дані пілотного) Marked differences are significant at $p < ,05000$			
	{1} - M=4,1154	{2} - M=4,5806	{3} - M=5,0000
дс {1}		0,387763	0,028925
уд {2}	0,387763		0,525033
пс {3}	0,028925	0,525033	

Scheffe Test; Variable: страх ситуації перевірки знань (дані пілотного) Marked differences are significant at $p < ,05000$			
	{1} - M=3,3846	{2} - M=3,4194	{3} - M=2,3235
дс {1}		0,994656	0,006340
уд {2}	0,994656		0,013749
пс {3}	0,006340	0,013749	

Scheffe Test; Variable: проблеми і страхи у стосунках з вчителями (дані пілотного) Marked differences are significant at $p < ,05000$			
	{1} - M=4,1346	{2} - M=3,9355	{3} - M=3,3824
дс {1}		0,783948	0,028136
уд {2}	0,783948		0,212221
пс {3}	0,028136	0,212221	

Scheffe Test; Variable: фінансові цінності (дані пілотного) Marked differences are significant at $p < ,05000$			
	{1} - M=155,48	{2} - M=122,52	{3} - M=141,41
дс {1}		0,004821	0,343624
уд {2}	0,004821		0,220055
пс {3}	0,343624	0,220055	

Scheffe Test; Variable: інтелектуальні цінності (дані пілотного) Marked differences are significant at $p < ,05000$			
	{1} - M=154,81	{2} - M=132,10	{3} - M=119,65
дс {1}		0,068571	0,001404

уд {2}	0,068571		0,504443
пс {3}	0,001404	0,504443	

Scheffe Test; Variable: мотиви комунікативні (дані пілотного) Marked differences are significant at p < ,05000			
	{1} - M=,23077	{2} - M=0,0000	{3} - M=,05882
дс {1}		0,006267	0,048064
уд {2}	0,006267		0,750466
пс {3}	0,048064	0,750466	

Scheffe Test; Variable: мотиви творчої самореалізації (дані пілотного) Marked differences are significant at p < ,05000			
	{1} - M=,15385	{2} - M=,41935	{3} - M=,29412
дс {1}		0,029054	0,343515
уд {2}	0,029054		0,509585
пс {3}	0,343515	0,509585	

Scheffe Test; Variable: мотиви досягнення успіху (дані пілотного) Marked differences are significant at p < ,05000			
	{1} - M=,55769	{2} - M=,67742	{3} - M=,82353
дс {1}		0,525737	0,037699
уд {2}	0,525737		0,450064
пс {3}	0,037699	0,450064	

Примітка: «дс» - діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу; «уд» - усиновлені діти-сироти; «пс» - діти із повних (кровних) сімей.

Додаток Б
Результати порівняльного аналізу дослідження двох досліджуваних груп
(дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітей із
повних сімей)

All Groups T-tests; Grouping: Стр: Статус (new) Group 1: дс Group 2: пс ¹											
	Mean - дс	Mean - пс	t-value	df	P	Valid N - дс	Valid N - пс	Std.Dev. - дс	Std.Dev. - пс	F-ratio - Variances	p - Variances
Стать	1,4797	1,5368	-0,83460	216	0,404863	123	95	0,50163	0,50129	1,001372	1,000000
Вік	14,2276	14,0000	1,35325	216	0,177392	123	95	1,16516	1,31278	1,269458	0,215078
Вік потрапляння в інтернат	5,6992	0,0000	16,32032	216	0,000000	123	95	3,40187	0,00000	0,000000	1,000000
Час перебування в інтернаті	8,5366	0,0000	24,90200	216	0,000000	123	95	3,33951	0,00000	0,000000	1,000000
Шкала психологічного стресу	98,0163	76,1474	6,78597	216	0,000000	123	95	26,05825	19,94672	1,706662	0,007085
Нервово-психічна напруга	51,0407	47,9053	2,24668	216	0,025672	123	95	10,13386	10,32460	1,037998	0,841284
Самооцінка стресостійкості	19,9431	20,6947	-1,23012	216	0,219991	123	95	5,02012	3,64392	1,897977	0,001305
Стресостійкість	37,9837	40,1684	-3,33939	216	0,000989	123	95	4,74080	4,85240	1,047637	0,804254
Екстраверсія-інтроверсія	13,0000	14,0421	-2,24809	216	0,025580	123	95	3,64174	3,04196	1,433215	0,068346
Нейротизм	13,9593	12,6632	2,39896	216	0,017291	123	95	4,25498	3,52984	1,453065	0,058523
Самооцінка	33,6016	36,5684	-2,25498	216	0,025137	123	95	10,17852	8,87340	1,315797	0,163953
Самоставлення	17,1626	18,9368	-2,77398	216	0,006022	123	95	4,95119	4,30934	1,320073	0,159041
Самоповага	12,7886	13,5263	-1,65074	216	0,100244	123	95	3,45522	3,01712	1,311494	0,169029
Аутосимпатія	8,3008	9,0947	-1,86950	216	0,062907	123	95	3,07538	3,15242	1,050729	0,792536
Очікуване ставлення від інших	7,7073	8,8105	-3,52186	216	0,000523	123	95	2,21297	2,39367	1,169980	0,413533
Самовпевненість	4,3577	4,7684	-1,77595	216	0,077148	123	95	1,68955	1,69764	1,009591	0,954166
Ставлення інших	4,9106	5,4526	-2,49258	216	0,013433	123	95	1,48770	1,71829	1,334021	0,134515
Самоприйняття	4,0894	4,6737	-2,59056	216	0,010235	123	95	1,64968	1,65312	1,004176	0,976208
Самокерівництво	3,8211	3,9474	-0,69603	216	0,487160	123	95	1,35521	1,29128	1,101466	0,626086
Самозвиначення	4,7967	4,0632	1,53003	216	0,127472	123	95	4,44264	1,64259	7,315172	0,000000
Самоінтерес	4,1789	5,2105	-4,71687	216	0,000004	123	95	1,58390	1,62359	1,050754	0,792439
Саморозуміння	3,0325	2,9579	0,40064	216	0,689085	123	95	1,41962	1,28755	1,215676	0,321918
Адаптація	53,9837	55,2211	-1,30385	216	0,193673	123	95	6,48578	7,50486	1,338941	0,129622
Самоприйняття інших	55,3902	56,6000	-0,93567	216	0,350486	123	95	9,09750	9,92354	1,189841	0,365629
Емоційний комфорт	53,2358	54,8211	-1,30626	216	0,192853	123	95	8,83091	8,95495	1,028289	0,879284
Схильність до домінування	49,7642	53,2526	-3,16283	216	0,001787	123	95	8,81883	6,99235	1,590655	0,019089
Тривожність	10,4797	8,9579	2,73038	216	0,006848	123	95	4,01911	4,15886	1,070748	0,718652
Переживання соціального стресу	4,6585	4,6842	-0,08851	216	0,929555	123	95	2,06385	2,19895	1,135201	0,508090
Фрустрація потреби в досягненні успіху	5,5691	5,5053	0,26661	216	0,790028	123	95	1,70381	1,81526	1,135107	0,508365
Страх самовираження	3,1220	2,8105	1,74737	216	0,081995	123	95	1,41760	1,14199	1,540932	0,028849

* кольором замарковано шкали, за якими виявлені відмінності між дітьми-сиротами та дітьми із повних сімей

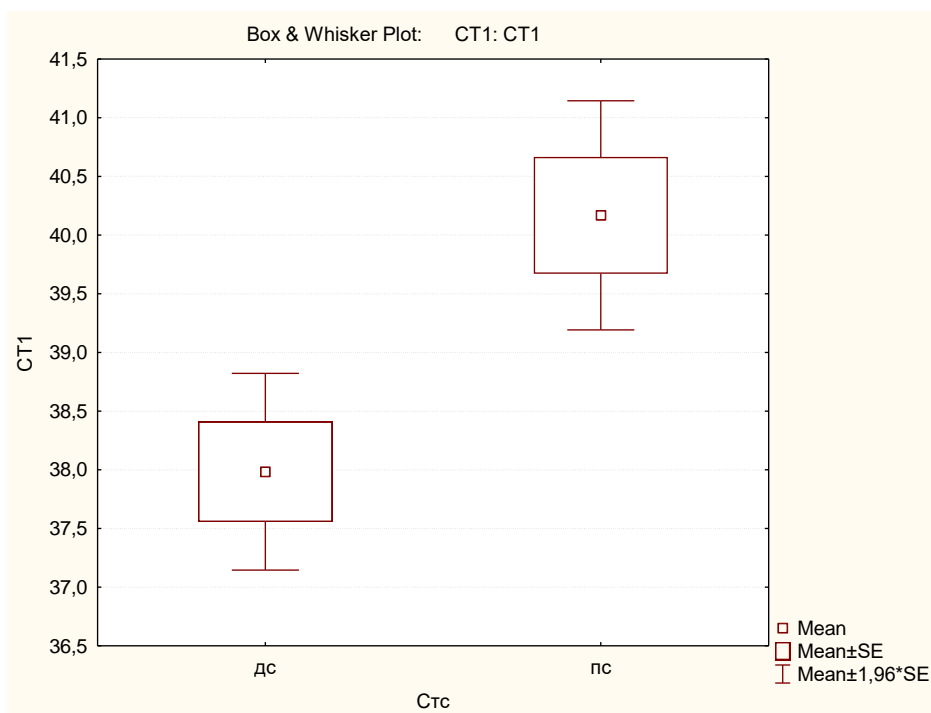
Страх ситуації перевірки знань	3,2683	2,5579	3,55789	216	0,000460	123	95	1,39715	1,54173	1,217678	0,305708
Страх невідповідності очікування оточуюючих	2,5854	2,3158	1,60069	216	0,110908	123	95	1,19375	1,28215	1,153588	0,456398
Низька фізіологічна опірність стресу	2,1057	1,7684	1,78243	216	0,076084	123	95	1,33560	1,44732	1,174298	0,402745
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	3,8943	3,5053	2,37232	216	0,018555	123	95	1,21340	1,18388	1,050498	0,806801
Інтернальність	3,3415	3,6105	-1,29701	216	0,196011	123	95	1,50316	1,53882	1,048009	0,802840
Інтернальність в області досягнень	4,7886	4,8316	-0,18628	216	0,852400	123	95	1,66572	1,71757	1,063228	0,745984
Інтернальність в області невдач	3,7073	3,9474	-1,03055	216	0,303906	123	95	1,49717	1,94263	1,683600	0,006906
Професійні цінності	150,2033	150,8947	-0,11715	216	0,906852	123	95	46,27979	38,87855	1,416976	0,077487
Фінансові цінності	140,9919	134,9368	0,98212	216	0,327138	123	95	45,24550	44,99665	1,011092	0,961485
Сімейні цінності	153,2276	163,8211	-1,74835	216	0,081824	123	95	46,39633	41,56896	1,245745	0,264989
Соціальні цінності	134,7561	143,5158	-1,41846	216	0,157497	123	95	43,56291	47,26743	1,177308	0,395348
Суспільні цінності	109,6748	104,7158	0,76894	216	0,442768	123	95	47,35816	47,03047	1,013984	0,949797
Духовні цінності	129,4228	123,1579	0,86786	216	0,386437	123	95	53,35744	52,18570	1,045411	0,826140
Фізичні цінності	119,6585	111,2211	1,33046	216	0,184769	123	95	47,10554	45,53773	1,070043	0,734569
Інтелектуальні цінності	141,9593	126,6000	2,54848	216	0,011514	123	95	46,00951	41,55012	1,226170	0,301033
Мотиви відповідальності	0,1138	0,1263	-0,28100	216	0,778979	123	95	0,31889	0,33397	1,096777	0,628313
Мотиви самовизначення	0,6423	0,6105	0,47909	216	0,632361	123	95	0,48129	0,49022	1,037441	0,843447
Мотиви благополуччя	0,1220	0,1263	-0,09656	216	0,923166	123	95	0,32857	0,33397	1,033137	0,860228
Мотиви афіліації	0,2276	0,2316	-0,06824	216	0,945658	123	95	0,42103	0,42408	1,014559	0,934074
Мотиви престижу	0,1301	0,1368	-0,14509	216	0,884777	123	95	0,33777	0,34550	1,046326	0,809250
Мотиви уникнення невдач	0,0976	0,0526	1,22533	216	0,221785	123	95	0,29793	0,22448	1,761482	0,004389
Мотиви навчально-пізнавальні(зміст навчання)	0,3740	0,2000	2,82235	216	0,005212	123	95	0,48584	0,40212	1,459714	0,055536
Мотиви навчально-пізнавальні(процес навчання)	0,1382	0,0737	1,51028	216	0,132433	123	95	0,34653	0,26264	1,740847	0,005259
Мотиви комунікативні	0,1301	0,1368	-0,14509	216	0,884777	123	95	0,33777	0,34550	1,046326	0,809250
Мотиви творчої самореалізації	0,2358	0,2947	-0,98004	216	0,328162	123	95	0,42622	0,45834	1,156433	0,448740
Мотиви досягнення успіху	0,6504	0,7895	-2,26211	216	0,024686	123	95	0,47879	0,40985	1,364752	0,114939
Владно-лідуючий стиль	6,7561	5,3684	4,24574	216	0,000032	123	95	2,58413	2,11908	1,487085	0,044670
Незалежно-домінуючий стиль	5,7724	4,4632	3,99522	216	0,000089	123	95	2,56653	2,16260	1,408457	0,082717
Прямолінійно-агресивний стиль	7,7154	5,7263	4,99788	216	0,000001	123	95	3,01776	2,77313	1,184211	0,391417
Недовірливо-скептичний стиль	6,2439	4,6947	4,53535	216	0,000010	123	95	2,54578	2,44111	1,087597	0,672737
Покірно-сором'язливий стиль	7,4959	5,9789	3,76788	216	0,000212	123	95	2,99282	2,88790	1,073978	0,720448
Залежно-слухняний стиль	5,9756	4,7263	3,66698	216	0,000309	123	95	2,59717	2,35400	1,217273	0,318668
Конвенціональний	6,6992	5,2842	4,07318	216	0,000065	123	95	2,71588	2,30015	1,394140	0,092236

стиль											
Відповідально-великодушний стиль	5,2927	3,6842	4,50795	216	0,000011	123	95	2,61061	2,61446	1,002951	0,981215
Схильність до домінування	-1,4618	-1,5021	0,09944	216	0,920884	123	95	2,93575	3,01027	1,051411	0,789961
Дружелюбність	-0,4756	-0,0884	-0,81965	216	0,413316	123	95	3,56187	3,31935	1,151468	0,475173
Спонтанність агресії	3,0244	2,6000	1,90645	216	0,057919	123	95	1,58613	1,68472	1,128192	0,528803
Нездатність гальмувати агресію	1,8943	1,8421	0,32097	216	0,748540	123	95	1,23350	1,13283	1,185621	0,388077
Невміння перемикаати агресію	2,7236	2,8211	-0,61743	216	0,537599	123	95	1,20994	1,08156	1,251489	0,255108
Анонімна агресія	1,4715	1,3789	0,54436	216	0,586757	123	95	1,25662	1,23063	1,042693	0,836557
Провокація агресії в оточуючих	2,3333	2,1368	1,29498	216	0,196709	123	95	1,05323	1,18151	1,258435	0,232247
Схильність до відображеної агресії	2,8049	2,8105	-0,03110	216	0,975219	123	95	1,41803	1,20544	1,383817	0,099703
Аутоагресія	3,2520	2,9474	1,70443	216	0,089739	123	95	1,27133	1,35559	1,136943	0,503030
Реалізація агресії	1,5610	1,4526	0,57169	216	0,568127	123	95	1,37987	1,39733	1,025462	0,890468
Схильність заражатися агресією натовпу	1,8374	1,9158	-0,46711	216	0,640890	123	95	1,22390	1,23481	1,017901	0,920636
Задоволення від агресії	2,1220	1,8421	1,53702	216	0,125753	123	95	1,34033	1,32340	1,025740	0,902766
Розплата за агресію	2,4553	2,4000	0,28577	216	0,775326	123	95	1,45000	1,37144	1,117841	0,573632
Загальна агресія	25,4797	24,1474	1,41940	216	0,157225	123	95	6,73302	7,04842	1,095880	0,631311
Невміння управляти емоціями	2,4228	2,4105	0,07238	216	0,942369	123	95	1,29948	1,15312	1,269978	0,225350
Неадекватний прояв емоцій	2,5935	2,5684	0,17099	216	0,864392	123	95	1,07762	1,06843	1,017278	0,936536
Негнучкість емоцій	2,5447	2,2211	1,95646	216	0,051700	123	95	1,16120	1,27312	1,202044	0,338343
Домінування негативних емоцій	2,1707	1,8105	1,97786	216	0,049216	123	95	1,37129	1,28241	1,143429	0,497563
Небажання зближуватись з людьми на емоційній основі	2,4553	2,4421	0,08416	216	0,933009	123	95	1,11805	1,18246	1,118537	0,558232
Емоційні бар'єри	12,2033	11,4526	1,61101	216	0,108638	123	95	3,45453	3,35416	1,060742	0,768521

Примітка: «дс» - діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу; «пс» - діти із повних (кровних) сімей.

Додаток В.

Графік порівняння дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітей із повних сімей за рівнем стресостійкості

Примітка: «дс» - діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу; «пс» - діти із повних (кровних) сімей.

Додаток Г

Таблиця Г.1. Результати факторного аналізу в групі дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу

Стс=дс Factor Loadings (Varimax normalized) (Spreadsheet1.sta) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,350000)							
	Factor - 1	Factor - 2	Factor - 3	Factor - 4	Factor - 5	Factor - 6	Factor - 7
Стресостійкість	0,234576	-0,115828	-0,016581	0,001157	-0,297378	0,326233	-0,029621
Екстаравесія-інтроверсія	0,201900	0,092867	-0,090315	0,038021	0,043631	-0,424905	0,202477
Нейротизм	-0,427550	0,110811	0,090182	0,003980	0,151933	-0,525072	0,118726
Самооцінка	0,349303	0,057074	-0,101254	-0,009019	-0,170515	0,513788	-0,002806
Самоставлення	0,773093	0,070987	0,090004	-0,010634	0,029070	0,458795	0,159101
Самоповага	0,521733	0,047231	0,157560	-0,115424	-0,047853	0,571938	-0,080088
Аутосимпатія	0,589244	-0,011001	-0,052215	0,062369	-0,083651	0,390516	0,207217
Очікуване ставлення від інших	0,674104	0,160622	0,125750	0,095398	-0,096555	0,145039	0,145324
Самоінтерес	0,664185	0,018491	0,048708	0,055443	-0,135977	-0,206640	0,108192
Самовпевненість	0,614631	-0,042329	0,039922	-0,091004	0,048186	0,179604	0,148092
Ставлення інших	0,676765	0,125415	0,097386	0,102025	-0,163965	0,082957	0,205630
Самоприйняття	0,527508	0,014607	-0,009226	0,070325	-0,228775	0,218537	0,106342
Самокерівництво	0,244777	0,138630	0,090391	0,227963	0,203054	0,458357	0,080387
Самозвинувачення	0,007273	0,016283	0,022564	-0,200841	0,032202	-0,404942	0,019862
Самоінтерес	0,694103	0,131147	0,075416	0,056107	-0,183146	-0,054029	0,045725
Саморозуміння	0,240198	0,060653	0,063162	-0,221268	-0,263406	0,485341	0,010247
Адаптація	0,762825	-0,033554	0,080133	0,130740	-0,275470	0,076965	-0,059471
Самоприйняття	0,696006	-0,059113	0,177831	0,183947	-0,190171	0,014263	-0,041804
Прийняття іншими	0,627201	0,015897	0,127868	0,219227	-0,099832	-0,212836	-0,156267
Емоційний комфорт	0,584919	-0,021533	0,022140	0,007368	-0,340946	0,131899	-0,065126
Інтернальність	0,606161	-0,053036	0,010596	0,004871	-0,121646	0,194353	-0,127783
Схильність до домінування	0,169265	-0,068738	-0,035329	0,133745	-0,021272	0,164914	0,410592
Тривожність	-0,320661	0,118245	-0,119129	-0,069701	0,697645	-0,033590	-0,117574
Переживання соціального стресу	-0,411741	0,282609	-0,032612	-0,196032	0,166191	-0,080003	0,073310
Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,408018	0,122857	-0,020153	-0,222329	0,443467	0,128817	0,051034
Страх самовираження	-0,256484	0,092592	0,002355	0,074751	0,543775	-0,098524	0,084776
Страх ситуації перевірки знань	-0,137864	0,115407	-0,171045	-0,035552	0,664600	-0,179116	-0,127439
Страх невідповідності очікування оточуючих	-0,274362	0,296536	0,065059	-0,116015	0,348088	-0,076152	-0,054467
Низька фізіологічна опірність стресу	-0,385778	0,049470	0,010341	-0,094766	0,516067	-0,004189	-0,072749
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	-0,063965	0,018745	-0,083113	0,032421	0,576608	-0,083146	-0,179083
Інтернальність	0,748726	-0,054851	0,147779	-0,040995	-0,106154	0,042761	-0,333222
Інтернальність в області досягнень	0,768994	-0,027056	0,114930	0,156297	0,106312	0,023352	-0,087493
Інтернальність в області невдач	0,400230	-0,085427	0,138926	-0,086624	-0,211426	0,063639	-0,540371
Професійні цінності	0,119072	0,005802	0,161614	0,654175	-0,076413	0,124598	0,147888

Фінансові цінності	0,033487	0,034453	0,035068	0,473594	0,048734	-0,042414	0,124420
Сімейні цінності	0,225029	0,054225	0,109767	0,620110	0,090443	0,053997	0,087209
Соціальні цінності	0,216436	0,157662	0,051923	0,718379	-0,035639	0,007837	0,088471
Суспільні цінності	-0,030396	0,074183	-0,108277	0,487383	-0,054645	-0,181442	-0,161144
Духовні цінності	-0,042341	0,071641	-0,096323	0,680280	0,030687	-0,112429	-0,324701
Фізичні цінності	-0,045716	-0,058437	-0,106105	0,580194	-0,159331	0,173484	-0,164056
Інтелектуальні цінності	0,083967	0,127054	0,019867	0,632628	-0,143723	0,126912	0,007218
Мотиви навчально-пізнавальні(зміст навчання)	0,111478	0,031770	0,193738	0,189623	0,152007	0,034557	0,042463
Мотиви досягнення успіху	0,112281	0,035931	0,182096	0,107396	-0,423023	-0,092107	-0,052757
Владно-лідуючий стиль	0,100263	0,854377	-0,191013	0,093994	-0,039186	0,074509	0,018775
Незалежно-домінуючий стиль	0,021071	0,799194	-0,039345	0,099202	0,006674	0,042658	-0,083847
Прямолінійно-агресивний стиль	0,054925	0,712437	0,133405	0,124511	0,053339	-0,017517	0,122624
Недовірливо-скептичний стиль	-0,040668	0,806091	-0,159777	0,043114	0,061915	0,004346	0,012976
Покірно-сором'язливий стиль	0,043263	0,817840	0,095082	0,111493	0,062164	0,040353	0,077802
Залежно-слухняний стиль	-0,036438	0,798433	0,024271	0,054036	0,001835	0,027047	-0,088995
Конвенціональний стиль	-0,035791	0,673781	-0,165076	0,019614	0,107023	-0,169004	-0,006311
Відповідально-великодушний стиль	0,035098	0,751716	-0,198951	-0,052735	0,169560	-0,032248	-0,038376
Спонтанність агресії	-0,156021	0,216601	-0,643930	0,163755	0,153228	-0,131284	0,108686
Нездатність гальмувати агресію	-0,139110	-0,037655	-0,348468	-0,219072	-0,066603	0,118761	-0,368532
Невміння перемикаєти агресію	0,070143	-0,214401	0,216647	-0,099271	-0,210673	-0,202844	0,121752
Анонімна агресія	-0,253230	-0,034298	-0,586714	-0,143471	0,025066	0,194345	-0,274665
Провокація агресії в оточуючих	-0,106726	0,049683	-0,406458	-0,068550	-0,010081	-0,013946	0,341768
Схильність до відображеної агресії	0,002166	-0,058614	-0,175817	-0,038458	-0,110722	-0,044723	0,390248
Аутоагресія	0,038761	0,056026	-0,188892	0,033491	0,384044	-0,194705	0,256437
Реалізація агресії	-0,152709	0,095341	-0,615026	0,024454	-0,115428	0,042552	-0,207737
Схильність заражатися агресією натовпу	-0,004482	0,062302	-0,609986	-0,033812	0,285915	0,293060	-0,127347
Задоволення від агресії	-0,132024	-0,028494	-0,536587	0,033092	0,193120	-0,012092	0,116920
Розплата за агресію	0,141704	0,021213	-0,557450	0,105715	0,245955	-0,186985	0,235603
Невміння управляти емоціями	0,003203	0,038065	-0,503290	0,004683	0,042234	0,055104	0,058155
Неадекватний прояв емоцій	0,168866	-0,024023	-0,175243	0,134292	0,078086	0,020888	0,144081
Негнучкість емоцій	0,028480	0,068026	-0,532691	-0,096961	0,040182	-0,117082	0,202656
Домінування негативних емоцій	-0,122147	0,089965	-0,597125	-0,031315	-0,027840	-0,088466	0,111893
Небажання зближуватись з людьми на емоційній основі	0,072195	-0,028902	-0,320721	-0,140011	0,202947	-0,116953	0,207190
Expl. Var	9,337063	5,428055	4,152677	3,769509	3,735441	3,002391	2,492485
Prp. Totl	0,133387	0,077544	0,059324	0,053850	0,053363	0,042891	0,035607

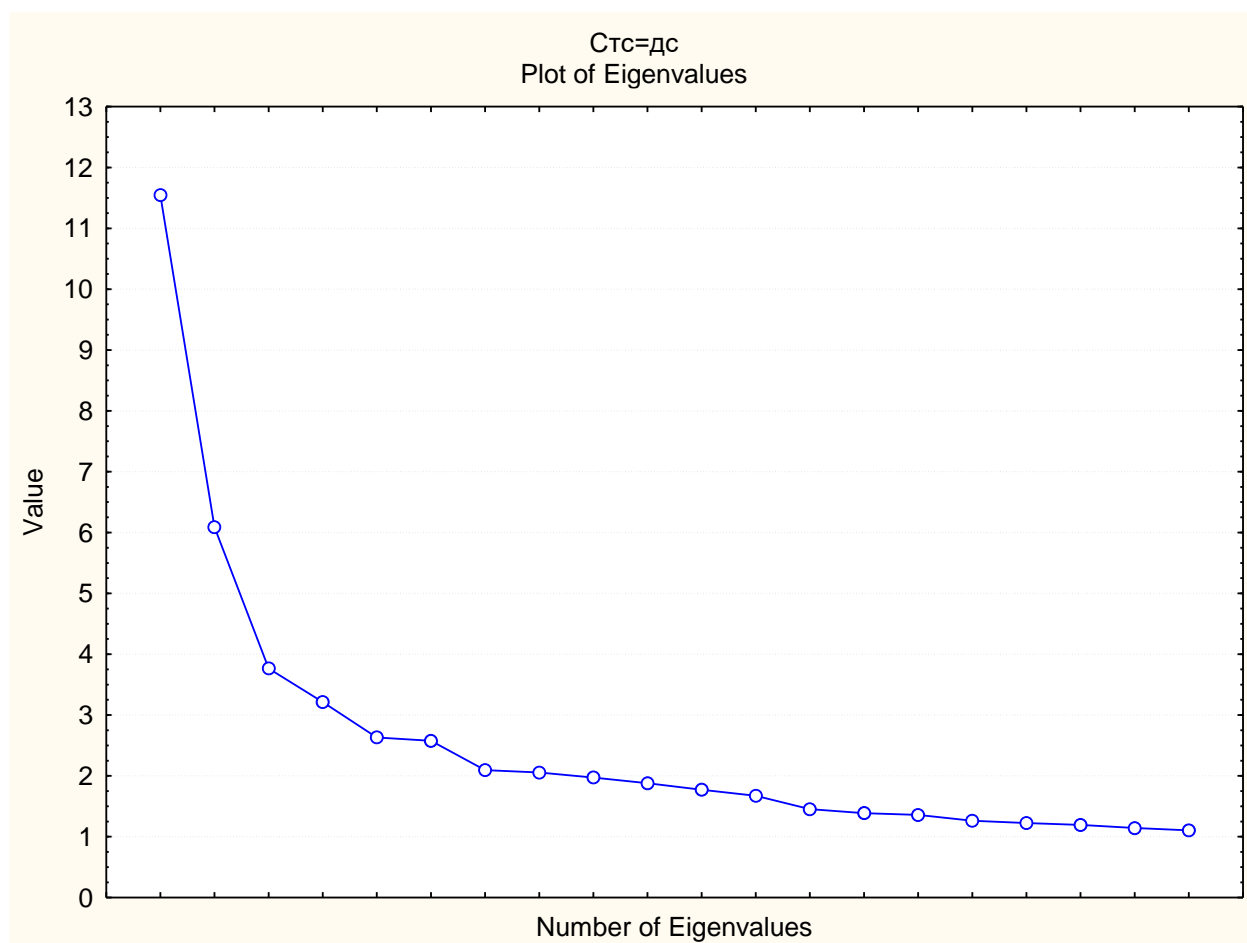

Рис. Г.1. Графік факторних навантажень

Таблиця Г.2. Факторна модель

Стс=дс Eigenvalues (Spreadsheet1.sta) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative – Eigenvalue	Cumulative - %
1	11,54411	16,49158	11,54411	16,49158
2	6,09014	8,70021	17,63425	25,19179
3	3,76574	5,37963	21,39999	30,57141
4	3,21435	4,59192	24,61433	35,16334
5	2,63199	3,75999	27,24633	38,92332
6	2,57579	3,67969	29,82211	42,60302
7	2,09551	2,99358	31,91762	45,59660

Додаток Г

Таблиця Г.1. Результати факторного аналізу в групі дітей із повних сімей

Стс=пс Factor Loadings (Varimax normalized) (Spreadsheet1.sta) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,350000)							
	Factor - 1	Factor - 2	Factor - 3	Factor - 4	Factor - 5	Factor - 6	Factor - 7
Стресостійкість	0,025419	0,016371	-0,081778	0,096826	0,540518	0,067451	0,131237
Екстаравесія-інтроверсія	0,139225	-0,045231	0,343067	0,055464	0,033421	-0,133725	0,283430
Нейротизм	-0,136778	-0,029110	-0,075896	0,084500	-0,371890	0,084956	-0,037418
Самооцінка	0,188594	-0,044178	0,006992	-0,031144	0,685285	-0,216474	0,164726
Самоставлення	0,811409	-0,004172	0,047767	-0,032298	0,274312	-0,303993	0,256009
Самоповага	0,534241	-0,025050	-0,009598	-0,168508	0,163179	-0,490573	-0,051628
Аугосимпатія	0,713891	-0,083210	0,012074	0,073198	0,320860	-0,034950	0,230375
Очікуване ставлення від інших	0,779946	-0,026268	0,089791	0,047413	0,142481	0,020419	0,060103
Самоінтерес	0,554967	-0,093781	-0,066220	-0,019547	-0,131291	-0,155045	0,317849
Самовпевненість	0,524798	0,064573	-0,112298	0,199989	0,043772	-0,440127	0,212123
Ставлення інших	0,664029	0,113311	0,164984	0,056982	0,224095	0,085519	0,002322
Самоприйняття	0,620863	-0,151939	0,012726	0,108348	0,137903	-0,095912	0,282099
Самокерівництво	0,296894	-0,091373	-0,005750	-0,194732	-0,107607	-0,218859	0,030249
Самозвинувачення	-0,515117	0,017881	0,000268	0,096786	-0,428663	-0,068558	-0,041617
Самоінтерес	0,740908	-0,186895	0,053543	-0,005708	-0,063905	-0,139723	0,270910
Саморозуміння	-0,080210	0,054212	-0,058142	-0,222072	0,384368	-0,181189	-0,035200
Адаптація	0,374700	0,126033	0,015509	-0,084897	0,126205	-0,122259	0,846786
Самоприйняття	0,369420	0,183966	0,012165	-0,085721	0,115402	0,019304	0,785271
Прийняття іншими	0,299358	0,134514	0,093578	-0,064659	0,111610	0,027241	0,830578
Емоційний комфорт	0,279554	0,036292	-0,042652	-0,024344	0,181506	-0,120309	0,748990
Інтернальність	0,303568	0,078914	-0,184471	-0,072844	0,035652	-0,235062	0,666830
Схильність до домінування	0,339358	-0,019070	0,043906	-0,028566	-0,165495	-0,362859	0,021433
Тривожність	-0,231744	-0,101821	-0,066242	0,132174	-0,050934	0,817015	-0,175941
Переживання	-0,561221	0,018773	-0,063755	0,130541	0,155781	0,130388	-0,180456

соціального стресу							
Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,488520	0,133178	-0,240388	0,130248	0,019368	0,283825	-0,095137
Страх самовираження	-0,512710	-0,033740	-0,082128	0,032099	0,022928	0,197106	-0,083708
Страх ситуації перевірки знань	-0,090606	-0,175005	0,031865	-0,041396	-0,132210	0,707449	0,005648
Страх невідповідності очікування оточуюючих	-0,273416	0,019237	-0,080703	-0,027331	-0,067771	0,592705	0,024414
Низька фізіологічна опірність стресу	-0,067754	0,001328	-0,181334	0,161815	-0,056069	0,715737	-0,115399
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	-0,014352	0,192814	-0,241212	0,101735	0,017503	0,375791	-0,113508
Інтернальність	0,571307	0,039959	0,120141	-0,359853	-0,487918	0,049876	0,021812
Інтернальність в області досягнень	0,505929	0,233443	0,171736	-0,262327	-0,307275	0,017653	0,266870
Інтернальність в області невдач	0,321347	-0,103634	0,072949	-0,371669	-0,387957	0,102481	-0,270246
Професійні цінності	0,206322	-0,074056	0,611907	-0,137429	-0,130804	-0,010520	-0,170294
Фінансові цінності	0,164386	-0,063369	0,669233	0,161330	-0,089680	-0,048329	-0,295938
Сімейні цінності	0,181588	-0,103414	0,758419	-0,104448	-0,116843	-0,094678	0,131998
Соціальні цінності	0,128505	0,160588	0,659697	0,031651	-0,012517	-0,372024	-0,115448
Суспільні цінності	-0,075881	-0,015116	0,712933	0,031276	0,170106	0,083839	-0,227841
Духовні цінності	-0,102017	0,050949	0,569612	-0,066950	0,196938	0,058759	0,355749
Фізичні цінності	-0,064776	-0,011226	0,556493	0,001539	0,088613	-0,121401	0,178907
Інтелектуальні цінності	0,080864	-0,084886	0,710996	-0,203856	-0,044127	0,016517	-0,022005
Мотиви навчально-пізнавальні(зміст навчання)	-0,035809	0,099385	0,090141	0,049973	0,201855	0,015911	0,028706
Мотиви досягнення успіху	0,439124	-0,171089	-0,020129	0,200120	-0,283755	-0,138749	-0,021225
Владно-лідуючий стиль	-0,015466	0,749172	-0,054918	0,224425	0,140752	-0,104207	0,030345
Незалежно-	0,061298	0,739182	0,087271	-0,048162	0,125406	0,089342	0,241647

домінуючий стиль							
Прямолінійно-агресивний стиль	0,101413	0,758596	-0,104504	-0,151344	-0,078727	-0,029244	0,038392
Недовірливо-скептичний стиль	-0,108915	0,767398	0,003290	0,071154	0,033006	-0,012523	0,012129
Покірно-сором'язливий стиль	-0,035668	0,825615	-0,042561	0,015630	0,036882	0,015904	0,109590
Залежно-слухняний стиль	-0,057593	0,776753	-0,099190	0,195617	-0,093522	0,076648	-0,076725
Конвенціональний стиль	-0,054300	0,803641	0,025161	0,109716	-0,070065	-0,087695	0,037661
Відповідально-великодушний стиль	-0,214674	0,688298	-0,038323	0,169365	-0,074071	-0,057163	0,018326
Спонтанність агресії	-0,010656	0,102300	0,005289	0,669471	-0,092749	0,088126	0,052906
Нездатність гальмувати агресію	-0,008652	-0,117196	-0,207322	0,516740	0,307063	0,053455	-0,169126
Невміння перемикаєти агресію	0,229747	-0,211262	0,005924	-0,388989	0,022896	0,036534	0,115074
Анонімна агресія	0,084692	0,031309	0,017813	0,636325	0,033459	0,082360	-0,180158
Провокація агресії в оточуючих	-0,256162	0,075454	-0,073489	0,345801	-0,224911	-0,151380	0,014855
Схильність до відображеної агресії	-0,147116	0,018501	-0,203330	0,534895	-0,124629	-0,177900	0,120739
Аутоагресія	-0,237888	0,209272	0,129743	0,295053	-0,445850	-0,008229	0,075775
Реалізація агресії	0,105432	0,044437	0,095160	0,584380	0,011405	0,065732	0,072488
Схильність заражатися агресією натовпу	-0,116060	-0,009385	-0,159329	0,459347	0,054463	-0,213806	-0,023789
Задоволення від агресії	0,171533	0,103674	-0,022086	0,606689	-0,081798	0,246570	0,039069
Розплата за агресію	-0,037793	0,126931	0,192048	0,466436	-0,203695	-0,050183	0,191601
Невміння управляти емоціями	0,065342	0,113230	-0,089104	0,486735	0,202580	0,236138	-0,283331
Неадекватний прояв емоцій	0,009119	-0,014916	0,012781	0,163109	-0,345401	-0,043948	-0,005177
Негнучкість	-0,163638	0,126029	-0,027314	0,386157	-0,215331	0,071917	-0,078558

емоцій							
Домінування негативних емоцій	0,022338	0,035648	-0,039067	0,628431	0,031161	0,115923	-0,229886
Небажання зближуватись з людьми на емоційній основі	-0,052143	-0,079139	-0,088898	0,216850	-0,036669	0,086545	0,158028
Expl. Var	7,635829	5,407731	4,251022	4,948328	3,487569	3,844693	4,665991
Prp. Totl	0,109083	0,077253	0,060729	0,070690	0,049822	0,054924	0,066657

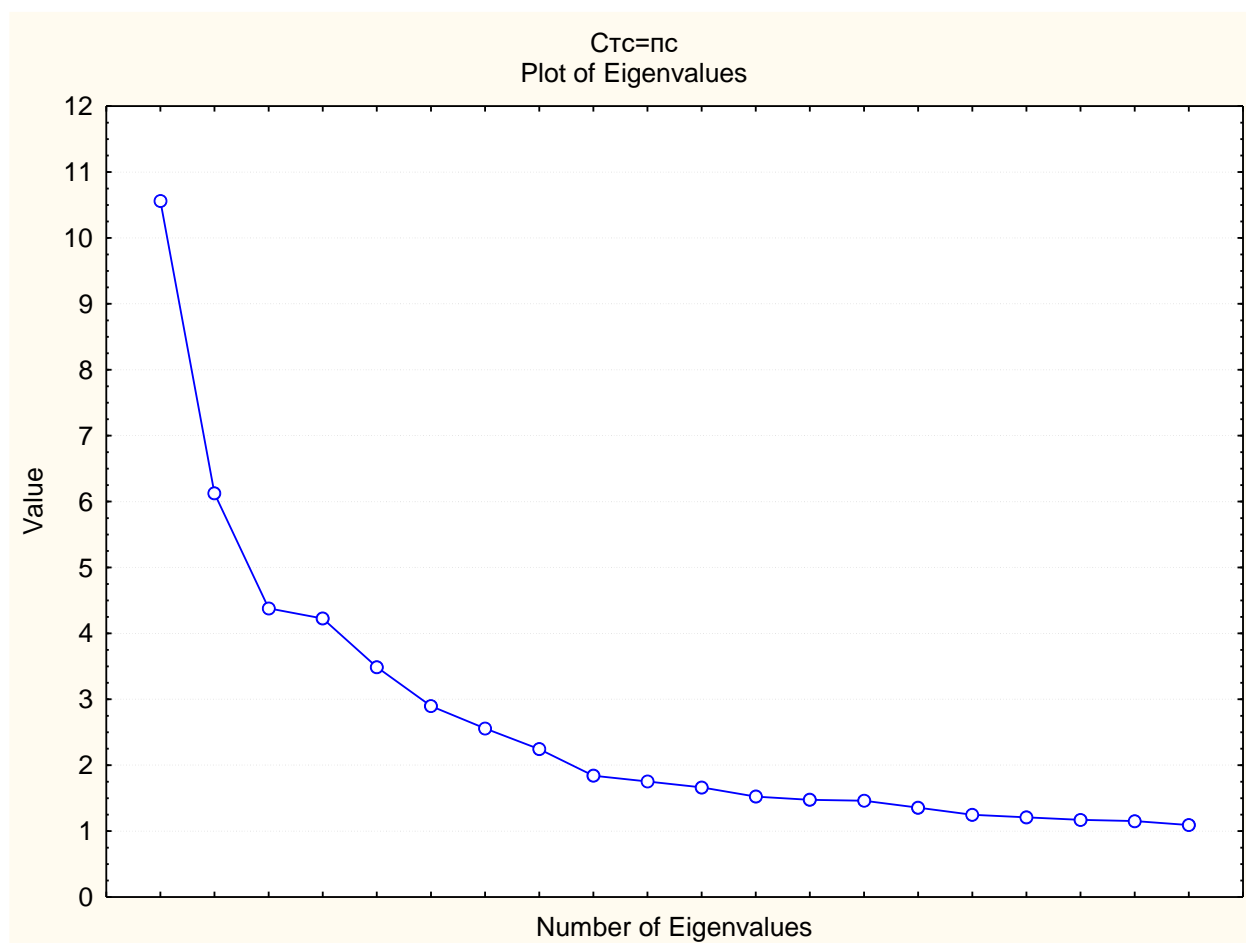

Рис. Г.1. Графік факторних навантажень

Таблица Г.2. Факторна модель

Стс=пс Eigenvalues (Spreadsheet1.sta) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total – variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	10,56301	15,09001	10,56301	15,09001
2	6,12443	8,74919	16,68744	23,83920
3	4,37958	6,25655	21,06703	30,09575
4	4,22685	6,03836	25,29388	36,13411
5	3,49077	4,98681	28,78464	41,12092
6	2,89809	4,14013	31,68274	45,26105
7	2,55843	3,65489	34,24116	48,91595

Додаток Д

Таблиця Д.1. Результати дискримінантного аналізу

Discriminant Function Analysis Summary (Spreadsheet1.sta) Step 12, N of vars in model: 12; Grouping: Стс (2 grps) Wilks' Lambda: ,58331 approx. F (12,205)=12,204 p< ,0000						
	Wilks' - Lambda	Partial - Lambda	F-remove - (1,205)	p-level	Toler.	1-Toler. - (R- Sqr.)
наявність родичів	0,811508	0,718796	80,19900	0,000000	0,900049	0,099951
Екстаравесія- інтроверсія	0,598878	0,974003	5,47170	0,020289	0,877540	0,122460
Страх ситуації перевірки знань	0,591180	0,986686	2,76620	0,097803	0,840873	0,159127
Очікуване ставлення від інших	0,586914	0,993858	1,26681	0,261682	0,468029	0,531972
Переживання соціального стресу	0,591860	0,985552	3,00528	0,084497	0,715728	0,284272
Самозвинувачення	0,596806	0,977384	4,74347	0,030551	0,823958	0,176042
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,594812	0,980662	4,04249	0,045678	0,755529	0,244471
Самоінтерес Саморозуміння	0,590520	0,987789	2,53423	0,112942	0,892118	0,107883
Аутосимпатія	0,591071	0,986868	2,72795	0,100136	0,620127	0,379873
Самоінтерес (інтегральний показник)	0,595470	0,979577	4,27402	0,039955	0,297446	0,702554
Фрустрація потреби в досягненні успіху	0,589489	0,989517	2,17182	0,142094	0,626372	0,373628
Самоінтерес	0,587304	0,993198	1,40386	0,237450	0,509517	0,490483

Таблиця Д.2. Коректність групової класифікації досліджуваних

Classification Matrix (Spreadsheet1.sta) Rows: Observed classifications Columns: Predicted classifications			
	Percent - Correct	дс - p=,56422	пс - p=,43578
дс	73,98374	91	32
пс	89,47369	10	85
Total	80,73395	101	117

Таблиця Д.3. Функції в центроїдах досліджуваних груп

Means of Canonical Variables (Spreadsheet1.sta)	
	Root 1
дс	0,739376
пс	-0,957298

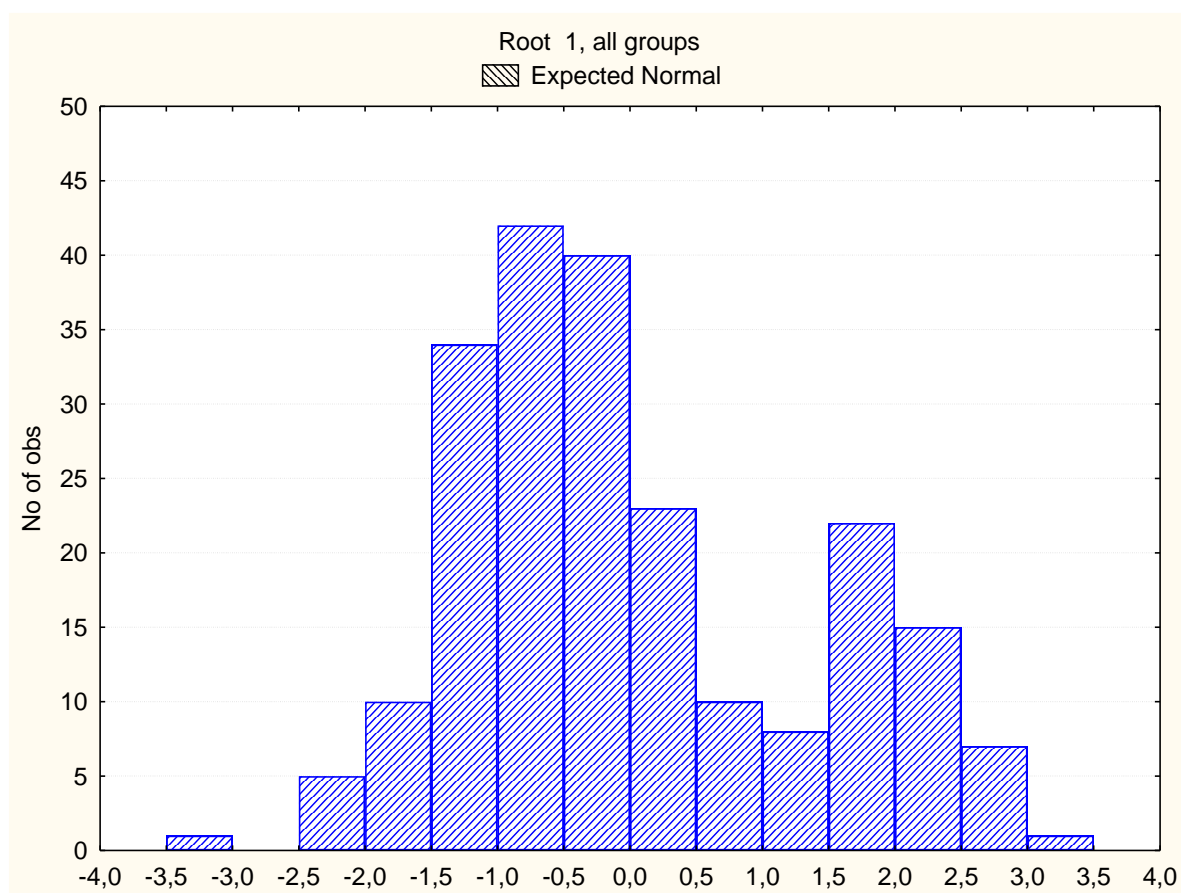

Рис. Д.1. Розподіл досліджуваних груп в просторі канонічної змінної

Таблиця Д.4. Не стандартизовані (актуальні) коефіцієнти
дискримінантних змінних.

Raw Coefficients (Spreadsheet1.sta) for Canonical Variables	
	Root 1
Наявність родичів	-2,29503
Екстраверсія-інтроверсія	-0,07857
Страх ситуації перевірки знань	0,13335
Очікуване ставлення від інших	-0,07738
Переживання соціального стресу	-0,10364
Самозвинувачення	0,07311
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,20642
Саморозуміння	0,13290
Аугосимпатія	0,07251
Самоінтерес (інтегральний показник)	-0,25350
Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,11431
Самоінтерес	0,10788
Constant	2,54223
Eigenval	0,71436
Cum.Prop	1,00000

Таблиця Д.5. Стандартизовані (нормовані) коефіцієнти
дискримінантних змінних.

Standardized Coefficients (Spreadsheet1.sta) for Canonical Variables	
	Root 1
Наявність родичів	-0,865905
Екстраверсія-інтроверсія	-0,266639
Страх ситуації перевірки знань	0,194931
Очікуване ставлення від інших	-0,177459
Переживання соціального стресу	-0,220102
Самозвинувачення	0,256652
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	0,247842
Саморозуміння	0,181243
Аугосимпатія	0,225436
Самоінтерес (інтегральний показник)	-0,405929
Фрустрація потреби в досягненні успіху	-0,200412
Самоінтерес	0,178985
Eigenval	0,714357
Cum.Prop	1,000000

Додаток Е

Таблиця Е.1. Результати множинної регресії в обох групах досліджуваних

All Groups Regression Summary for Dependent Variable: CT1 (Spreadsheet1.sta) R= ,70716777 R ² = ,50008626 Adjusted R ² = ,47082301 F(12,205)=17,089 p<0,0000 Std.Error of estimate: 3,5648						
	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(205)	p-level
Intercept			34,32132	3,506650	9,78750	0,000000
Наявність родичів	0,433005	0,053012	4,71597	0,577370	8,16802	0,000000
Самооцінка	0,359858	0,062657	0,18164	0,031626	5,74327	0,000000
Прийняття іншими	0,174435	0,064147	0,09033	0,033218	2,71928	0,007103
Аутосимпатія	0,136957	0,078660	0,21463	0,123273	1,74111	0,083164
Фрустрація потреби в досягненні успіху	0,063100	0,053487	0,17675	0,149826	1,17973	0,239475
Екстраверсія-інтроверсія	-0,170838	0,053527	-0,24441	0,076579	-3,19160	0,001637
Нейротизм	-0,105170	0,062615	-0,12888	0,076732	-1,67962	0,094555
Самоприйняття	-0,105704	0,079141	-0,30966	0,231847	-1,33564	0,183149
Самокерівництво	-0,090563	0,059433	-0,33464	0,219613	-1,52377	0,129106
Самоповага	-0,086877	0,068392	-0,12961	0,102032	-1,27028	0,205425
Інтернальність	-0,074794	0,065324	-0,04971	0,043418	-1,14498	0,253552
Страх ситуації перевірки знань	-0,071009	0,053839	-0,23189	0,175820	-1,31892	0,188666

Таблиця Е.2. Результати множинної регресії в групі дітей-сиріт

Стс=dc Regression Summary for Dependent Variable: CT1 (Spreadsheet1.sta) R= ,82221029 R ² = ,67602976 Adjusted R ² = ,63061337 F(15,107)=14,885 p<0,0000 Std.Error of estimate: 2,8813						
	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(107)	p-level
Intercept			35,96836	3,405432	10,56206	0,000000
Наявність родичів	0,634740	0,061393	5,99403	0,579748	10,33904	0,000000
Самооцінка	0,331348	0,079024	0,15433	0,036807	4,19300	0,000057
Прийняття іншими	0,171788	0,076809	0,08952	0,040026	2,23655	0,027390
Самоставлення	0,127348	0,113670	0,12194	0,108840	1,12033	0,265082
Самовпевненість	0,122470	0,080496	0,34364	0,225868	1,52144	0,131099
Переживання соціального стресу	0,085815	0,060822	0,19712	0,139712	1,41092	0,161170
Самокерівництво	-0,152642	0,070901	-0,53397	0,248026	-2,15288	0,033575
Проблеми і страхи у стосунках з вчителями	-0,144914	0,065225	-0,56618	0,254836	-2,22176	0,028405
Самоприйняття	-0,114170	0,085316	-0,05591	0,041779	-1,33820	0,183670
Самозвинувачення	-0,117209	0,071335	-0,33683	0,205001	-1,64306	0,103305
Самоповага	-0,126570	0,092583	-0,17366	0,127031	-1,36709	0,174461
Екстраверсія-інтроверсія	-0,104299	0,063741	-0,13578	0,082977	-1,63631	0,104714
Нейротизм	-0,097618	0,079537	-0,10876	0,088618	-1,22733	0,222392
Страх ситуації перевірки знань	-0,092415	0,064062	-0,31358	0,217374	-1,44259	0,152057
Мотив досягнення успіху	-0,068073	0,061485	-0,67403	0,608795	-1,10715	0,270714

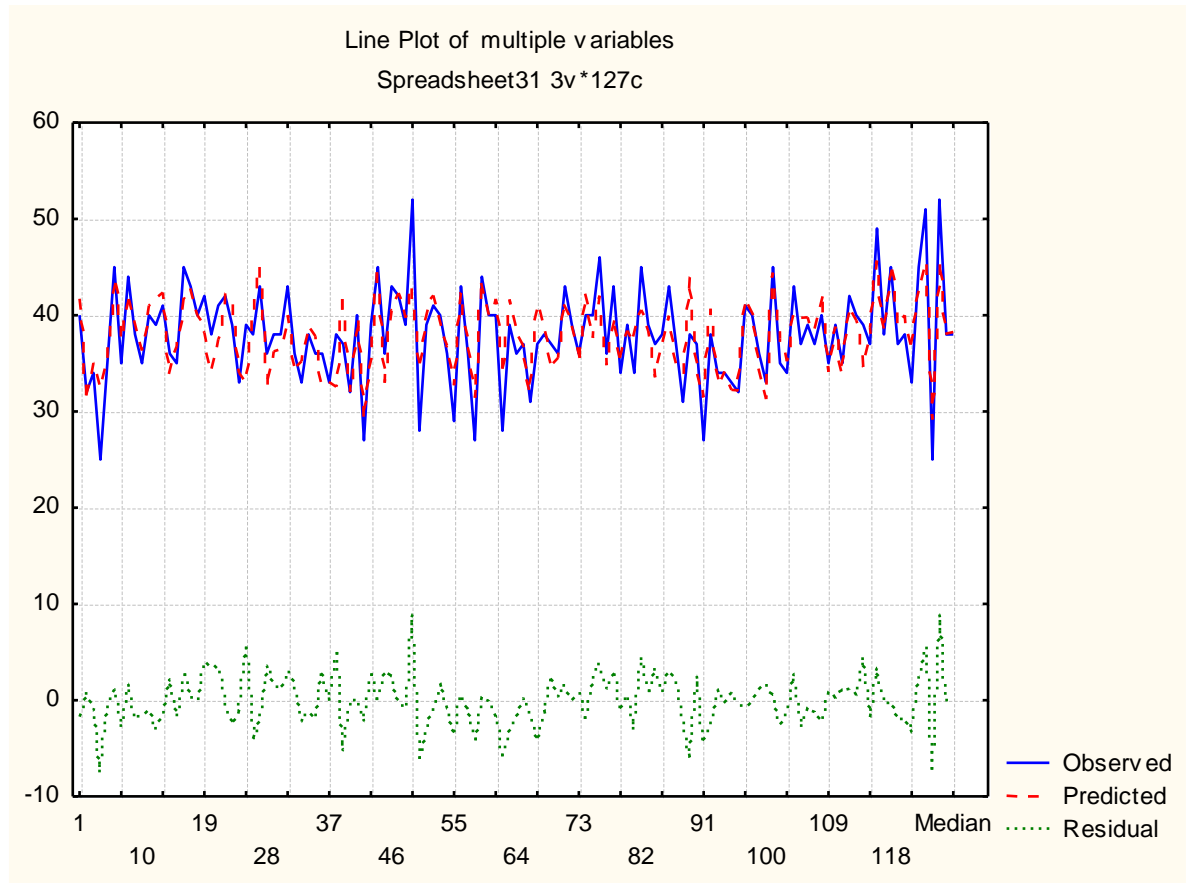

Рис. Е.1. Перевірка залишків регресійної моделі

Таблиця Е.3. Результати множинної регресії в групі дітей із повних сімей

Стс=пс Regression Summary for Dependent Variable: CT1 (Spreadsheet1.sta) R= ,60846146 R ² = ,37022534 Adjusted R ² = ,31164166 F(8,86)=6,3196 p<,00000 Std.Error of estimate: 4,0259						
	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(86)	p-level
Intercept			34,83955	4,877703	7,14261	0,000000
Самооцінка	0,512230	0,101930	0,28188	0,056092	5,02529	0,000003
Фрустрація досягнення успіху	0,174210	0,094318	0,46568	0,252121	1,84705	0,068178
Аутоагресія	0,142941	0,093076	0,51166	0,333171	1,53574	0,128274
Прийняття іншими	0,124457	0,097588	0,06086	0,047719	1,27533	0,205628
Самозвинувачення	-0,197970	0,098885	-0,58483	0,292117	-2,00202	0,048433
Екстраверсія-інтроверсія	-0,184299	0,094496	-0,29399	0,150736	-1,95034	0,054392
Самоповага	-0,183535	0,095616	-0,29518	0,153779	-1,91949	0,058238
Нейротизм	-0,116486	0,093461	-0,16013	0,128479	-1,24636	0,216015

Додаток И

Результати порівняльного аналізу між сиротами (відсутність батьків) та соціальними сиротами

T-tests; Grouping: розподіл сиріт на соц і круглих (Spreadsheet1) Group 1: 2 Group 2: 1											
	Mean - 2	Mean - 1	t- value	df	p	Valid N - 2	Valid N - 1	Std.Dev. - 2	Std.Dev. - 1	F-ratio - Variances	p - Variances
Шкала психологічного стресу	94,770 11	105,86 11	- 2,180 55	121	0,031 152	87	36	25,50226	26,06492	1,044613	0,846451
Нервово-психічна напруга	50,793 10	51,638 9	- 0,419 73	121	0,675 425	87	36	9,64502	11,35191	1,385260	0,226819
Самооцінка стресостійкості	19,103 45	21,972 2	- 2,974 97	121	0,003 538	87	36	5,16255	4,04606	1,628035	0,107707
Стресостійкість	39,149 43	35,166 7	4,572 01	121	0,000 012	87	36	4,32281	4,57009	1,117677	0,664635

Примітка: «mean 2» - соціальні сироти, «mean 1» - сироти, у яких відсутні батьки.